

॥ श्रीशंकर ॥

कर्मयोग

(गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायावर ज्ञानेश्वरीच्या आधारे केलेले विवरण)

अनंत दामोदर आठवले
(स्वामी वरदानंद भारती)

श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठान, पुणे.

प्रकाशक :

अध्यक्ष, श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठान

‘प्रतीक’ ४०३/१ शनिवार पेठ, मेहुणपुरा,

पुणे ४११ ०३०

दूरध्वनी - ०२०-२४४९२४९७

website : <http://radhadamodar.org>.

卐

© सर्वधिकार सुरक्षित

पाचवी आवृत्ती

卐

प्रकाशनकाल:

वरुथिनी एकादशी

चैत्र वद्य ११, शके १९३८

०३ मे २०१६

卐

मूल्य : १६०/- रुपये

卐

अक्षरजुळणी आणि मुद्रक :

पु. स. सहस्रबुद्धे

बालोद्यान प्रेस

१३५८ अ, शुक्रवार पेठ,

पुणे ४११ ००२

॥ श्रीशंकर ॥

पाचव्या आवृत्तीच्या निमित्ताने

प. पू. स्वामी वरदानंद भारती (पूर्वाश्रमीचे प्राचार्य अनंतराव आठवले) यांच्या ‘कर्मयोग’ या ग्रंथाच्या मौलिकतेमुळे पाचवी आवृत्ती प्रकाशित होत आहे. या ग्रंथाचे प्रकाशन करताना श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठानला अतिशय आनंद होत आहे.

प्राचार्य अनंतराव आठवले यांची शके १८९४ मधील अधिक मासात मुंबईत ज्ञानेश्वरीच्या आधारे भगवद्गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायावर झालेली ही प्रवचने तितक्याच सक्षमतेने अजूनही मार्गदर्शन करीत आहेत. आजही या ग्रंथाची मागणी होत आहे यावरून हे ध्यानात येईल.

राष्ट्रपती पुरस्कारप्राप्त संस्कृत पंडित, वैयाकरण वै. डॉ. ग. बा. पळसुले यांची मार्मिक प्रस्तावना आणि ‘तरुण भारत’चे भूतपूर्व संपादक वै. श्री. बापुसाहेब भिशीकर यांचे ग्रंथपरिक्षण ही या ग्रंथाची भूषणे आहेत.

मोजक्याच वेळात कार्यक्षमतेने अक्षरजुळणी व छपाईचे दायित्व पूर्णपणे सांभाळणाऱ्या बालोद्यान प्रेसचे कृतज्ञतापूर्वक आभार.

दि. ०३ मे २०१६

अध्यक्ष,

श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठान

प्रथमावृत्तीचे प्रकाशकीय

गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायावर ती. अप्पांनी केलेले विवरण “कर्मयोग” या नावाने काही विचक्षण परिचितांच्या आग्रहाने श्रीकृष्णजयंतीच्या दिवशी व श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या सातव्या जन्मशताब्दीच्या वर्षात प्रकाशित होत आहे ही अत्यंत आनंदाची गोष्ट आहे.

शके १८९४ मध्ये मुंबई येथे अधिकमास-महोत्सव झाला. त्यावेळी ती. अप्पांनी गीतेचा तिसरा अध्याय ज्ञानेश्वरीच्या आधारे सांगितला. एक प्रयत्न

म्हणून मी त्या प्रवचनांची टिपणे घेतली होती. तेथे अनुपस्थित असलेल्या लोकांनी तो विषय आमच्या सतत वाचनात हवा अशी इच्छा प्रदर्शित केली. परमपूज्य अप्पांना मी हा विषय विस्तृत करण्याविषयी विनंती केली. ती त्यांनी मान्य केल्यामुळेच आज हा ग्रंथ आपल्यापुढे येत आहे.

‘कर्मयोग’ या नावाने तिसऱ्या अध्यायांवरील प्रवचने प्रकाशित करण्याचे ठरविल्यानंतर त्याला तशाच योग्य व्यक्तीची प्रस्तावना असणे उचित ठरेल असे मला वाटले आणि त्या दृष्टीने श्री. अण्णासाहेब पळसुळे यांचेच नाव प्रथम माझ्या डोळ्यासमोर आले कारण ती. अप्पांच्या हस्तलिखित भांडारामध्ये अप्पांच्या वर्णनात्मक ७ श्लोक संस्कृतमध्ये मला आढळले. मी ते वाचले. डॉ. ग. बा. तथा अण्णासाहेब पळसुळे हेच त्या श्लोकांचे कर्ते आहेत. तेव्हापासून श्री. अण्णासाहेबांचे काही विचार वाचावयास मिळावेत अशी तीव्र इच्छा होती. अनायासे प्रस्तावना लिहीण्याचे काम उपस्थित झाले. त्यांना मी तशी विनंती केली. त्यांनी ती फारसे आढेवेढे न घेता मान्य केली. त्यामुळे ग्रंथाला साजेशी प्रस्तावना आपल्यापुढे येत आहे. त्याकरिता श्री. अण्णासाहेबांचे आभार मानलेले त्यांना आवडणार नाहीत, पण त्यांच्याविषयी कृतज्ञता व्यक्त करणे मी माझे कर्तव्य समजते.

तसेच मुद्रिते तपासण्याचे काम श्री. अण्णा भिंगारे यांनी निरलसपणे व आनंदाने केले. त्यांचा ऋणनिर्देश करणे मी माझे कर्तव्य समजते.

अनेक प्रकारच्या व्यापाचा जाच पाठीमागे असूनही लवकरात लवकर व उत्कृष्ट छपाई होण्याच्या दृष्टीने श्री. गुर्जरबंधूंनी घेतलेले कष्टही यावेळी मी विसरणार नाही.

प्रवचनाच्या ओघात येणारी आधारवचने जेथे जेथे आली आहेत तेथे चौकटी क्रमांक घालून आधार वचनांचा संग्रह शेवटी दिला आहे.

अभ्यासू वाचक या ग्रंथाचा लाभ अवश्य घेतीलच.

फोडिले भांडार धन्याचा हा माल । मी तो हमाल भारवाही ॥

विनीत

कु. वसुमती देशपांडे

॥ श्रीशंकर ॥

प्रस्तावना

डॉ. गजानन बाळकृष्ण पळसुले

एम्.ए., पीएच्.डी.

प्राध्यापक, संस्कृत प्रगत अध्ययन केंद्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे.

सुप्रसिद्ध विचारवंत प्राचार्य अ. दा. आठवले (आमचे अप्पा) यांनी तीन वर्षांपूर्वी अधिक मासांत गीतेतील तिसऱ्या अध्यायावर जी प्रवचने केली ती आता “कर्मयोग” या नावाने पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध होत असून त्याला प्रस्तावना लिहिण्यास मला मोठा आनंद होत आहे. खरं म्हणजे अप्पांच्या या प्रवचनसंग्रहास प्रस्तावनेची जरूरच काय आणि त्यातूनही ते काम माझ्याकडे का आले हे माझ्या आकलनशक्तीच्या पलीकडचे आहे. हे म्हणजे “हा बघा हो सूर्य उगवत आहे” असे म्हणून काजव्याने तो दाखवून द्यावा अशापैकीच झाले. मला वाटते की ही प्रवचने मुंबईला इतक्या जवळ व तीही उन्हाळ्याच्या सुट्टीत होऊनही मी ती ऐकायला गेलो नव्हतो; व प्रसिद्ध झाल्यावर हा आळशी प्राणी ती वाचेलच अशी प्रकाशिका कु. वसुमती देशपांडे यांना खात्री नसावी. म्हणून या रीतीने या आळशावर ही गंगा वळविण्याचा त्यांचा डाव असावा. ते कसेही असो. मी मात्र इतरांच्या अगोदर आपणास ही प्रवचने वाचावयास मिळणार या आनंदानेच हे काम स्वीकारले आहे.

गीतेची गोडी आणि महत्त्व हे इथून-तिथून सारखे असले तरी तिसऱ्या अध्यायाचे स्थान काही वेगळेच आहे. लोकमान्यांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे गीतेचा संदेश जो निष्काम कर्मयोग तो या अध्यायाचे विशेष प्रतिपाद्य आहे. कर्मयोगाचा एक विशेष आहे. ज्ञान, भक्ति किंवा योग यांचे स्वरूप असे आहे की जो मुमुक्षु आहे, ज्याला परमार्थाची इच्छा आहे, त्यालाच त्याच्यात गोडी वाटे. पण कर्मयोग असा आहे की ज्याला व्यवहारच उत्कृष्ट करावयाचा

आहे, ज्याला मोक्षात काही गोडी नाही अशा इहवाद्यालाही कर्मयोग दुर्लक्षुन चालणार नाही. दुसरे असे की जो पर्यंत माणसाची कर्माच्या कचाट्यांतून सुटका नाही तोपर्यंत ते बाधक होणार नाही, अशा रीतीने कर्म करणे आवश्यक आहे. तात्पर्य असे की मुमुक्षु असो की शुद्ध इहवादी असो, तत्त्वज्ञ असो की सामान्य माणूस असो, कर्मयोगाचा मंत्र शिकल्यावाचून त्याचे भागणार नाही. म्हणून या प्रवचनांची सार्वत्रिक उपयुक्तता.

प्रस्तुतच्या प्रवचनसंग्रहामध्ये या निष्काम स्वधर्माचरणावर भर आहे. येथे प्रक्रियेचा वेदान्त सांगितलेला नाही. दृष्टिसृष्टीवाद की सृष्टिदृष्टीवाद याचा कीस काढलेला नाही. मायावाद की चिद्विलासवाद याचा काथ्याकूट नाही. ज्ञानोत्तर कर्म संभवते की नाही यासंबंधीची घटपटादी खटपट नाही. येथे एकच एक तत्त्व सांगायचे आहे :- स्वधर्म हा आपल्या जन्माबरोबर आपणास मिळालेला असतो. तो सहज असतो. तो बरा किंवा वाईट हा प्रश्नच नसतो. परिस्थित्यनुसार जो धर्म आपल्या वाट्याला येईल त्याचे संपूर्ण शक्त्यनुसार आणि निरभिलाषपणे पालन करणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य-कर्म आहे. भौतिक सुखाच्या मागे लागून माणूस आपला स्वधर्म म्हणजे नियत कर्म सोडून देतो. म्हणून सर्व प्रकारचे सामाजिक प्रश्न उद्भवतात. जर प्रत्येक जण आपल्या स्वधर्माचे पालन करील तर वैयक्तिक व सामाजिक प्रश्न राहणार नाहीत. किंबहुना मोक्षासाठीही मुद्दाम काही वेगळे साधन करण्याची जरूर राहणार नाही. गीतेच्या या तिसऱ्या अध्यायात यज्ञाची उत्पत्ती आणि त्याचे समाजधारणेतील स्थान याचे विवेचन आले आहे. सध्याच्या काळी यज्ञसंस्थेचे पूर्वीचे स्थान राहिले नसले तरी यज्ञ-स्वधर्माचरण असा विशाल अर्थ करून वैयक्तिक व सामाजिक जीवन यज्ञाच्या पातळीवर नेण्याची आवश्यकता परोपरीने सांगितली आहे.

स्वधर्माचरणानेच व्यक्तीचे ऐहिक व पारलौकिक कल्याण व राष्ट्राचा अभ्युदय, या मुख्य सूत्राभोवती अनेक आनुषंगिक विचारांची गुंफण येथे झाली आहे. यातील बरेचसे विचार स्वतंत्र प्रज्ञेचे निदर्शक असून सामान्यतः आधुनिक शिक्षित माणसास काहीसे धक्का देणारे वाटतील. वैज्ञानिक व तांत्रिक प्रगती ही फक्त साधनांची प्रगती असल्यामुळे ती खऱ्या प्रगतीचे लक्षणच नव्हे; मनाची सात्त्विकता, पवित्रता व निष्ठा यांत प्रगती मोजली पाहिजे असे अप्पांचे मत आहे. परिस्थितीप्रमाणे बदलणे ही गोष्ट स्पृहणीय

नसून परिस्थिती कशीही असली तरी आपली एकरूपता कायम ठेवण्यात ते पुरुषार्थ मानतात. प्रगती-प्रगती यालाही ते काही एक मर्यादित अर्थच देतात. संपूर्ण गुणविकास होईपर्यंत प्रगतीला काही अर्थ असला तरी एकदा तो झाल्यावर पुढे गती म्हणजे विनाशच, तेथे स्थितीच इष्ट होय, आणि विकसित संस्कृतीची श्रेष्ठता अशा न बदलण्यामध्येच आहे असे ते ठामपणे प्रतिपादन करतात. एरवी वयाच्या तिसीपस्तीशीपर्यंत, चाळीशीपर्यंत हवा हवासा वाटणारा शारीरिक बदल चाळीशीनंतर नकोसा का वाटतो? बदलातच एरवी प्रगती मानणारासुद्धा या पुढील बदलाचे मनःपूर्वक स्वागत का करित नाही? असा त्यांचा मर्मभेदक सवाल आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्यापेक्षा शास्त्रप्रामाण्यच श्रेष्ठ कसे? संघर्षावर आधारलेला व माणसाचे एक तंत्र किंवा राक्षस बनविणारा साम्यवाद, 'खुळे' कुटुंबनियोजन, समता यासारख्या विषयावरील मते आपल्या नेहमीच्या परखडपणे येथे अप्पांनी मांडलेली दिसून येतील. ज्यांना केवळ नवीन विचारांच्या लोंढ्यांत वाहून जावयाचे नाही, ज्यांना तर्कशुद्ध विचाराची चाड आहे आणि खऱ्या सामाजिक कल्याणाची आस्था आहे अशांनी या मतप्रदर्शनाचा विचार अवश्य करावयास हवा. संस्कृती ही बारीकसारीक गोष्टींत व्यक्त होत असते. त्यामुळे सध्या वादग्रस्त झालेल्या चातुर्वर्ण्यापासून ते टेबलावरील जेवण व ओट्यावरील स्वयंपाक इथपर्यंत अनेक गोष्टींवरील मार्मिक व स्वतंत्र विचार येथे वाचकांस वाचावयास मिळतील.

परंतु याचा अर्थ असा नाही की अप्पा हे केवळ कर्मकांडी व सगळे जुने ते सोने मानणारे आहेत. त्यांचे या बाबतीतील काही विचार तथाकथित धार्मिक लोकांनाही कदाचित रुचणार नाहीत. पूजा-अर्चा, व्रते, पाठ यातच सगळा धर्म साठविला आहे असे ते मानीत नाहीत. नियत कर्तव्याचे निष्काम आचरण हाच धर्म होय. पूजा-पाठ हा कर्तव्याचरणाचा पर्याय होऊ शकत नाही हे ते स्पष्ट बजावून सांगतात. स्वधर्माचरण सोडून देऊन नुसत्या पूजापाठाने किंवा व्रताने ईश्वरास संतुष्ट करू पाहणे हे प्राप्तीकर चुकवून अर्थमंत्र्यांच्या गळ्यात हार घालण्यासारखे किंवा मुख्यमंत्र्यांच्या निधीस देणगी देण्यासारखे आहे, आणि हे कदाचित इतरत्र चालले तरी ईश्वरी राज्यात चालत नाही असे त्यांनी स्पष्ट म्हटले आहे. आज वरवर पाहता व्रते-वैकल्ये, धार्मिक आचार यांना काही बाबतीत बहर आलेला दिसला तरी तो "परमेश्वरप्रीतये" नसून काही तरी ऐहिक सुखाच्या अभिलाषेतून जन्माला आलेला असतो ही

त्यांच्या मनातली बोच आहे. तसेच आमचा धर्म, समाजरचना व तत्त्वज्ञान ही इतकी श्रेष्ठ असताना आमचा अधःपात का झाला? या आपाततः निरुत्तर करणाऱ्या प्रश्नास-माणसे बिघडली, विशेषतः समाजाचे नेतृत्व ज्यांच्याकडे त्या ब्राह्मणांनी आपले ब्राह्मण्य सोडले, (विशेषतः उत्तर पेशवाई काली) असे त्यांनी स्पष्ट म्हटले आहे. रामदासस्वामींनाही त्यांच्यावेळी असेच म्हणण्याची पाळी आली होती. अप्पांचे विचार हे संकुचित जातिनिष्ठेतून किंवा नुसत्या पोथीप्रामाण्यातून जन्माला आलेले नसून स्वतंत्र प्रज्ञा, चिंतन व कठोर आत्मनिरीक्षण यातून ते स्फुरलेले आहेत आणि त्यांच्या निर्भीड प्रकटीकरणात रामशास्त्री बाणा आहे.

वैज्ञानिक व तांत्रिक प्रगतीस खऱ्या प्रगतीचे माप मानण्यास ते तयार नसले तरी विशुद्ध विज्ञानाचे त्यांना वावडे नाही. प्रस्तुत प्रवचनात जागजागी जे वैज्ञानिक उल्लेख आले आहेत व दृष्टान्त दिले आहेत ते या बाबतीतील त्यांच्या ज्ञानाची साक्ष देण्यास पुरेसे आहेत. वेदान्तातील तीन पातळी समजण्याकरिता **Phenomenon changes with the scale of observation** हे सूत्र त्यांनी उद्धृत केले असून त्याच्या स्पष्टीकरणासाठी करड्या रंगाच्या भुकटीतून जर एखादा सूक्ष्म जंतू गेला तर त्याला आपण काळ्या व पांढऱ्या खडकातून चाललो आहोत असे वाटेल, हा दाखला दिला आहे. वातावरणाचा वीस मण ओझ्याचा भार माणसास संवयीने जसा वाटत नाही तसाच कर्तव्याच्या बंधनाचाही वाटत नाही असे ते म्हणतात. वस्तूच्या धार नुसत्या डोळ्यांना कितीही सलग दिसली तरी सूक्ष्मदर्शक यंत्राखाली पाहिल्यावर तिचा दंतुरपणा कळतो असे ते सांगतात. माणसाच्या डोळ्याचा व कानाचा उपयोग केवळ पाहण्यासाठी व ऐकण्यासाठी नाही, तो तोल सावरण्यासाठी आहे हे मला या प्रवचनात प्रथम आढळले. येथे आइनस्टाईनचा सापेक्षतावाद आढळेल व श्री. नारळीकरांचा विश्व पसरत चालले आहे हा सिद्धांतही आढळेल. मी हा उल्लेख एवढ्याकरिताच करतो आहे की या ग्रंथात व्यक्त केलेल्या मतांवर “हरदासी भाकडकथा” असा शेरा कोणाला मारावासा वाटल्यास त्याने तत्पूर्वी लेखकाच्या विज्ञानाभिमुखतेची दखल घेतलेली असावी.

विज्ञानाखालोखाल येथे आयुर्वेदांतील दृष्टांत आढळतात हे स्वाभाविक आहे. (खाण्यापिण्यातील दृष्टान्तही मुबलक आहेत. सामान्य माणसाची भोजनप्रियता याला कारणीभूत असावी.) असे असंख्य दृष्टांत आणि अनंत

आख्यायिका यांनी ही प्रवचने अत्यंत रोचक झाली आहेत. खरं म्हणजे मुद्दाम चुरचुरीत न करता केलेले साधे, प्रांजल तत्त्वविवेचनही माणसाला गोड लागावे. पण जीभ फाजील असते. तिला साधा भात रुचत नाही. मिठाचे बोट तरी लावावे लागते. व्याख्यान-प्रवचनातही श्रोत्याला असले 'लावण्य' हवे असते. प्रस्तुतच्या प्रवचनाच्या शैलीत श्रोत्यात व वाचकात अभिमुखता निर्माण करणारी रोचकता भरपूर आहे. पण ती बाजूला ठेवली तरी साधी पण प्रसन्न भाषा आणि सुबोध व निःसंदेह प्रतिपादन यामुळे वाचकाला वाचताना रामकृष्ण परमहंसांचे 'वचनमृत' किंवा विनोबांची गीताप्रवचने यांची आठवण झाल्यास मला तरी त्यात नवल वाटणार नाही.

शेवटी एकाच मुद्याचा उल्लेख करून ही प्रस्तावना संपवतो. येथील अध्यात्म निवृत्तिपर नाही. येथे पलायनवाद अभिप्रेत नाही. साधकाला प्रारंभिक अवस्थेत सावधगिरी म्हणून विषय व विकार यापासून दूर राहणे इष्ट असले तरी तो काही आदर्श नव्हे. विषयात राहूनही जो त्यात वाहून जात नाही, त्यांना पचवून राहतो; वेळप्रसंगी आवश्यक म्हणून अपथ्य करूनही जो त्याला पचवून राहतो तो आदर्श. काम व क्रोध यांना जो नोकरांसारखे वागवतो (नाठाळाच्या माथी काठी घालायला तुकाराममहाराजांच्या सारखा क्रोध हवाच) तो पुरुषोत्तम. येथील अध्यात्म हे असे निकोप व जीवनरसाने रसरसलेले आहे. आपल्या भारतीय संस्कृतीत जीवन जसे असेल तसे घेऊन तिथून पुढे जायचे असते. इथे मलमासाचाही पुरुषोत्तममास होतो. अशा या पुरुषोत्तममासांत जीवनरसाने ओथंबलेली ही प्रवचने साक्षात् ऐकण्याचे भाग्य ज्यांना लाभले ते धन्य होत. जे तितके सुदैवी नव्हते त्यांना प्रकाशिकेच्या साक्षेपी कर्तृत्वामुळे निदान ही प्रवचने वाचावयास तरी मिळत आहेत. याबद्दल बाईना धन्यवाद द्यावेत तेवढे थोडेच आहेत. त्याचा लाभ सर्वजण-विशेषतः ज्यांचे जीवन अजून घडावयाचे आहे असा तरुण वर्ग-करून घेईल अशी आशा प्रदर्शित करून हे धार्ष्ढ्य येथेच आवरतो.

ग. बा. पळसुले

‘तरुण भारत’ मधील मा. भिशीकर यांचे परीक्षण :

अनंतराव आठवले यांनी सांगितलेला ‘कर्मयोग’

गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायावरील रसाळ भाष्य

थोर मराठी संत श्रीदासगणूमहाराज यांच्या परंपरेतील सत्पुरुष म्हणून श्री. अनंतराव तथा अप्पासाहेब आठवले यांचा महाराष्ट्राला चांगला परिचय आहे. हिंदु अध्यात्माची व जीवनपद्धतीची स्पष्ट ओळख तर्कशुद्ध पद्धतीने समाजाला करून देणारी जी काही तळमळीची अधिकारी मंडळी आज आहेत, त्यात अनंतराव आठवले यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. संस्कृत शास्त्राबरोबरच मराठी संतवाङ्मयाचाही त्यांचा अभ्यास गाढा आहे. त्यांचे समाज कल्याणासाठी चालणारे चिंतन सखोल आहे.

अशा श्रद्धेय पुरुषाने गीतेतील कर्मयोगाच्या तिसऱ्या अध्यायावर श्रीज्ञानेश्वरीच्या आधारे केलेले विवेचन म्हणजे प्रस्तुत पुस्तक होय, एवढे म्हटले म्हणजे अधिक काही त्यासंबंधी म्हणावयास नको. सुमारे तीन वर्षांपूर्वी श्री. अप्पासाहेबांनी अधिकमासांत मुंबई येथे गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायावर प्रवचने दिली. महिनाभर ही प्रवचने चालू होती. हजारो लोकांनी ती ऐकली. बहुधा, अशी प्रवचने कितीही श्रवणीय आणि मननीय झाली तरी ती हवेतच विरून जातात. ज्यांनी ती ऐकली त्यांच्या स्मृतीत अनुभव शिल्लक राहतो, पण हळूहळू तपशिलाचे विस्मरण होत जाते. ज्यांना प्रवचने ऐकण्याचे भाग्य लाभले नाही, त्यांच्या पदरात तर काहीच पडत नाही. कु. वसुमती देशपांडे यांनी ही सगळीच अडचण अत्यंत परिश्रमपूर्वक दूर केली. याबद्दल मराठी वाचकवर्ग त्यांना धन्यवाद देईल. प्रवचनांची टिपणे घेणे, ती सुसूत्र लिहून काढणे, श्री. अप्पासाहेब यांच्याकडून ती संपादन करून घेणे इत्यादी कामे त्यांनी स्वयंस्फूर्तीने केली, म्हणून ही मार्गदर्शक प्रवचने ग्रंथरूपाने प्रकाशात येऊ शकली.

या प्रवचनांचे महत्त्व मला वाटते ते अशासाठी की त्यातील विषय समाजाच्या अत्यंत जिव्हाळ्याचा आहे व हिंदु तत्त्वज्ञानातील परमार्थ विचारासंबंधी अनेकांच्या मनात असलेल्या गैरसमजांचा निरास त्यायोगे सहजच होऊ शकेल. मुख्य गैरसमज हा की अध्यात्माचा विचार हा अपरिहार्यपणे निवृत्तीपर असतो आणि त्या विचाराकडे वळलेली माणसे जीवनविन्मुख होतात. या भ्रमाचा संपूर्ण निरास श्री. अनंतराव आठवले यांच्या या प्रवचनांनी होऊ शकेल. प्रपंचात वावरणाऱ्या, विहित दैनंदिन कर्मे करणाऱ्या सामान्य जनांना जीवनाच्या साफल्याचा मार्ग 'कर्मयोगा'ने सांगितला आहे. कर्म कोणालाच टळत नाही. गीता काय किंवा ज्ञानेश्वरी काय, यात ही गोष्ट निस्संदिग्धपणे सांगितली आहे. **'मूर्ती लाहोनि देहाची। खंती करिती कर्माची। ते गावंडे गा।'** असे ज्ञानेश्वरांचे शब्द आहेत. म्हणून कर्मयोगात खरा विचार हे कर्म मोक्षाकडे नेणारे व समाजाला उपकारक कसे ठरेल हा आहे आणि या विचाराने विलक्षण उंची गाठली आहे. ज्ञानी पुरुषानेही 'लोकसंग्रहार्थ' (सामान्य जनांना धर्माचरणाचा मार्ग दाखविण्यासाठी व समाजाची धारणा उत्तम प्रकारे होण्यासाठी) उत्कृष्ट प्रकारे कर्म केले पाहिजे, असे सांगितले आहे. हे कर्म कोटल्याही आसक्तीने अर्थातच लिप्त झालेले नसते.

हा सगळा विषय श्री. अनंतराव आठवले यांनी अतिशय सुलभपणे व रसाळपणे सादर केला आहे. त्यांच्या सूक्ष्म विवेचक शक्तीचा व आर्जवपूर्ण युक्तिवादाचा अनुभव तर पानोपानी येतो. विषय समजावून देण्यासाठी एखाद्या निष्णात शिक्षकाच्या धाटणीने त्यांनी नित्याच्या व्यवहारातील खूप दाखले जागोजागी दिले आहेत. आपले अनेकविध व्यक्तिगत अनुभव देखील वाचकांना विश्वासात घेऊन सांगितले आहेत. तसेच निरनिराळ्या प्रश्नांसंबंधीचे आधुनिक समजले जाणारे विचारप्रवाह देखील ध्यानी घेतले आहेत. त्यामुळे हा विषय वाचकांना आपल्या जीवनाचाच एक भाग वाटतो. 'जडपणा' या पुस्तकाला नाही हे त्याचे फार मोठे वैशिष्ट्य. अनेकांना 'स्वधर्म' हा शब्द मोठा गोंधळात टाकणारा वाटतो. त्याची उकल करताना तर अनंतरावांनी आर्जवी युक्तीवादाचा अगदी कळस गाठला आहे. 'केवळ

देहात्मवादी विचारातून माणूस माणूस म्हणून जगूच शकणार नाही,' या विचाराचे त्यांचे सूत्र ठाम आहे आणि तेच त्यांनी परोपरीने पटवून दिले आहे. "मनुष्याने सर्वदा आहे तेथून वर चढण्याचा, आहे तेथून पुढे सरकण्याचा प्रयत्न प्रामाणिकपणे करित राहिले पाहिजे, हेच त्याचे स्वधर्माचरण आहे. हा हेतू हृदयात ठेवून उदंड मिळवावे आणि मग उदंड खर्चही करावे. निर्व्यसनी कृपणापेक्षा व्यसनी उदार, पारमार्थिक प्रगतीला अधिक जवळचा आहे," असे अनंतराव स्वच्छपणे सांगतात.

पुस्तकाच्या शेवटी शेवटी २५-३० पृष्ठात कामक्रोधांचा पुंडावा व त्याला आळा घालण्याचा धर्माने सांगितलेला उपाय यासंबंधी ज्ञानेश्वरांच्या अनुषंगाने अनंतरावांनी केलेले विवेचन खरोखरच माणसाला अंतर्मुख बनविणारे ठरावे. इंद्रियांना स्वाधीन करून घेणे हा कामक्रोधांना लोळविण्याचा सुलभ मार्ग. म्हणून सुधारणेचा प्रारंभ नेहमी स्वतःपासून करावा लागतो. अनंतराव म्हणतात, "कोण कसा वागतो याचा विचार करण्यापेक्षा आपण कसे आहोत आणि असले पाहिजे, याचा विचार माणसे करतील तर अनेक प्रश्न चुटकीसरशी सुटतील. पण माणसे फक्त येवढाच विचार करित नाहीत."

असे हे रसाळ, उद्बोधक व प्रापंचिकाने अवश्य अनुसरण्यायोग्य विवेचन. या विवेचनासोबत गीतेचा तिसरा अध्याय व ज्ञानेश्वरीचा तिसरा अध्याय वाचल्यास आपल्या परमार्थविचाराचा, समाजधारणेसंबंधीच्या कल्पनेचा आणि आधुनिक जगात आचरावयाच्या स्वधर्माचा पुष्कळच उलगडा होऊन जाईल. मला वाटते, यात जर कोणाला काही प्रामाणिक शंका असतील, तर त्यांचे निरसन देखील श्री. अनंतराव आठवले आनंदाने करतील.

-चं. प. भिशीकर

॥ श्रीशंकर ॥

श्रीमद्भगवद्गीता - अध्याय तिसरा

कर्मयोग

श्रीज्ञानेश्वरीच्या आधारे भाष्य

शके १८९४ मधील हा अधिक-वैशाख मास धार्मिक उत्सवाच्या रूपाने या यशोमंगल कार्यालयात आजपासून आरंभतो आहे. गोविंदराव गोखले यांच्यासारख्या माझ्या जिव्हाळ्याच्या स्नेह्यांचा आग्रह या कार्यास निमित्त झाला आहे.

अधिकमास म्हणजे चांद्रमानाचा सौरमानाशी मेळ घालण्यासाठी साधारणतः अडीच-पावणेतीन वर्षानंतर जो एक महिना विशेष धरला जातो तो. चंद्राला पृथ्वीभोवती फिरण्यास लागणारा काळ ते चांद्रमान आणि पृथ्वीला सूर्याभोवती प्रदक्षिणा करण्यासाठी लागणारा काळ ते सूर्यमान. महिने मोजण्याच्या दृष्टीने चांद्रमान सोयीचे असते तर पावसाळा-उन्हाळा-हिवाळा हे ऋतु मोजण्याच्या दृष्टीने सूर्यमान सोयीचे असते. वर्षाचा सर्व व्यवहार पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने या दोन्हींचा मेळ घालणे आवश्यक असते. मानवजातीच्या विकासामध्ये या दोन कालगणनेतील भेद लक्षात येण्यासाठी काही काळ गेला असणारच. पण अत्यंत प्राचीन असलेल्या भारतीयांच्या वेदवाङ्मयांत या मेळाचा स्पष्ट उल्लेख आहे. अगदी अलीकडे निर्माण झालेल्या मुसलमानी धर्मात मात्र हा मेळ घालण्याचा प्रयत्न केलेला दिसत नाही.

अडीच पावणेतीन वर्षांनी येणाऱ्या या अधिकमासामध्ये एक प्रकारची विशेषता आहे. अत्यंत विवेकी असलेल्या भारतीय संस्कृतीने मानवी जीवन

घडविण्याच्या दृष्टीने या विशेषाचा लाभ करून घेतला आहे.

अधिक महिना हा मलमास मानल्यामुळे विवाहादि मंगलकार्यास अयोग्य मानला जातो. पण पूजा-अर्चा, व्रत-नियम इत्यादी पवित्र कृत्यांना तो विशेष अनुकूल असल्याचे ठरविल्यामुळे त्याला पुरुषोत्तम मास असेही म्हणतात.

मंगल आणि पवित्र या गोष्टी आपण स्थूलमानाने सारख्याच योग्यतेच्या किंवा क्वचित् एकरूपही मानतो. पण ते योग्य नव्हे. वस्तुतः मंगल आणि पवित्र या दोन अगदी वेगवेगळ्या वस्तू आहेत. क्वचित् त्या एकमेकांच्या विरुद्धही असू शकतात. वेश्या मंगल आहे पण पवित्र नाही. तिला मंगल मानली जाते म्हणून विवाहासारख्या समारंभात तिच्याकडे काही कार्ये सोपविलेली असतात. इष्टकार्यास निघाल्यावर ती दिसली तर तो शुभ-शकुन मानतात. आपल्या पुरातन धारणेप्रमाणे विधवा ही पवित्र आहे पण मंगल नाही आणि सुवासिनी ही मंगल आणि पवित्र अशा दोन्ही दृष्टीने योग्य मानली जाते. भारतीय संस्कृतीमध्ये पावित्र्य आणि मांगल्य यांचा विचार शुभाशुभ वा नित्य-नैमित्तिक कर्मांत फारच सूक्ष्मरीतीने केला आहे. या पावित्र्याच्याही काही परी आहेत. तशाच त्या मांगल्याच्याही आहेत. पति-पुत्रवती साध्वी ही मंगलतम आहे. कालिदासासारख्या महाकवीने कुमारसंभव या आपल्या रसाळ काव्यात पार्वतीच्या विवाहाचे वर्णन करीत असताना यासाठीच स्त्रियांचा उल्लेख करताना पुरंध्री, पतिपुत्रवती, पतिव्रता असे शब्द हेतुपुरस्सर वापरले आहेत.

पावित्र्य आणि मांगल्य हा विषय भावनेचा वा श्रद्धेचा आहे. बुद्धिवादाने त्याचा निर्णय घेता येणारा नाही म्हणून या विषयाची चर्चा करण्याचे आपणास तसे काही प्रयोजन नाही.

अधिकमास हा पुरुषोत्तममास असल्याने या कालात आचरिलेल्या पूजा-व्रतादी धार्मिक कृत्यांचे महत्त्व विशेष मानले जाते. एरवी ज्या गोष्टी करणे अनेक कारणांनी जमत नाही, ते निदान तीन वर्षांनी एकदा तरी घडावे हाच एक उद्देश संस्कृतीतील परंपरेच्या मुळाशी आहे. त्याला एक सामाजिक अर्थही आहे.

मनुष्याचे मन प्रसन्न आणि कार्यक्षम रहावे यासाठी ज्या अनेक गोष्टींची

आवश्यकता असते, त्यात पूजाव्रतादि धार्मिक कृत्ये, धार्मिक ग्रंथांचे वाचन, कीर्तन, प्रवचन, दानधर्म यांना फार महत्त्व आहे. प्रापंचिक गोष्टींकडे जितक्या बारकाव्याने आणि विस्ताराने आपण पाहतो, अपरिहार्यपणे पाहतो, तो बारकावा, तो विस्तार, तो निश्चय धार्मिक गोष्टींसंबंधी आपण ठेवीत नाही. म्हणून त्यांच्या परिणामाचे महत्त्वही आपल्या लक्षात येत नाही. धार्मिक कृत्यात असणारी आस्था पुष्कळवेळा प्रामाणिक असते, पण उत्कट नसते. “पीछेसे आयी और आगे चली” अशा गतानुगतिक वृत्तीची असते. विचारपूर्वक स्वीकारलेली ती गोष्ट नसते आणि म्हणून कशीतरी भागवाभागवी करून कार्य संपविण्यात समाधान मानले जाते. काहीच नाही त्यापेक्षा बरे म्हणून जरी या वागण्याला काहीशी मान्यता देण्यास अडचण नसली तरी योग्य परिणामाच्या दृष्टीने या गोष्टी नगण्य अशाच असतात. असो.

धार्मिक ग्रंथांचे वाचन वा त्यावरील प्रवचने ही जीवनाला आवश्यक वळण देण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त असतात. मनुष्याला निसर्गतः अलौकिक बुद्धिमत्ता प्राप्त झाली असली तरी त्याच्या प्रगतीसाठी, स्थितीसाठीही आदेशाची, उपदेशाची, मार्गदर्शनाची आवश्यकता अपरिहार्यपणे असते. त्यादृष्टीने इतर जीवसृष्टीइतका माणूस मार्गदर्शनापासून अलिप्त राहू शकत नाही. तसे राहून त्याचे कोठेही खऱ्या अर्थाने चालत नाही.

मनुष्याला मार्गदर्शन करणारे जे श्रेष्ठ ग्रंथ आहेत त्यात गीतेचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. धर्माच्या प्रतिष्ठापनेसाठी, सज्जनांच्या रक्षणासाठी आणि दुर्जनांच्या विनाशासाठी, समर्थ राजकारणे निःस्वार्थपणे खेळवणाऱ्या योगेश्वर श्रीकृष्णांनी प्रत्यक्ष केलेला उपदेश म्हणजे हा भगवद्गीता ग्रंथ. अर्जुनासारख्या, स्वत्वासाठी युद्ध करू इच्छिणाऱ्या वीराग्रणीला तो केला आहे आणि युद्धासारख्या घोर कर्तव्यासही निश्चल मनाने प्रवृत्त करणे हे त्याचे फल आहे.

मनुष्याच्या जीवनाचे क्षेत्र कुटुंबाइतके लहान वा राष्ट्रकार्याइतके मोठे असे केवढेही असू शकते. पण या प्रत्येक लहानमोठ्या क्षेत्रात संघर्ष आणि संशय निर्माण होतातच होतात. अशा प्रसंगी कर्तव्याकर्तव्याची नेमकी समज येण्यासाठी बुद्धीला एकप्रकारचे सामर्थ्य हवे असते. हे सामर्थ्य

मिळवून देण्याची शक्ती गीतेमध्ये निःसंशयपणे आहे. ऐहिक विकासापेक्षाही पारमार्थिक प्रगतीचे स्वरूप अधिक सूक्ष्म, अधिक गुंतागुंतीचे आणि म्हणून प्राप्त करून घेण्यास अधिक अवघडही असते. गीता त्याही क्षेत्रात मानवाची प्रगती उत्कृष्टरीतीने व्हावयास साह्य करते. कर्म, भक्ती, ज्ञान व योग या चारीही साधनांचा उत्कृष्ट समन्वय गीतेइतका उत्तमरीतीने दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथांत साधलेला नाही. यासाठी गीता हा ग्रंथ तरुणांनी आणि प्रौढांनी एक जीवनशास्त्र म्हणून जिव्हाळ्याने अभ्यासिला पाहिजे. पण दुदैवाने २० ते ५० या वयामधील पिढी गीताभ्यासाकडे क्वचितच वळते. ५० च्या पुढे खरे तर ६० च्या पुढे ‘गीता ही काय भानगड आहे पाहू या’ म्हणून लोक बहुधा इकडे वळतात. पण त्यावेळी त्या वाचनाचा व्हावा तितका उपयोग होत नाही. पूर्वसंस्कार इतके दृढ असतात की वेगळे काही शिकणे आणि त्याहूनही ते आचरणात उतरविणे जवळ जवळ अशक्य होते. उतरत्या वयातही मनबुद्धीची कार्यक्षमता आणि शरीराचे आरोग्य एखाद्या व्यक्तीत चांगले असू शकते. तेवढ्या प्रमाणात त्यांना उपयोगही होतो. वृद्धाने गीता ऐकू नये यासाठी मी हे सांगत नाही. तरुणांनी गीतेकडे विशेष लक्ष द्यावे म्हणून मी हे सांगत आहे. कर्तृत्वमय जीवनाचा मोठा कालखंड ज्यांचेपुढे आहे त्यांनी जर गीतेचे श्रवण-मनन केले तर त्या योगाने केवळ त्यांचा व त्यांच्या कुटुंबाचाच नव्हे, तर समाजाचा व राष्ट्राचाही दूरगामी लाभ होण्यासारखा आहे.

गीतेसंबंधी, ती खरोखरीच कोणी सांगितली, कुठे सांगितली, तिचा नेमका काळ कोणता, तिचे कर्ते किती? यासंबंधी विद्वान म्हणविणाऱ्या काही व्यक्तींमध्ये विलक्षण मतभेद आहेत. पण ह्या बहिरंगाच्या समीक्षेची मला काही कर्तव्य सध्या तरी नाही. ज्यांना फुरसतीचा पुष्कळ वेळ असतो आणि पांडित्याच्या प्रदर्शनाची हौस असते त्यांनी फार तर या विषयात अधिक लक्ष घालावे. या निरुपयोगी काथ्याकुटाचा परिणाम तरुण पिढीवर होतो. म्हणून केवळ याही विषयाचा विचार मी कधी कधी केला आहे. खोलात न जाता त्याचे निष्कर्ष तेवढे आपणास सांगतो.

पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्ण आणि भक्तश्रेष्ठ वीराग्रणी अर्जुन या निदान पाच हजार वर्षापूर्वीच्या ऐतिहासिक व्यक्ती आहेत. महाभारत या ग्रंथातील महत्त्वाच्या सर्व घटना या ऐतिहासिक सत्य आहेत. जगत्कल्याणासाठी

हा इतिहास व्यासमहर्षींनी काव्यमय भाषेत श्लोकबद्ध केला. तो मूळ व्यासकृत ग्रंथ साधारणतः एकलक्ष श्लोकात्मक आहे. त्यात काही प्रक्षेप झाले असले तरी ते त्या मानाने अल्प व विशेष महत्त्व नसलेले आहेत. वैशंपायन आणि सौती हे महाभारताचे कर्ते वा निर्माते नाहीत. उद्गाते आहेत, निवेदक आहेत, संपादक आहेत. युद्धप्रसंगी व्यामोहात सापडलेल्या अर्जुनाला कर्तव्यप्रवण करण्यासाठी भगवान् श्रीकृष्णांनी जो उपदेश केला, त्याप्रसंगी जी प्रश्नोत्तरे झाली ती व्यासांनी आपल्या महाकाव्यात जशीच्या तशी त्याच संदर्भात समाविष्ट केली. थोडक्यात, गीतेचे काल व कर्ते अनेक नाहीत. ती महाभारतात प्रक्षिप्त नाही व तिच्यातही प्रक्षेप नाहीत. गीतेच्या अंतिम सिद्धान्तासंबंधी मतभेद आहेत पण त्याचे स्वरूप बहिरंगाच्या मतभेदापेक्षा पुष्कळच आदरणीय आणि उपयुक्त आहे. सिद्धान्तासंबंधी परस्पर मतभेद असलेल्या भगवान् श्रीशंकराचार्यांपासून ते लोकमान्य टिळकांपर्यंतच्या सर्वच श्रेष्ठ पुरुषांनी आपल्या सिद्धान्ताच्या प्रतिपादनासाठी उपलब्ध असलेली सातशे श्लोकांची संपूर्ण गीता ही एकसंध मानली आहे. हे सर्वांनीच प्रत्येकवेळी लक्षात ठेवलेले बरे.

आई, मुलाच्या प्रकृतीचा विचार करून हिताच्या दृष्टीने त्याच्या आवडीनिवडी सांभाळते. तसेच गीतेनेही केलेले आहे. म्हणूनच श्री. विनोबांसारखा प्रज्ञावंत गीतेला 'माउली' म्हणतो. कर्म, भक्ती, ज्ञान व योग या सर्वच गोष्टी एका सूत्रात गोवलेल्या असल्याने व सर्वव्यापक विचाराच्या दृष्टीने या चारही साधनांचा यथायोग्य समन्वय गीतेने साधला असल्याने कोण्याही प्रतिभावंताला आपल्या विचारांना अनुकूल सिद्धान्त गीतेच्या आधारे प्रतिपादिता येतात. पण हे भगवद्गीतेच्या थोरवीचे लक्षण आहे; श्रेष्ठतेचे गमक आहे; व्यापकतेचे प्रतिपादक आहे. ती विसंगती नाही, विरोध तर नाहीच नाही. 'अधिकार तैसा दावियेला मार्ग । चालताहे मग कळो येते' हे श्रीतुकुंबारायांचे वचन लक्षात घेऊन मतभेदांचा विचार केला म्हणजे मग ज्याला काही साधावयाचे आहे त्याला अडचण वाटत नाही.

गीतेचे माहात्म्य कितीही मोठे असले तरी त्याचे प्रतिपादन हा आपला सध्याचा विषय नाही. एक महिन्याच्या मर्यादित काळात आपणास गीतेच्या तत्त्वज्ञानाचा वा थोरवीचा सर्वांगीण विचार करणे शक्यही नाही. म्हणून या अधिकमासात ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या विचारांचा मागोवा घेत

गीतेचा तिसरा अध्याय यथाशक्ति सांगावा असे योजिले आहे. गीतेतील प्रतिपादनाची स्थूलमानाने जी विभागणी केलेली आहे त्यात तिसरा अध्याय हा कर्मयोगाचा अध्याय म्हणून मानला जातो. आध्यात्मिक प्रगतीसंबंधी फारशी अभिलाषा नसलेल्या व्यक्तीलाही सर्वसामान्य जीवन उत्तमरीतीने जगावयाचे असल्यास या कर्मयोगाचा विचार करण्यावाचून गती नाही.

सर्वसामान्य जीवनात आपण जे करीत असतो, त्याच्या योग्यायोग्यतेचा निर्णय या ज्ञानाने होईल आणि घडणारे कर्म अधिक चांगल्या रीतीने करणे कसे साधेल याचे मार्गदर्शनही आस्थेवाईकाला लाभेल. यांतील उपदेश कोणत्याही प्रकारच्या साधकाला सारखाच उपयोगी पडणारा आहे. गीतेच्या तत्त्वज्ञानाचे एका दृष्टीने हे प्रवेशद्वारच आहे.

गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायात गीतेचा सिद्धान्त स्थितप्रज्ञ लक्षणांच्या रूपाने शेवटी मांडला आहे. जीवनोपयोगी विविध वस्तूंनी भरलेल्या एखाद्या प्रचंड दुकानात असलेल्या निवडक पण महत्त्वाच्या वस्तू काचेच्या कपाटातून बाहेरूनही उघडपणे दिसतील अशा आकर्षकरीतीने मांडलेल्या असतात. पण त्या तेथूनच हस्तगत करता येत नाहीत. दुकानाचे प्रवेशद्वार दुसरीकडे असते. तेथून आत जाऊन माल पाहून घ्यावा लागतो. (अर्थातच योग्य ते मूल्य देऊन.) दुसरा अध्याय हे असे गीतारूपी विविधवस्तुभांडाराचे काचेचे प्रदर्शनकपाट (शो केस) आहे. अर्थातच तिसरा अध्याय हे त्या भांडाराचे प्रवेशद्वार ठरते. अत्यंत व्यवहारदक्ष गिन्हाईकाने भांडाराच्या धन्याशी वस्तूंच्या उपयुक्ततेसंबंधी चोखंदळपणे चर्चा करावी तसेच येथे अर्जुनाने केले आहे. उपमा पूर्णपणे घेऊ नये हे येथे लक्षात ठेवले पाहिजेच.

तिसऱ्या अध्यायाचा आरंभ अर्जुनाच्या प्रश्नाने होत आहे.

स्थितप्रज्ञ हा गीतेचा आदर्श पुरुष आहे. जीवनामध्ये माणसाने किती मोठे व्हावे वा तो किती मोठा होऊ शकतो याचे वर्णन स्थितप्रज्ञाच्या रूपाने गीतेने केले आहे. चौथ्या अध्यायातील नैष्कर्म्यप्राप्त व्यक्ती, सहाव्या अध्यायातील योगी, बाराव्या अध्यायातील भक्त, तेराव्या अध्यायातील ज्ञानलक्षणे सांगून सुचविलेला ज्ञानी पुरुष, चौदाव्या अध्यायातील गुणातीत हे सर्व वस्तुतः दुसऱ्या अध्यायातील स्थितप्रज्ञाचेच निरनिराळे आविष्कार आहेत.

स्थितप्रज्ञ लक्षणे आपाततः विचारांत घेतली असता, वरवर पाहिली असता ती कर्मांला प्रतिकूल असावीत अशी कल्पना होते. यामुळेच अध्यात्म किंवा परमार्थ केवळ निवृत्तिपर असून, या विचारांनी प्रवृत्तीचा आणि पर्यायाने ऐहिक उन्नतीचा, भौतिक ऐश्वर्याचा म्हणजेच अभ्युदयाचा घात केला आहे असे लोक मानीत आले आहेत. आजही असे प्रतिपादन चालूच आहे. पण ही विचारसरणी तत्त्वतः खरी नाही, वास्तविक नाही. वरवरची आहे, उथळ आहे, खोल नाही, आपातरमणीय आहे. अर्जुनासारखा प्रज्ञावंत वीर पुरुषही याच कल्पनेने प्रथमतः भारावला होता.

अर्जुन उवाच -

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥

अर्जुन म्हणाला, 'हे श्रीकृष्णा, कर्मापेक्षा ज्ञान श्रेष्ठ आहे. हे जर योग्य आहे, असे तू म्हणतोस तर हे केशवा, घोर कर्माचे ठिकाणी तू माझी योजना का करतोस?'

बुद्धी ही जर कर्मापेक्षा श्रेष्ठ आहे तर श्रीकृष्णा! तू मला युद्धासारख्या घोर कर्मांमध्ये कां गुंतवीत आहेस? असा प्रश्न अर्जुनाने भगवंताला विचारला. अर्जुनाचा हा प्रश्न फार निर्भीडपणाचा आहे आणि तो त्याने त्याच्या दृष्टीने चांगला विचार करून विचारला आहे.

श्रोता कसा असावा त्याचा अर्जुन हा उत्तम आदर्श आहे. अर्जुन प्रश्न विचारतो आहे, ते केवळ वरवरच्या जिज्ञासेने नाही. त्याला सर्व विषय चांगला समजून घ्यावयाचा आहे. विषय चांगला समजला म्हणजे आचरण करणे सोपे जाते. अर्जुनाला श्रीकृष्णाचा उपदेश आचरणात आणावयाचा आहे. तसे वागावयाचे आहे. कृष्णाच्या सांगण्याप्रमाणे आपले जीवन घडावे अशी त्याची उत्कट इच्छा आहे आणि त्यामुळे विषय नीट समजावा अशी त्याची तळमळ आहे. अशा तळमळीचा श्रोता सहसा लाभत नाही. वक्ताही कृष्णासारखा नसतो. ऐकलेला विषय आचरणात उतरावा, असे झाले पाहिजे. श्रवणाचे मुख्य प्रयोजन तेच आहे. केवळ करमणूक वा बौद्धिक समाधान हा श्रवणाचा उद्देश नव्हे, नसावा. अर्जुनाचा खरोखरीच संभ्रम झाला होता. केवळ प्रश्नाकरिता प्रश्न तो विचारीत नाही.

भगवंतांनी स्थितप्रज्ञाची लक्षणे सांगितली त्यात त्याची, अंतःकरणाची प्रवृत्ती कशी असते तेही सांगितले. स्थितप्रज्ञाला कोणतीही कामना नसते. तो कोणत्याही उपाधीवाचून स्वतःतच संतुष्ट असतो. दुःखाने तो उद्विग्न होत नाही. सुखाविषयी त्याला अभिलाषा नसते. तो शुभाचे स्वागत करीत नाही. अशुभाचा तिरस्कार करीत नाही. कासवाने अवयव आत ओढून घ्यावे तशी तो आपली इंद्रिये विषयापासून आवरतो आणि अशी ज्याची इंद्रिये पूर्णपणे नियंत्रित आहेत; त्याचीच बुद्धि-प्रज्ञा स्थिरावते. असा शांत, संयमी, निर्मम पुरुष हा स्थितप्रज्ञ. सर्व प्रकारच्या द्वंद्वामध्ये हा पुरुष शांत व प्रसन्न राहतो.

वस्तुतः शीतोष्ण-सुखदुःख ही टाकण्यासारखी खरी द्वंद्वेच नव्हेत. राग-द्वेष, हवे-नको हेच खरे द्वंद्व आहे. कर्माळा मूळ प्रेरणा या हवे-नकोचीच असते. काहीतरी हवे असते ते मिळविण्यासाठी, काहीतरी नको असते ते टाळण्यासाठी वा टाकण्यासाठी माणूस सर्व प्रकारची कर्मे करीत असतो. हवे-नको संपले की त्याचे कर्म संपते. म्हणून अर्जुनाला शंका आली की राग-द्वेष टाकावयास सांगतात, ज्यांचे राग-द्वेष गेले आहेत त्याचे कौतुक करतात, त्याला श्रेष्ठ पुरुष मानतात, इंद्रिये आवरलेली असणे हे त्या श्रेष्ठ पुरुषाचे गमक सांगतात आणि तरी हे सांगून झाल्यावर मला युद्ध कर म्हणतात. मी युद्ध करीत नाही म्हणताच मला नेभळा म्हणून फटकारतात. स्थितप्रज्ञाच्या श्रेष्ठ अवस्थेत पोहोचल्यानंतर कर्ता आणि कर्म जर उरत नाही तर मग मला युद्धास का प्रवृत्त करतात ?

कृष्णाचे सांगणे अर्जुनाने चांगल्या प्रकारे ऐकले होते व जे ऐकले त्यावर त्याने विचारही केला होता. श्री. कृष्णमूर्तींनी आपल्या एका व्याख्यानात ऐकण्या ऐकण्यात कसा भेद असतो ते एकदा दोन इंग्रजी शब्द सांगून स्पष्ट केले होते. Hearing आणि Listening हे ते शब्द. काळजीपूर्वक लक्ष देऊन ऐकणे म्हणजे Listening असा भाव त्यांच्या सांगण्यात होता. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज याच अर्थाने “अवधान द्या” असे म्हणत असतात. अर्जुन अवधान देणारा होता म्हणून प्रश्न विचारतो. भूक लागते आहे, अन्न खाल्ले पाहिजे. अशी स्थिती आहे तोपर्यंत धान्य मिळविणे, स्वयंपाक करणे, जेवणे व त्याकरिता कराव्या लागणाऱ्या इतर अनुषंगिक गोष्टी करणे या सर्व क्रिया घडतात. पण जेवण संपले की मग वामकुक्षी, विश्रांती,

कर्माचा अभाव असे असताना स्थितप्रज्ञाची लक्षणे सांगितल्यावरसुद्धा मला लढ का म्हणतोस? युद्धासारख्या घोर कर्मांमध्ये मला गुंतविताना तुला लाज कशी वाटत नाही? असे अर्जुन विचारतो आहे.

अर्जुन श्रीकृष्णाचा प्रिय मित्र आहे. नात्याने मेव्हणा आहे. त्यातही बायकोचा भाऊ नाही. बहिणीचा नवरा आहे. वरमेव्हणा आहे, खालमेव्हणा नाही. त्यांचे संबंध फार जिव्हाळ्याचे आहेत. ते किती जिव्हाळ्याचे आहेत याचे वर्णन महाभारतात अनेक ठिकाणी आले आहे.

एकदा महाभारताचा खलनायक असलेल्या धृतराष्ट्राच्या सांगण्यावरून त्याचा सारथी संजय दूत म्हणून पांडवांच्याकडे आला होता. कृष्ण आणि पांडव यांच्यात पाडता आली तर फूट पाडावी असा त्याचा उद्देश होता. संजय ज्यावेळी श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांना भेटण्याकरिता आला तेव्हा कृष्ण नि अर्जुन एका पलंगावर भोजनोत्तर विश्रांती घेत पडले आहेत, त्यांचे पाय एकमेकांच्या अंगावर आहेत व ते हसतखेळत गप्पागोष्टी करित आहेत असे संजयाने पाहिले. त्यावेळी पांडवांपासून कृष्णाला फोडणे हे किती कठीण आहे हे त्याच्या लक्षात आले. मित्रभावामध्ये उत्कट प्रेम असते. आदर, विनय मानसन्मान यांना स्थान नसते. थट्टा, कलह याविषयी तेथे संकोच नसतो. अर्जुन नेहमी याच भावाने कृष्णाशी वागत असे. श्रीज्ञानेश्वर महाराज अर्जुनाचे मुखी कृष्णाची लाज काढून हा मनमोकळा मित्रभावच सुचवीत आहेत. अर्जुन कृष्णाचा मित्र होता. दहाव्या अध्यायापर्यंत तरी त्याची हीच वृत्ती दिसून येते. दहाव्या अध्यायात तो थोडा निवळला, पण अकराव्या अध्यायात तो पुरा भक्त बनला, त्याने खरी शरणागती दिली. आपण फार श्रेष्ठ व्यक्तीशी नको तेवढी सलगी केली, अशी जाणीव त्यावेळी त्याला झाली व आपल्या या घोर अपराधासाठी त्याने भगवंताची क्षमाही प्रांजळपणे मागितली; हा तिसरा अध्याय आहे. येथे अर्जुनाची जिज्ञासा उत्कट आहे. पण शिष्यभावाची शरणागती अजून परिपूर्णतेला गेलेली नाही आणि म्हणून त्याने मैत्रीच्या मोकळेपणाने कृष्णाची लाज काढली आहे. शंका विचारणारालाही एक प्रकारचा ठामपणा असावा लागतो. अर्जुन चिंतनशील असल्याने त्याच्या ठिकाणी तो आहे आणि म्हणून ठामपणाने तो श्रीकृष्णाला 'असे भलतेच कसे सांगतोस?' असे विचारीत आहे. जलसंभार घेऊन समुद्रामध्ये नद्या मिसळतात पण समुद्र

मर्यादा ओलांडत नाही. संयमाने राहतो. तसे असावे असे तू मला सांगतोस आणि लगेच युद्धासारखे घातक, हिंसक कर्म करण्यासाठी मला आग्रह करतोस हे काय प्रकरण आहे?

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

घोटाळ्याची वाक्ये बोलून माझ्या बुद्धीला तू चकवितो आहेस. तेव्हा निश्चय करून काय ते एकच सांग; ज्याच्या योगाने माझे हित होईल.

ज्यांना नेमकेपणा नाही अशा वाक्यांनी मला मोहात का पाडतोस? ज्यांचा परिणाम म्हणून माझे हित मला लाभेल असे सांग. असे अर्जुन कृष्णाला म्हणतो आहे.

मला कळेल, मला पटेल, मला आवडेल असे सांग, असे अर्जुन म्हणत नाही. माझ्या हिताचे ते मला सांग असे अर्जुन म्हणतो आहे. लोकांना सामान्यतः असे बोलणे चालत नाही. त्यांना खरे काय ते नकोच असते. पुस्तकावर अभिप्राय मागावयास येणाऱ्या माणसाप्रमाणे सर्वांना बहुधा प्रशंसा हवी असते. जे केले, जे मांडले त्याला मान्यता हवी असते व या मागणीला तो “तुमचा सल्ला हवा आहे” असे नाव देत असतो. अर्जुनाचे बोलणे असे वरवरचे नाही. त्याला नुसते प्रेय नको आहे. तो ते मागत नाही. त्याला श्रेय हवे आहे. हित हवे आहे. श्रेयाच्या जिज्ञासेने तो आर्त झाला आहे आणि म्हणून तो म्हणतो- कृष्णा, तूच जर असे बोलावयास लागलास तर आम्ही अज्ञान्यांनी काय करावे? तुझी ही घोटाळ्यात पाडणारी वाक्ये ऐकली की विवेकाचे आयुष्य संपल्यासारखे वाटते. देवा, तुझ्या या बोलण्याला उपदेश नाव द्यावयाचे तर मग भ्रम निर्माण करणाऱ्या भाषणास काय नाव द्यावे? खरे काय ते कळावे, आत्मज्ञान लाभावे, बोध व्हावा म्हणून मी तुला विचारले- ती माझ्या अंतःकरणांतील इच्छा तुझ्या संदिग्ध भाषणाने चांगलीच पूर्ण झाली म्हणावयाची!

अरे कृष्णा, रोगी माणूस वेदना सहन होत नाहीत म्हणून वैद्याकडे येतो. रोग बरा व्हावा, आरोग्य लाभावे, कार्यक्षमता परत मिळावी अशा इच्छेने अगतिक होऊन तो वैद्याला, माझ्यावर चांगले उपचार करा म्हणून विनवणी करतो. अशा वेळी वैद्य जर त्याला पथ्य नीट सांगणार नाही,

काय खावे, कसे वागावे यासंबंधीच्या निश्चित कल्पना देणार नाही आणि रोग जाण्यासारखे औषध देण्याऐवजी जर त्याला कालकूटासारखे भयंकर विष देईल तर रोगी जगण्याची आशा तरी करता येईल काय? आंधळ्याला आधीच काही दिसत नाही. तो चांचपडत असतो. जाणत्या डोळसाने त्याला सरळ रस्त्याला लावावयाच्या ऐवजी आपण होऊन त्याचा हात धरला आणि बळानेच आडमार्गी लावले तर चालेल काय? आधीच अस्ताव्यस्त वागणाऱ्या चंचल माकडाला गांजा पाजावा आणि मग त्याच्या गडबड गोंधळास सीमा राहू नये. तसेच तुझ्या उपदेशाने माझे झाले आहे.

काय करावे हे जर माझे मला कळत असते तर प्रश्नच नव्हता. पण माझी स्थिती आंधळ्या, चंचल रोग्यासारखी झाली आहे. मी आधीच अज्ञानी, काही कळत नाही; त्यावर या कर्तव्याच्या मोहाने मला व्याकुळ केले आहे. म्हणून योग्य काय, अयोग्य काय ते तुला विचारले, तर तू हे असे बोलतोस. उपदेशाने घोटाळा दूर करण्याच्या ऐवजी अधिकच घोटाळ्यात पाडतोस. कृष्णा, अरे, आपल्या अनुयायालाही असेच वागवावे काय? (तू दुर्योधनाला, कर्णाला संभाषण चातुर्याने चकविलेस ते ठीक झाले. ते उन्मत्त होते. अहंकारी होते. आपले तेच खरे असा हेका चालविणारे होते. तुझ्यासमोर खोटी ऐट मिरवित होते. पण देवा, मलाही तसाच समजतोस काय?) अरे! मी जिज्ञासेने तुला विचारतो आहे. केवळ शरीरानेच नाही तर जीवाभावाने तुझ्या शब्दावर विसंबून असतो. तुझी वचने प्राणाच्या मोलाने घ्यावी म्हटली तरी त्याचे खरे मोल चुकते होणार नाही; असे मला मनापासून वाटत असते. अशा स्थितीत तुझ्यावर सर्वस्वी अवलंबून असलेल्या माझ्याशीही जर तू असा वागशील तर सारे संपलेच म्हणावयाचे! लेकराचा गळा जर आईच दाबू लागली तर लेकराने कोणाकडे पाहावे? सिंहीणीची नखे सावजाला फाडतात ते ठीक आहे पण ती तिच्या पिलांनाही बोचावी काय? तू जे हे काय बोलतो आहेस ते माझ्या हिताचे आहे काय? खरोखरीच देवा, ज्ञान मिळेल ही आशाही तुझ्या बोलण्याने माझ्या ठिकाणी राहिली नाही. कारण नवीन ज्ञान मिळणे दूरच राहिले, सोशिकपणा, संयम, निःस्वार्थीपणाने राहणे, दुसऱ्याचा घात न करणे, या गोष्टी सदाचरणाच्या म्हणून मी समजत होतो, तेही माझे विचार, आधी स्थितप्रज्ञाची लक्षणे सांगून नंतर लढ म्हणण्याच्या तुझ्या उपदेशाने पूर्णपणे घोटाळ्यात पडले आहेत.

साधकाची अशी स्थिती केव्हा ना केव्हा होतेच. बुद्धिमान, विचारवंत आणि प्रयत्नशील साधकाचे मन साधनेच्या मार्गावरून आस्थेने चालत असताना अगदी प्रामाणिकपणे पण केव्हा ना केव्हा तरी एकदा असे भ्रमात पडतेच. परिस्थितीचे नेमके ज्ञान नसते. शरीर-मन-बुद्धीवर पूर्व संस्कारांचा पगडा असतो. दुसऱ्याचे वागणे वा त्याच्यावर झालेले परिणाम पाहून स्वतःशी त्याची तुलना केली जाते. पूर्वीच्या स्मृती, सर्वसामान्य सदाचरणाच्या परंपरा, केव्हातरी ऐकलेली वचने, निरनिराळ्या प्रसंगात आलेले अनुभव या सर्वांचा परिणाम म्हणून विचारांची एक दिशा निर्माण होते. चांगले-वाईट समजण्यासंबंधीच्या काही धारणा दृढ होतात आणि मग प्राप्त कर्तव्य वा निर्माण झालेली परिस्थिती ज्यावेळी अगदी विपरीत असते त्यावेळी त्यातून नेमका मार्ग अज्ञानामुळे काढता येत नाही. पण संस्कृत बुद्धीमुळे काहीतरी एक योग्यायोग्याचे निर्णय कळत न कळत ठरलेले असतात व घेतले जातात. अशा परिस्थितीत एखाद्या चांगल्या माणसाने काही सांगितले तर ते आपल्या कल्पनांशी न जुळल्यामुळे माणूस घोटाळतो. स्वतःचे विचार त्याला प्रामाणिकपणाचे व म्हणूनच सत्य वाटत असतात.

अशा स्थितीत आपल्या मतापेक्षा निराळे कोणी सांगत असेल तर अहंकाराने मी म्हणतो, मानतो, वागतो तेच योग्य; हा वेगळे सांगणारा, मानणारा, वागणाराच चुकतो आहे, खोटा आहे, अज्ञानी आहे, दांभिक आहे, असे वाटते आणि मग आदरभाव नष्ट होतो, संबंध तुटतो. परंतु खऱ्या प्रामाणिक साधकाची स्थिती अशी नसते. त्याला शंका येते, प्रश्न विचारावा वाटतो पण अनादर वाटत नाही, हा संबंध नको; नसता तर बरे झाले असते असे त्यास वाटत नाही. त्याची शंका जिज्ञासेच्या पोटी असते. ती शंका अश्रद्धेच्या परिणामातून जन्मास येत नाही.

खरा साधक असल्यामुळे त्याच्या जाणिवेला अहंकाराचे उर्मट स्वरूपही आलेले नसते आणि त्यामुळे उपदेशकाची थोरवी ही त्याला मनःपूर्वक मान्य असते. अशा स्थितीत घोटाळा होणे ही अगदी स्वाभाविक अवस्था आहे. अर्जुन याच अवस्थेत आहे आणि म्हणून तो कृष्णास म्हणतो- देवा! तू असे का वागतोस? तुझ्या या वागण्याचा अर्थच मला कळेनासा झाला आहे. असे काहीतरी बोलून तू ही माझी परीक्षा पहातो आहेस का?

आपली परीक्षा पाहिली जात आहे हे कळण्यासाठी एक प्रकारची सावधता लागते, पात्रता लागते. एक लहान मुलगा शाळेतून घरी आला. आईने कौतुकाने शाळेत काय झाले ते विचारले. तेव्हा मुलगा सांगू लागला की, “आई, शाळेत आज एक मोठा माणूस आला होता. आपल्या बाबांच्या पेक्षा मोठा होता! अगं पण त्याला काही येत नव्हते. तो आम्हालाच विचारीत होता. एकावर एक म्हणजे किती? शिवाजीमहाराज कोण होते? रोज आंगोळ का करावी?” आई हसून म्हणाली, ‘वेड्या, ते तुला काय येते ते पहात होते! त्यांना माहित नव्हते म्हणून विचारत नव्हते काही!’

आपल्याला सांगितलेली वाक्ये ही कृष्णालाच नीट कळत नाही म्हणून सांगितली जात आहेत असे अर्जुन मानीत नाही; हे महत्त्वाचे आहे. म्हणून तो म्हणतो— असे बोलून तुम्ही माझी परीक्षा पहात आहात काय? माझे मन कसे आहे? ते दृढनिश्चयी आहे की नाही? का, कोण जे जे काही प्रभावीपणाने सांगेल ते ते खरे वाटणारा अव्यवस्थित—चित्त मी आहे, ते तुम्ही असे भलतेच सांगून निश्चित करून घेत आहात? का, आपला मोठेपणा लपविण्यासाठी मला काहीतरी सांगून फसविता आहात? का सिद्धाला शोभणाऱ्या श्रेष्ठ प्रतीच्या आचरणासाठी मी अयोग्य आहे म्हणून काही कमी प्रतीच्या वस्तूच माझ्या दृष्टीने योग्य असल्यामुळे; त्याच चांगल्या म्हणून, मला सांगत आहात? का प्रत्यक्ष वर्णनाचा स्पर्श ज्याला सहन होत नाही असे काही अलौकिक तत्त्व मला ध्वनीने, लक्षणेने, अप्रत्यक्ष सुचवित आहात?

काही गोष्टी खरोखरीच अशा असतात की त्यांच्या स्वरूपाच्या अत्यंत गंभीरतेमुळे वा दूरतेमुळे वा दुर्लभतेमुळे प्रत्यक्ष वर्णनाच्या आवाक्यात त्या येऊ शकत नाहीत. कोणतीही वर्णने वस्तूच्या स्वरूपाच्या दृष्टीने एकदेशी ठरतात. काही गोष्टी अशाही असतात की उघड भाषेमुळे त्यांचे माधुर्य वा आकर्षण कमी होते. अशा वेळी ध्वनीचा, लक्षणेचा, पर्यायाने सांगण्याचाच आधार घ्यावा लागतो. पण असे सांगणे स्वाभाविकच थोडा घोटाला निर्माण करते. म्हणून अर्जुन म्हणतो की देवा, तुझे बोलणे मी ऐकले, त्यावर पुष्कळ विचारही केला. पण तुझ्या बोलण्यापाठीमागचा निश्चित उद्देश मला नेमकेपणाने उमगलेला नाही.

ऐकलेले तेथेच विसरून जाणाऱ्या वर्गातल्या श्रोत्याप्रमाणे अर्जुन नव्हे. श्रवणामागोमाग चिंतन, मनन घडले पाहिजे तरच श्रवणाला खरा अर्थ प्राप्त होतो. अर्जुनाचे ऐकणे हे असे आदर्श स्वरूपाचे असल्याने भगवद्गीतेसारखे श्रेष्ठ तत्त्वज्ञान सांगण्यासाठी कृष्णाने त्याला योग्य मानले. अर्जुनाचे हे मोठेपण श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी अनेक प्रकारांनी, जिव्हाळ्याने सांगितले आहे.

विषय समजून घेण्याची त्याला फार आस्था आहे. आणि वक्त्याच्या पोटात शिरून ज्ञान कसे मिळवावे ही कलाही त्याच्या सरळ स्वभावामुळे त्यास निसर्गतःच अवगत आहे. श्रीकृष्णाविषयी त्याच्या अंतःकरणात प्रेम आहे. अर्जुन कृष्णाशी सलगी करतो ते लडिवाळपणापोटी; तुच्छबुद्धीने नव्हे. त्यामुळे आपल्याला समजत नाही याचा मुख्य दोष तो श्रीकृष्णाकडे देत नाही; स्वतःकडे घेतो. आणि कृष्णाला नम्रपणे म्हणतो- देवा, माझी तुम्हाला अशी नम्र विनंती आहे की जे मला सांगू इच्छिता, ते अशा गूढ शब्दात सांगू नका. तुम्ही तुमच्या दृष्टीने जे चांगले आहे तेच सांगता आहा. पण समजून घेणारा मी तुमच्या पातळीचा नाही. मला पांडित्याची भाषा समजणार नाही. मला जो विषय सांगाल त्याची भाषा बालबोध असू द्या.

जी भाषा समजते तिला मातृभाषेचे नाव द्यावयाचे आणि जी समजत नाही तिला परक्या भाषेचे वा अवघड भाषेचे नाव द्यायचे असा शिष्टाचार आहे. इंग्रजीमध्ये न कळणाऱ्या भाषेला वा विषयाला ग्रीक आणि लॅटिन म्हणण्याची पद्धती आहे. मराठीमध्ये आपण संस्कृतात बोलू नका, कानडीत बोलू नका, मराठीत बोला असे विनोदाने म्हणतो. ज्ञानेश्वरमहाराजही त्याच अर्थाने 'मज विवेकु सांगावा । मन्हाटा जी' असे म्हणतात.

मी तीक्ष्ण बुद्धीचा नाही, तैलबुद्धीचा नाही. पाण्यावर टाकलेल्या तेलाचा थेंब जसा झटकन पसरतो तसा कोणताहि विषय चटकन् व्यापावा अशी पात्रता माझ्या बुद्धीत नाही असे अर्जुन विनयाने म्हणतो. विजेच्या नळीचा प्रकाश जसा कळ दाबताच पडत नाही. काही निमिषे मधे जातात. मग एकदा फाक्फुक् होते आणि मग नळी प्रकाशते. असे ज्याचे समजून घेतांना होते तो मंदबुद्धी. अर्जुन म्हणतो - मी असा मंदबुद्धी आहे हे मला

मान्य आहे पण तुम्हीच आता थोडे अधिक श्रम घ्या ना, की ज्याच्यामुळे मला समजून घेतांना श्रम होणार नाहीत आणि सांगताना त्याचे मर्म तर नेमके कळेल! रोग नाहीसा होण्यासाठी औषध घेतलेच पाहिजे; पण ते कडू, नको वाटणाऱ्या उग्र वासाचे, गिळतांना त्रास होईल असे नसावे असे वाटले तर त्यात चूक काय आहे? मी औषध नको म्हणत नाही, पण ते चवीला रुचकर, मधुर आणि घेतांना कष्ट न देणारे असावे, असे वाटते.

आयुर्वेदामध्ये औषध कसे असावे ते सांगताना “**बहुकल्पं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौषधम् ॥**” असे वर्णन केले आहे. औषधामध्ये रोग नाहीसे करण्याचे प्रभावी सामर्थ्य असावे. रोग्यामध्ये दिसणाऱ्या इतरही लक्षणांवर परिणाम व्हावा. ते ज्या रोगाचे त्या रोगावरच दिले जावे. तसेच ते निर्वीर्य झालेलेही नसावे. काही औषधे जुनी झाली म्हणजे निरुपयोगी होतात हे आपणास माहित आहेच. औषधाचे हे सर्व गुण महत्त्वाचे आहेत हे खरे. पण त्यासवेच अनेक प्रकारांनी ते घेता येईल असे असावे. एकाच पद्धतीचे वा एकाच मार्गाने औषध देईन असे म्हटले तर हळव्या स्वभावाच्या वा नाजुक प्रकृतीच्या लोकांना त्यापासून हवा तसा लाभ होत नाही. एक राजा औषध घेतांना फार खळखळ करीत असे. म्हणून एका वैद्याने त्याच्या हातात धरावयाच्या काठीत व पादत्राणामध्ये औषधे घालून ठेवली. त्यामुळे राजाला बरे वाटले अशी गोष्ट सांगतात. आजही अनेक प्रभावी औषधे, चूर्ण, गोळ्या, अवलेह, अर्क व सूचिकाभरणे अशा विविध स्वरूपात उपलब्ध असतात. औषधांच्या या विविध प्रकारांची व्यवहारात आवश्यकता असते. पण हे करतांना औषधांची प्रतवारी मात्र उणावता कामा नये. म्हणून अर्जुन म्हणतो मला जे तत्त्व सांगाल ते योग्य आणि अर्थपूर्ण, व्यापकतेने संपन्न, सर्व अर्थाने भरलेले असेच सांगा. सांगणे पोकळ, पोचट वा फेसासारखे नुसतेच फुललेले नको. पण जे श्रेष्ठ तत्त्व सांगितले जाईल त्याची भाषा मात्र सहज समजून पटेल अशी बालबोध असावी. श्रेष्ठ तत्त्वे सोप्या भाषेत सांगणे फारच अवघड आहे व असे कौशल्य ज्यांच्याजवळ असते असे अधिकारी पुरुषही विरळेच असतात. पण अर्जुन म्हणतो - माझ्या भाग्याने तुमच्यासारखा अलौकिक सदगुरु मला उपदेशक लाभला असताना मी आता संकोच कशासाठी करू? माझी जिज्ञासा पूर्णपणे तृप्त व्हावी अशी माझी उत्कट

इच्छा आहे. म्हणून मला अशा रीतीने सांगा की ज्यामुळे माझ्या या भुकेचे समाधान होईल.

अर्जुनाचे भाग्य खरोखरीच असे विलक्षण आहे की तो स्वतः अत्यंत विकल अवस्थेत आला असतांनाही त्याला श्रीकृष्णासारखा अलौकिक मार्गदर्शक आपण होऊन लाभला. एक संस्कृत सुभाषितकार म्हणतो की

आचार्याः सन्ति कुत्राप्यतिविमलधिया वेदशास्त्रागमानाम् ।
दुष्प्रापस्तावदास्ते त्रिजगति नितरामात्मतत्त्वोपदेष्टा ॥
एवं सत्यर्जुनस्याद्भुतविकलहृदा वर्ण्यं ते किं नु भाग्यं ।
यस्याचार्यस्य हेतोः स्वयमुपनिषदामर्थ आविर्बभूव ॥

“वेदशास्त्र शिकविणारे निर्मळ बुद्धीचे विद्वान् सामान्यतः कोणालाही पुष्कळ भेटतात; पण आत्मज्ञानाचा उपदेश करण्याची योग्यता ज्याच्या ठिकाणी आहे असा गुरु क्वचितच भेटतो. असे असतांना अर्जुन असा भाग्यवान् ठरला की आत्मज्ञानाचा केवळ उपदेश करणाराच काय, पण उपनिषदे ज्याच्यासाठी प्रवृत्त झाली तो त्या उपनिषदांचा अर्थ म्हणजे प्रत्यक्ष आत्मज्ञानच, सद्गुरु म्हणून श्रीकृष्णरूपाने अर्जुनापुढे प्रगट झाले.” परमार्थमार्गामध्ये आत्मज्ञानाची ओळख पटवून देणारा, खरी आध्यात्मिक प्रगती साधून देणारा जो मार्गदर्शक तोच ‘सद्गुरू’ या नावाने संबोधिला जातो.

इच्छाप्राप्तीचे मंत्र सांगणारे, तंत्र शिकविणारे, अद्भुत वाटणारे काही चमत्कार करून दाखविणारे असे पुष्कळ भेटतात. ते सगळेच सोंग मिरविणारे दांभिक असतात असे नाही. काही थोडे आपापल्यापरीने अधिकारीही असतात. अनेक प्रकारच्या साधनांमुळे ज्यांना काही सिद्धी प्राप्त झाल्या आहेत असे लोकही मुळात नसतातच असे नाही. सिद्धी हा काही नेहमीच दंभ नसतो, असत्य नसते, देखावा नसतो. अलौकिक वाटणाऱ्या सिद्धी ही वस्तुस्थितीही असू शकते. पण परमार्थमार्गात सिद्धींचे महत्त्व तुच्छ आहे. उलट प्रगतीच्या मार्गातला तो एक अडथळा आहे. पाण्यावरून चालू शकणाऱ्या एका योग्यासंबंधी रामकृष्ण एकदा उपहासाने म्हणाले होते- एवढे तप करून याने दोन आणे वाचविले. कोण्याही नावाड्याने त्याला तेवढ्यात नदीपार नेले असते. अद्भुत सिद्धीचे सम्राट

असलेले मत्स्येंद्रनाथही पाण्यावरून चालणे व बोलल्याप्रमाणे घडून येणे या अलौकिक सिद्धी प्राप्त झालेल्या योग्याला कच्चा म्हणतात -

कुंडलिनीको खूब चढावे ब्रह्मरंध्रमें जावे ।
चलता है पानीके ऊपर जो बोले सो होवे ।
तो भी कच्चा बे कच्चा, नहीं गुरूका बच्चा ॥

त्याला खरा परमार्थमार्गी, सद्गुरूचा उपासक मानीत नाहीत. तुकाराम महाराज, रामदासस्वामी अगदी अलीकडच्या काळातील माझे सद्गुरू श्रीदासगणूमहाराज या सर्वांनी आपल्या काव्यातून चमत्कार करून दाखविण्याच्या वृत्तीचा जळजळीत शब्दात धिक्कार केला आहे.

अर्जुनाला आत्मतत्त्वाचा उपदेश करणारा सद्गुरू भाग्याने लाभला आणि त्याचे भाग्य आणखी मोठे की त्यामुळेच त्याला आपल्याला लाभलेला सद्गुरू अधिकाराचा आहे हेहि समजले. म्हणून तो म्हणतो - तुझ्यासारखा अलौकिक सद्गुरू लाभला असतांना मी आता हवे ते मागण्यास संकोच का करावा? अर्जुन श्रीकृष्णाशी आईचेही नाते जोडून टाकतो. उद्धार करून घेण्यासाठी अनेक प्रकारचे संबंध उपयोगी पडतात. जगन्नाथ पंडिताने 'गंगालहरी'तील आपल्या एका श्लोकात -

अनाथस्नेहाद्रां विगलितगतिः पुण्यगतिदाम् ।
पतन् विश्वोद्वर्त्री गदविगलितः सिद्धभिषजम् ॥
सुधासिंधुं तृणाकुलितहृदयो मातरमयम् ।
शिशुः संप्राप्तस्त्वामहमिहविदध्याः समुचितम् ॥

अनेक संबंध तळमळीने सांगितले आहेत. आईमुलांचा नातेसंबंध तेथेही शेवटी प्रभावीपणे सांगितला आहे. परमार्थमार्गातील हा नातेसंबंध अधिक व्यापक, अधिक सोपा आणि म्हणून अधिक सोयीचाहि आहे. कर्तृत्वाचा सर्व भार यात आईकडे असतो. आणि पूर्णपणे अवलंबून राहण्याव्यतिरिक्त बालकाला काही करावयाचे नसते. सलगी अधिक साधते आणि अपराधाला कठोर शिक्षेचे भय नसते. एवढी सोय इतर संबंधात नाही. अर्जुन म्हणाला, देवा, तू माझी वत्सल माता आहेस. मी तुझे नेणते लेकरू आहे. आता भीड कशाकरिता धरावी, कोणाची धरावी?

आई म्हटले की वात्सल्य त्यात गृहीत असतेच. निदान असलेच पाहिजे.

मातृत्व केवळ शरीराने बालकाला जन्म दिल्याने प्राप्त होत नाही. त्यात अंतरात्म्याचा संबंध अधिक असतो. आणि तसा असला तरच या नात्याला त्याचा पूर्ण अर्थ प्राप्त होतो. तसेच लेकराचे नाते लावण्याइतके नेणत्या लेकराचे नाते लावणे सोपे नसते. आपले काहीही न राखता त्यासाठी सर्वस्वाने आईच्या स्वाधीन व्हावे लागते. अहंकाराचे बीज मोडल्यावाचून हे होत नाही.

मांडीवर घेतलेल्या लेकराचे पाय आईला लागतात पण पोर लाथ मारते आहे असे आईला वाटत नाही व आपण लाथ मारतो आहो हा भाव मुलांच्याही अंतःकरणात नसतो. पाय हालविणे ही त्याची सहजलीला असते. आईला तेवढ्याचेही सहज कौतुक असते. अर्जुनाने कृष्णाची लाज काढली आहे त्यात हा नेणता लेकरूभाव असणेही शक्य आहे. आपली इच्छा पूर्ण करून घेण्यासाठी श्रीकृष्णाशी जोडलेला नातेसंबंध श्रीज्ञानेश्वरमहाराज अनेक प्रकाराने खुलवून सांगतांना म्हणतात - दूधदुभते चांगले आणि विपुल मिळावे म्हणून एक गाय घरी आणली पण भाग्याने ती कामधेनु निघाली; मग आता इच्छांच्या पूर्ततेसाठी हेमटेपणा का दाखवावा? चिंतामणि प्राप्त झाल्यानंतर तो सगळ्याच इच्छा पूर्ण करतो. मग आपणास पाहिजे ते, पाहिजे तेवढे, पाहिजे तेव्हा का मागून घेऊ नये? अमृताने भरलेला समुद्र पुढे पसरला आहे. चालून दमलेला प्रवासी सुदैवाने त्याच्या काठावर येऊन पोहोचला आहे. आता तेथेही बसून जर कोणी तहानेने तडफडत राहिला तर त्याला करंटाच म्हटले पाहिजे. असे तळमळावयाचे होते तर अमृतसमुद्रापर्यंत येऊन पोचण्याचे कष्ट त्या प्रवाशाने घेतलेच कशाला?

श्रीकृष्णासारखा गुरु मिळविण्याचे अलौकिक भाग्यही शेवटी अर्जुनाच्या कर्तृत्वाचाच परिपाक आहे. हेच ज्ञानोबाराय येथे 'सायासु कां करावे । मागील ते' या शब्दांनी सुचवित आहेत. पुढे तर ते आणखीनच स्पष्टपणे सांगतात.

श्रीकृष्ण अर्जुनाला सापडला कसा, लाभला कसा? जन्म-जन्मांतरांच्या ठिकाणी म्हणजे मागील अनेक जन्मातून अर्जुनाने सद्धर्माचे, सत्कर्माचे आचरण केलेले होते. नित्यनैमित्तिक कर्मे यथोचितपणे पार पाडली होती. परपीडा आणि स्वार्थसाधन टाळले होते. व्रत-नियम, यज्ञ-याग, पूजा-अर्चा या पवित्र गोष्टी निष्ठेने संपादिल्या होत्या. या अनेक

जन्माच्या ठिकाणी संपादन केलेल्या पुण्याच्या बळावर या जन्मी अर्जुनाला श्रीकृष्णासारखा सद्गुरु भेटला. श्रीकृष्णाची थोरवी असामान्य खरीच; पण अर्जुनाची योग्यताही साधारण नव्हेच, तत्त्वतः एकपक्षी, एकहाती काही होत नाही. उद्धाराचे फल पदरात पडण्यासाठी गुरुइतकेच शिष्याच्या योग्यतेचेही मोल आहे. थोडे अधिकच आहे म्हटले तरी चालेल. शिष्याने निरहंकार भावाने, नम्रतेने, विनयाने, सद्गुरुसमोर आपल्याला तुच्छ, नगण्य, अपात्र, अनधिकारी समजणे निराळे आणि तो खराच तसा असणे निराळे. अनधिकारी समजावे अवश्य पण खरोखरीच अनधिकारी असून चालत नाही. प्रभावी औषध असल्यावाचून रोग जात नाही हे कितीही खरे असले तरी रोग घालविण्याची शरीराची धडपड जर पूर्ण थांबली असेल तर कोणत्याही औषधाचा काहीही उपयोग होत नाही हेही खरे. **पतितस्य हस्तावलंबः भेषजं नाम ।** यासाठी घसरून पडलेल्याला उठून उभे राहण्यासाठी हाताचा आधार देणे म्हणजे औषध देणे अशी व्याख्या आयुर्वेदाने केली आहे. सहाय्य त्याच्याच प्रकरणी सार्थकी लागते की जो स्वतः प्रयत्नशील आहे. कोणत्याही चांगल्या कामात शासन वाटेल तेवढे अनुदान देते. पण अनुदान घेणाराने त्यातील ५० टक्के, २५ टक्के, १० टक्के तरी भाग उचलला पाहिजे अशी अट असते. आम्हाला ५ टक्के द्या पण विनाअट द्या असे म्हटले तर चांगले शासन ऐकत नाही. परमार्थातही तसेच असते. परमात्मा उदार खरा पण 'घेशी तेव्हा देशी ऐसा तू उदार ।' तोही घेतल्याशिवाय देत नाही असे नामदेवराय म्हणतात, ते यामुळेच.

भगवान् मोठे यात शंकाच नाही. पण अर्जुनही सामान्य नव्हे. जन्म-जन्मांतराच्या ठिकाणी ज्याने पुण्यच केले आहे असा तो महात्मा आहे. खरोखरीच कृपा काय, भाग्य काय किंवा सुदैव काय ही देणगी नसून श्रद्धेच्या वा पुण्याच्या पतीवर वटली जाणारी हुंडी आहे. अर्जुन म्हणतो - जन्मजन्माच्या ठिकाणी मी पुण्य केले तेव्हा हे परमेश्वरा, तू मला सापडलास, आणि योग्य ते मागून घेण्यास इष्ट ती संधीही प्राप्त झाली आहे. मी पुण्य केले हे खरे पण ते आज यशस्वी झाले आहे.

पुण्य हा प्रयत्नाचा भाग आहे, पण प्रयत्नाला यश लगेच मिळते असे नाही. त्यासाठी योग्य ती दक्षता घेऊन विशिष्ट वेळ येईपर्यंत थांबावेच लागते. पण अर्जुनाच्या सुदैवाने त्याला असे तिष्ठत बसावे लागले नाही,

त्याच्या मनातले हेतू सिद्धीला जातील, इच्छा सार्थकी लागतील अशी परिस्थिती प्राप्त झाली आहे. कारण सर्व मांगल्याचे निधान देवाधिदेव पुरुषोत्तम श्रीकृष्ण आपण होऊन आपल्या भक्ताच्या स्वाधीन झाले आहेत. देव एकदा भक्ताच्या स्वाधीन झाला की मग भक्ताने त्याचेकडून आपली कोणतीही इच्छा पूर्ण करून घ्यावी. आता ते व्रतनियमाचे कष्ट नाहीत वा भजनपूजनाचा ताप नाही. गर्भवासाचे कष्ट आणि जन्मतेवेळीच्या वेदना आता संपल्या आहेत. त्या बळावर स्त्रीला मातृत्व द्यावे तसे ब्रह्माला ईश्वरत्व दिले आहे. आता बालकाने हट्ट धरावा व मातेने तो पुरवावा, तसे भक्ताने मागावे आणि देवाने ते द्यावे. मुलाला भूक लागली की ते प्यावयास घे म्हणते. आपली आई कुठे आहे? हा विचार बालक करित नाही. आणि वत्सल आईही बालकाची गैरसोय होऊ देत नाही. प्राप्त परिस्थितीतून ती कसा तरी मार्ग काढतेच. वेळ अवेळ याचा विचार न करता मुलाने आईला प्यावयास घे म्हणावे तसे मी तुम्हाला माझे हित सांगा अशी विनंती करित आहे. इहपरलोकी लाभदायक होईल असे योग्य वागणे कसे असते ते मला सांगा आणि मग भगवान प्रसन्न चित्ताने बोलू लागले.

अर्जुनाने अत्यंत तळमळून विचारले होते की माझे कल्याण व्हावे म्हणून मी विचारतो आहे. तुम्हीही माझे कल्याणच करणार आहात; पण माझ्या बुद्धीची शक्ती तोकडी असल्यामुळे मला समजेल असे कृपाकरून निश्चितपणाने काय ते सांगा. हे लक्षांत घेऊन भगवंत म्हणाले की -

लोकेस्मिन्द्रिविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

अर्जुना, या लोकामध्ये मी दोन प्रकारच्या निष्ठा पूर्वीच सांगितल्या आहेत. सांख्यांसाठी ज्ञानयोगाची आणि योग्यांसाठी कर्मयोगाची.

अर्जुनाने आपल्या प्रामाणिक धारणेप्रमाणे भगवंतावर आरोप केला होता की तुम्ही मला घोटाळ्यात पाडता आहा. वस्तुतः हा आरोप खरा नव्हता. काही गोष्टी स्वभावतःच अशा असतात की त्या फार सोप्या करणे शक्य नसते. त्या त्या पातळीवर जाऊनच समजून घ्याव्या लागतात. बदामाचा शिरा साळीच्या लाह्याइतका पचायला हलका कसा होईल? हिमालयातला प्रवास कितीही सुखाचा करण्याचा प्रयत्न केला तरी एखाद्या

फुलबागेतून हिंडण्याइतका सोपेपणा त्याला कसा येईल? रणांगण हे काही झाले तरी रणांगणच. क्रीडांगणाइतके सहज ते होणार नाही. अवघड गोष्ट निरनिराळ्या प्रकाराने समजावून देता घेता येते. पण फार सोपेपणा आणणे शक्य नाही. श्रेष्ठ अनुभूती वा तत्त्वज्ञानातील परमोच्च सिद्धान्त यांच्या भोवतालचे गूढतेचे वलय शब्दांच्या सहाय्याने वितळविता येत नाही. रवींद्रनाथ टागोरांची एक गोष्ट सांगतात. त्यांची गीतांजली प्रसिद्ध आहे. त्यातील काही भावनिदर्शक पंक्ती फार अर्थगूढ आहेत. एका रसिकाने त्या कवितेचे स्पष्टीकरण रवींद्रनाथांनाच विचारले. रवींद्रनाथांनी काही उलगडा केला पण काही पुन्हा तसे उलगड्यावाचून राहिलेच. तेव्हा रवींद्रनाथ म्हणाले, त्यावेळी विशिष्ट भावामध्ये या पंक्ती लिहिल्या गेल्या. त्याचे पूर्ण स्पष्टीकरण मीही आज देऊ शकणार नाही. प्रतिभावंत कवी कविता केली म्हणत नाहीत. कविता झाली म्हणतात. गीतेसंबंधी अर्जुनाने पुढे एकदा प्रश्न विचारला, त्या वेळी भगवंत म्हणाले होते की त्या वेळी सांगितलेला विषय मला जसाच्या तसा सांगणे शक्य नाही. मी त्यावेळी योगारूढ होऊन सांगितले होते.

भगवंत म्हणतात - अर्जुना! तुझे बोलणे मला नवलाचे वाटते आहे. तुला समजले नाही हे ठीक पण मी जे काही बोललो आहे ते तुला घोटाळ्यात पाडण्यासाठी बोललो नाही. मी या जगतामध्ये येतो किंवा मी प्रवृत्त केलेले माझे अधिकारी संत या लोकामध्ये येतात तेव्हा आम्ही जे लोकांच्या उद्धारासाठी सांगतो, ते दोन प्रकारांनी सांगतो. ज्ञानमार्गी साख्यांसाठी सांगितलेले एक तत्त्वज्ञान आणि निष्काम भावनेने कर्म करीत राहणाऱ्या कर्मयोग्यासाठी दुसरे. अशा दोन निष्ठा आहेत.

निष्ठा म्हणजे मत नव्हे. जीवनाच्या उन्नतीसाठी श्रद्धापूर्वक आग्रहाने स्वीकारलेले आचरणयुक्त तत्त्वज्ञान म्हणजे निष्ठा. व्यावहारिक उदाहरणाने सांगावयाचे तर निष्ठा हा पतिसंबंध आहे, मित्र संबंध नव्हे. मित्राशी असलेले संबंध पुष्कळसे ऐच्छिक, मर्यादित क्षेत्रात कार्यवाही असलेले आणि नको वाटतील तेव्हा टाकता वा थांबवता येण्यासारखे असे असतात. पतीविषयी असे असत नाही, असू नये. ते संबंध यावज्जीव संपूर्ण जीवनाच्या क्षेत्राला व्यापून असणारे आणि न टाकता - न थांबवता येण्यासारखे असे असतात. मैत्रीसंबंधात विविधता आणि अनेकता संभवते. ती पतिसंबंधात संपूर्णपणे

वर्ज्य आहे. तिथे अनन्यता, अव्यभिचारिता या गुणांचे महत्त्व आहे. निष्ठा शब्दाचा हा अर्थ लक्षात घेणे फार महत्त्वाचे आहे.

या निष्ठा दोन सांगितल्या याचे कारण असे की उन्नतीची, प्रगतीची, विकासाची ध्येयसिद्धीची इच्छा करणाऱ्या साधकाच्या स्वभावातच भिन्नता असते. काहींचा भर चिंतन, मनन, विचार यावर असतो तर काहींचा भर प्रत्यक्ष कृतीवर असतो. हे विभाग संपूर्णपणे जलाभेद्य असतात असे नाही. चिंतनाच्या, विचाराच्या मागे कृति आणि कृतीच्या मागे विचार उण्या अधिक प्रमाणात असतोच, असावा लागतो. 'व्यपदेशस्तु भूयसा' या न्यायाने वा 'छत्रिणो गच्छन्ति' या न्यायाने कोणत्या वृत्तीचे प्राधान्य आहे ते पाहून हे दोन गट पाडलेले आहेत. प्रत्यक्ष या श्लोकात सांख्यांना योग शब्द न लावता कर्मनिष्ठांना मात्र योगी म्हणून संबोधिले आहे.

योग किंवा योगी या शब्दांतील मूळ धातू युज् असा आहे. त्याचा अर्थ जोडणे, जोडले जाणे, एकरूप होणे, मिळविणे असा आहे. जोडले जाणे ही एक क्रिया असल्याने कर्ममार्गी मनुष्याला योगी म्हटले आहे. वेगळा आहे पण एक व्हावयाचे आहे; हे ज्याला साधावयाचे आहे तो योगी.

जो, वेगळेपणा म्हणजे काय, मिळणे - एकरूप होणे म्हणजे काय, हे समजून घेतो तो ज्ञानी. समजून घेण्यासाठी पदार्थांच्या गुणधर्माचे, वस्तूंच्या स्वरूपाचे, परिस्थितीचे पूर्ण ज्ञान करून घ्यावे लागते हे मोजण्याने होते, परिगणनाने होते. म्हणून असे मोजणारा तो सांख्य आणि कृती करणारा, जोडला जाण्यासाठी प्रयत्नशील असणारा तो योगी.

या दोघांसाठी भगवंतांनी दोन प्रकारच्या निष्ठा सांगितल्या. अर्जुनाला घोटाळ्यात पाडण्यासाठी हे सांगितले नाही तर निष्काम कर्मयोगाचे वर्म प्रतिपादन करित असतांना ओघाओघाने ज्ञानमार्ग काय ते सांगितले, पण ते संक्षेपात सांगितल्यामुळे अर्जुन नीट न समजून घेता घोटाळ्यात पडला.

चांगल्या-वाईटासंबंधीची अर्जुनाची मुळात जी कल्पना होती तिच्याशी भगवंताचे सांगणे सुसंगत नाही, असे त्याला वाटत होते. म्हणून तो भगवंतावर त्यांचा हेतू लक्षात न घेतल्यामुळे रागावला. अर्जुनाला ज्ञानमार्ग चांगला वाटला म्हणून श्रेष्ठ वाटला. कर्मयोगाला तो कनिष्ठ समजू लागला. वस्तूची श्रेष्ठकनिष्ठता अशी तुलनेने ठरविणे इष्ट नसते. भिन्न दृष्टिकोनातून

स्वतंत्ररीत्या विचार केला असता श्रेष्ठ वाटणारी वस्तू, संबंधिताची पात्रता लक्षात घेता कनिष्ठही ठरू शकते. म्हणून व्यक्तीच्या हिताचे जे ते श्रेष्ठ. व्यक्तीच्या निष्ठेस अनुकूल ते श्रेष्ठ. इतरांशी तुलना करून हे ठरविणे इष्ट नसते. श्रेष्ठतेचा निर्णय घेतल्याशिवाय निष्ठा बसत नाही हे खरे पण निष्ठा म्हणून स्वीकारल्यानंतर ज्यावर निष्ठा आहे तेच श्रेष्ठ मानण्यावाचून गत्यंतर नसते. नलदमयंतीची कथा यादृष्टीने विचारात घेण्यासारखी आहे.

दमयंतीच्या स्वयंवरासाठी मृत्यूलोकातील निषध देशाचा राजा नल आणि स्वर्गातील इंद्र, वरुण, अग्नी, यम असे चार देव विदर्भ देशाकडे निघाले. मार्गात त्यांची गाठ पडली. देवांनीच स्वतःचे मोठेपण पणास लावून नलाला स्वतःचा दूत बनवून दमयंतीकडे पाठविले. आणि कोण्याही एका देवास पती म्हणून वरण्यासाठी दमयंतीचे मन वळवावे असे त्यास आग्रहपूर्वक सांगितले. इंद्रादी देवांची सेवा करावी या भावनेने नलराजाने दमयंतीविषयीची स्वतःची भावना पूर्णपणे बाजूस ठेवली आणि गुप्त होऊ शकण्याच्या, देवांनी दिलेल्या सामर्थ्याचा उपयोग करून नल दमयंतीच्या अंतःपुरामध्ये प्रगट झाला. स्वतःची ओळख करून देऊन देवांची अनेक प्रकारे भलावण केली आणि दमयंतीने स्वयंवरसमयी देवासच वरणे कसे योग्य आहे ते पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. दमयंती आश्चर्यचकित झाली. खिन्नही झाली. नलाची कीर्ति ऐकून ती नलावरच उत्कट प्रेम करित होती. आणि नलासच वरण्याचा तिचा निश्चय होता. तिने आपल्या भावना नलाला सांगता येतील तेवढ्या स्पष्टपणे सांगितल्या. परंतु नलाने एका मनुष्याशी विवाहित होण्यापेक्षा देवतांशी विवाहित होणे कसे श्रेयस्कर आहे, ऐश्वर्य-सामर्थ्य-अमरत्व या दृष्टीने माणूस त्यांच्या तुलनेत कसा बसू शकत नाही हे दमयंतीस पुष्कळ प्रकारे, समजावे म्हणून सांगितले. तेव्हा दमयंती म्हणाली, 'देव आणि माणूस यांची स्वतंत्रपणे तुलना करावयाची ठरविल्यास तुमचे म्हणणे कदाचित यथार्थही ठरेल. पण माझ्या निष्ठेला या तुलनेचा उपयोग नाही. मी तुमच्याच चरणाची सेवा करावयाची ठरविले आहे.'

मोरोपंत म्हणतात -

वरिले हेचि चरण म्यां, त्यजिता, अनलांत काय होमीन ।

यत्जीवन जीवन तो, वाचे दुग्धांत काय हो मीन ? ॥

‘तुम्ही माझा त्याग केल्यास मला जीव देण्यावाचून गती नाही. ज्याचे त्याचे जीवन ज्याच्या त्याच्या हिताचा विचार करूनच कसे श्रेयस्कर होईल ते ठरविले पाहिजे. पाण्यापेक्षा दूध कितीही श्रेष्ठ असले तरी मासा जगतो तो पाण्यात. दुधात नाही. माझ्या जीवनाचेही तसेच आहे. मला तुम्हीच श्रेष्ठ आहात.’

जे स्वतःच्या हिताचे, ते श्रेष्ठ. हे श्रेष्ठतेचे खरे गमक साधकदशेत तरी मानलेच पाहिजे. मला काय आवडते, मला काय सोयीचे वाटते, इतर लोक कशाचा अवलंब करतात, त्यावरून चांगल्या वाईटाचा निर्णय घेणे हे क्वचितच उचित ठरते. ज्याची बुद्धी प्रगल्भ आहे; शास्त्राभ्यासाने जी तीक्ष्ण झाली आहे; चिंतन मननाने जिला सूक्ष्मता आली आहे, विवेकशीलतेमुळे जिची निर्णयशक्ती वाढलेली आहे त्याने स्वतःची आवड प्रामाणिक मानली तर काही बिघडणार नाही. पण बुद्धीची ही अवस्था, इयत्ता, पातळी, योग्यता ज्याच्या बुद्धीला लाभलेली नाही त्याने मला काय बरे वाटते ते दुसऱ्याशी तुलना करून ठरविण्यात अर्थ नसतो; पण मनुष्यस्वभाव असा आहे की जे हिताचे ते त्याला श्रेष्ठ वाटत नाही. जे तौलनिक दृष्ट्या त्याच्या कल्पनेने श्रेष्ठ आहे, तेच स्वतःच्या हिताचे असले पाहिजे अशी त्याची धारणा होते, आणि मग शास्त्राला पित्याच्या कळवळ्याने जे हिताचे आहे तेच सर्वश्रेष्ठ आहे म्हणून सांगणारी आग्रही भूमिका घ्यावी लागते.

एका सज्जनाला दोन मुले होती. एक होता महाविद्यालयात शिकणारा. दुसरा होता लहान ४-५ वर्षांचा. त्याने दिवाळीमध्ये दोघांनाही भेट म्हणून दुचाकी व तिचाकी आणून दिली. अज्ञान्यांना चिडविण्यात काही जणांना फार भूषण वाटत असते. ते त्याला विनोद-खेळ समजतात. एक शेजारी लहान मुलाला म्हणाला, बघ बंड्या! बाबूवरच तुझ्या बाबांचे जास्त प्रेम आहे. त्यांनी त्याला मोठी उंच दुचाकी आणून दिली आणि तुला मात्र एवढीशी तिचाकी? झालं. बंड्याचं डोकं फिरलं. ‘मला बाबूदादासारखी दोन चाकी सायकल पाहिजे’ म्हणून तो हट्ट धरून बसला. बालहट्टच तो! त्याचे कशानेही समाधान होईना व रडणे थांबेना. घरातली माणसे त्रस्त झाली. काही वेळानंतर वडील घरी आले. त्यांनी तो सर्व प्रकार जाणला. गृहस्थ चतुर होता. त्याने आपल्या लहान मुलाला जवळ घेतले,

कुरवाळले, आणि ते त्याला समजावणीच्या स्वरात म्हणाले, अरे! लोकांनी फसविले तुला! माझं तुझ्यावर प्रेम आहे म्हणून तर तुला चांगली तिचाकी आणून दिली. मी तुला उचलून घेतो, खाऊ आणतो, तुझा पापा घेतो तसं बाबूला कधी करतो का? बंड्याला ते पटले. तो म्हणाला-हो, खरे आहे. मग तुम्ही मला मोठी दुचाकी का नाही आणली? तेव्हा बाप म्हणाला- अरे बाबू मला आवडत नाही म्हणून पडणारी वार्डट दुचाकी त्याला दिली. आधार असला तरच ती उभी राहते. अशी तान्ह्या मुलासारखी दुबळी आहे ती दुचाकी. तुझी तिचाकी बघ बरं! कशी चांगली आहे. आपली आपण उभी राहते. हात सोडला तरी पडत नाही. बंड्याला बरे वाटले आणि तो आनंदाने खेळावयास निघून गेला.

शास्त्रालाही निरनिराळ्या पातळीवरील अधिकार असलेल्या साधकाची सोय व्हावी म्हणून वेगवेगळी साधने सांगावी लागतात. तत्त्वज्ञानी प्रचारक मग त्या त्या साधनांना श्रेष्ठ ठरवितात. कारण अज्ञान, मंदबुद्धित्व, बावळटपणा ही गोष्ट सनातन आहे. पूर्वापार चालत आलेली आहे. आपला अधिकार असतो त्यापेक्षा अधिक आहे व त्यामुळे आपणास वाटते तेच व आपण करू तेच चांगले असे मानणे हेहि अज्ञानाचेच एक स्वरूप आहे. अहंकारामुळे त्याला आणखी विचित्र स्वरूप येत जाते. आणि स्वभावाला दुराग्रहीपणाचे, हट्टीपणाचे वळण लागते. विचार संपतो; विवेक मावळतो.

लो. टिळकांच्या काळात आग्रही सुधारकांचा एक संप्रदाय निर्माण झाला होता. परंपरागत रूढींचा बावळटपणा गृहीत धरून त्या मोडणे हेच भूषणाचे असल्याचे ते मानीत असत व तसे मिरवित असत. जिनसीवाले म्हणून टिळकांचे एक ज्येष्ठ स्नेही होते. ते सनातनी व सोवळे-ओवळे पाळणारे म्हणून प्रसिद्ध होते. ते एकदा न्हाव्यापुढे बसून श्मश्रू करीत होते. त्यावेळी त्यांचे एक सुधारक मित्र त्यांच्याजवळ आले. ते खेटणार असे पाहताच जिनसीवाले म्हणाले अरे! शिवू नकोस, मी श्मश्रू करीत आहे दिसत नाही का तुला? तुझे स्नान झालंय ना! जरा दुरूनच बोल. स्नेही कड्डा सुधारक. तो म्हणाला ह्याऽ!! असले सोवळे ओवळे आम्ही मानीत नाही. तुला शिवल्याने काय होते? हे बघ. असे म्हणून त्या पठ्ठ्याने न्हाव्याची पाणी असलेली वाटी उचलली आणि ते पाणी त्याने पिऊन

टाकले. जिनसीवाले हसले. म्हणाले, 'घाणेरडे पाणी पिण्याचा बावळटपणा करण्यालाच तुला सुधारणा म्हणावयाचे आहे का' ?

सार-गोष्ट अशी की अज्ञान जेव्हा अहंकाराने युक्त होते तेव्हा सर्व विचार मावळतो. त्यामुळे काय करावे, काय घ्यावे याचा योग्य तो निर्णय घेता येत नाही. कोणी सांगितले तरी ते पटत नाही. अधिकारभेदाने वा प्रयोजनभेदाने साधनामध्ये विविधता राहतेच व कार्यसंपन्न होण्यासाठी त्या सर्वांची आवश्यकता असते. म्हणून त्यांचा विविध साधनांत समन्वय साधावा लागतो. बाहेरून जरी वेगळेपणा दिसला तरी त्यांच्या साह्याने होणारे कार्य हे एकरूपच असते. पण कार्याला सहाय्यभूत होतात म्हणून साधनेही एकच मानणे, सारखीच मानणे, तुल्यगुण मानणे श्रेयस्कर नसते. जगताच्या अस्तित्वासाठी स्त्री आणि पुरुष अशी दोन साधने आवश्यक असतात. काही कृत्ये एकत्र येऊन करावयाची असतात, काहींमध्ये श्रमविभाग असतो. पण म्हणून स्त्रीने पुरुषासारखे व पुरुषाने स्त्रीसारखे दिसणे वा वागणे श्रेयस्कर नसते. हे समजून घेण्यासाठी या दोन्हीच्या वेगळेपणाची जाणीव ठेवावी लागते. विश्लेषण करावे लागते. भेद मानावा लागतो. पण त्यातून साधावयाचे असते ते मात्र संकलन वा अभेद व त्यामुळेच या विविधतेत भेद मानावा लागला तरी वा भिन्नता असली तरी त्यामध्ये तरतमता वा श्रेष्ठ-कनिष्ठता मानणे इष्ट नसते. कारण साधने एकमेकांना सहाय्य होतात. आणि मग एकाचे वर्णन करता करता दुसऱ्याचेही वर्णन येऊन जाते. म्हणून भगवान् म्हणाले -

अर्जुना! तुझ्या प्रश्नाचे मला आश्चर्य वाटते. अरे! मी संक्षेपाने सांगत होतो. थोडक्यात समजावून देण्याचा माझा प्रयत्न होता. मी तुला कर्मयोग निष्काम व्हावा हे समजावून देत असतांना त्यासाठी ज्ञानमार्गाचे वर्णन केले. कारण ज्ञानावाचून कर्माला निष्कामता येत नाही. आणि निष्काम झाल्यावाचून कर्माला योग्यता प्राप्त होत नाही. स्वार्थापोटीच जन्माला आलेली कर्मे व्यक्ती आणि समाजाला दरोडेखोरासारखी घातक होतात. दरोडेखोर दरोडे घालतांना वा चोर चोरी करताना धाडस, चपळपणा, गुप्तता, चातुर्य, कौशल्य याच गोष्टींचा अवलंब करीत असतो. ती चोरी पकडण्यासाठी रक्षणाधिकाऱ्याजवळहि हेच गुण असावे लागतात. पण दरोडेखोराजवळ स्वार्थ उत्कट असल्यामुळे त्याचे गुण कार्यक्षम ठरून

जनतेला पीडा देतात. फौजदाराच्या ठिकाणी स्वार्थ नसतो म्हणून तो कर्तव्यनिष्ठतेच्या अभावी गुणांची कार्यक्षमता प्रत्ययास आणून देऊ शकत नाही. वास्तविक परिस्थितीची अनुकूलता - व्यापक राजसत्तेच्या आधारामुळे - रक्षकाला अधिक असते व त्यामुळे संधीही अधिक असते. जोडीने कर्तव्यनिष्ठा असेल तरच समाजाला सुख लाभते अन्यथा नाही. यासाठीच निष्काम कर्मयोगाची निष्ठा सांगत असतांना ज्ञानमार्ग सांगणे आवश्यक झाले. त्यामुळे कर्ममार्ग आणि ज्ञानमार्ग ही सिद्धीप्रत नेऊन पोचविणारी दोन साधने ठरली. दोन्हीही साधने आपापल्या परीने आपापल्या क्षेत्रात सारखीच उपयुक्त, सारखीच हितकर म्हणून सारखीच श्रेष्ठही आहेत. उण्याअधिक प्रमाणात परस्परांची सहाय्यक आहेत. त्यामुळे त्यात अधिकारभेदाने भिन्नता असली तरी विषमता नाही. स्त्री आणि पुरुष यांच्यासारखेच हे आहे. त्यात तत्त्वतः श्रेष्ठ-कनिष्ठता नाही. म्हणून परस्पर दास्यही नाही. आहे तो केवळ अधिकारभेद, कार्यभेद, व्यवहारभेद, क्षेत्रभेद.

यासाठी ज्ञानमार्ग आणि कर्ममार्ग याविषयी बोलत असतांना भगवान् म्हणाले, 'वीरश्रेष्ठा, अर्जुना, जगामध्ये अनादिकालापासून दोन निष्ठा प्रकट झालेल्या आहेत. मीच त्या समाजाच्या कल्याणासाठी उपदेशिलेल्या आहेत. त्या प्राचीनतम अनादिकालापासून हितकर ठरलेल्या दोन्ही गोष्टी आजही तितक्याच महत्त्वाच्या आहेत म्हणून तुला सांगत आहे.'

आपल्या आजच्या विचारसरणीत हे थोडे चमत्कारिक वाटणारे आहे. पालटणाऱ्या काळाप्रमाणे साधनेहि पालटली पाहिजेत, नवीन नवीन शोधली पाहिजेत, जुन्याचे महत्त्व उरत नाही असे आपण मानीत असतो. आपण हे मानतो याचे कारण असे की कल्याण कशाला म्हणावे, प्रगती-विकास कोणत्या मापाने मोजावा, यातच आपण चूक करित असतो. काळ पालटतो म्हणून आपणही पालटले पाहिजे ही विचारसरणी वरवर योग्य भासली तरी तत्त्वतः खरी नाही. माणूस, माणूस म्हणून जन्मला आणि जेव्हापासून तो एक सुसंस्कृत माणूस म्हणून वागू लागला तेव्हापासून ते आजपर्यंतच्या सहस्रावधी वर्षांत मनुष्याच्या शरीररचनेत वा शरीरप्रक्रियेत काहीही पालट झालेला नाही. असे असताना त्याच्या मनोरचनेत आणि समाजरचनेत पालट घडण्याचे वास्तविक कारण नाही. जीवनाची साधने बदलली की

जीवनाची पद्धतीही पालटलीच पाहिजे हे जडवादी तत्त्वज्ञान प्रमाणशुद्ध वाटत असले तरी ती प्रमाणे आभासात्मक आहेत हे लक्षात घेतले पाहिजे. मन, बुद्धी, आत्मा हे एकापेक्षा एक व्यापक आणि श्रेष्ठ असे चैतन्यरूप भाग असून जडाचा त्यावर परिणाम होण्याचे कारण नाही. बाह्यपरिस्थितीनुरूप मनुष्य पालटतो असे जे दिसते, त्याला आळस, अज्ञान, लोभ, मोह, कष्टाचा कंटाळा ही कारणे असतात. नाही तर जे एकदा एके काळी खऱ्या अर्थाने हिताचे ठरले त्यापासून मनाने दूर जाण्याचे माणसाला काहीच कारण उरू नये.

उपनिषद्कालीन एका राजाने आपल्या राजवटीचे श्रेष्ठत्व सांगताना, प्रगती-विकास मोजतांना सांगितले की-

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।

नानाहिताग्निर्ना विद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥

माझ्या राज्यात कुणी चोर नाही. कुणी कृपण नाही. कुणी दारुडा नाही. कुणी अधार्मिक नाही. कुणी अशिक्षित नाही. कुणीही पुरुष स्वैराचारी नाही, दुर्वर्तनी नाही आणि म्हणून कोणी स्त्री दुर्वर्तनी होण्याची शक्यताच नाही. उत्कृष्ट राज्याचे हे गमक आपण आपल्या स्वराज्यातील राजवटीशी तोलून पाहू शकतो का? त्याकाळी सगळे लोक नीरस, बैरागी, रुक्ष, अविकसित होते असे म्हणता येणार नाही. श्रीमंती, कला, वैभव, साहित्य, विलास, क्रीडा इत्यादी सभ्यतेची गमके त्यावेळीही होती. पण त्यासर्वांना धार्मिकतेचे, संयमाचे, सुसंस्कृततेचे अधिष्ठान होते. रघुवंशात एका राजाचे वर्णन करतांना कालीदासाने म्हटले आहे की-

यस्मिन् महीं शासति वाणिनीनां, निद्रां विहारार्थं पथे गतानाम् ।

वातोऽपि ना संश्रयदंशुकानि को लंबयेदाहरणाय हस्तम् ॥

हा प्रतापी राजा राज्य करीत असतांना कलावती नर्तकी, गायिका इत्यादी स्त्रिया कार्यक्रमाच्या स्थानावर उघड्यावर रस्त्याच्या कडेला झोपलेल्या असल्या तरी त्यांच्या वस्त्राला स्पर्श करण्याचे धाडस वाराही करीत नसे. मग माणूस त्यांचा विनयभंग करण्यासाठी प्रयत्न करील अशी शक्यताच नव्हती. अतिप्राचीन काली समाजामध्ये अशी सुसंस्कृतता होती. आज मात्र गणपतीच्या दर्शनाला जाणाऱ्या कुलीन स्त्रियांनाही रस्त्याने विनय सांभाळून जाणे दुर्घट झाले आहे. ही प्रगती आहे काय? प्रगती ही मनाच्या

प्रसन्नतेत, पवित्रतेत, निष्ठेत मोजावयाची असते. पळसाच्या पानाच्या स्वच्छ पत्रावळीवर जेवतो तो असंस्कृत आणि चिनीमातीच्या चकचकीत शोभिवंत थाळ्यातून बाजारी पदार्थ खातो तो सुधारलेला, प्रगत असे मानणे गबाळेपणाचे आहे. प्राचीनकाळी जे ज्या कारणाकरिता चांगले, उत्कृष्ट आदर्श होते ते तसेच आजही आहे. आणि माणसाला माणुसकीने नांदावयाचे असल्यास ते पुढेही - भविष्यकालीही - तसेच असणार आहे.

यासाठीच भगवान् म्हणतात -

पूर्वी मी दोन निष्ठा सांगितल्या होत्या. त्या नेहमीच उपयुक्त असून पुन्हा सांगितल्या आहेत. मनुष्याची प्रकृती-प्रवृत्ती वेगवेगळी असल्याने चांगला गायक हा चांगला नर्तक असेलच असे नाही. चांगला वादक हा चांगला नट असण्याची शक्यता नाही. उत्कृष्ट चित्रकार उत्तम शिल्पकार ठरत नाही. श्रेष्ठ साहित्यिक श्रेष्ठ गणिते असत नाही. पण यातला प्रत्येक जण आपापल्या जीवनात यशस्वी असू शकतो. त्याप्रमाणेच कोणी प्रकृत्या कर्ममार्गी असतात. कोणी स्वभावतः ज्ञानमार्गी असतात. त्यांची पिंडप्रवृत्ती वेगवेगळी असते. आपापल्या स्वभावानुरूप आपापल्या परिस्थितीत जो प्रामाणिक निष्ठेने मार्गक्रमण करित राहतो, तो पोचतो एकाच ठिकाणी. ज्ञानमार्गी ज्या ब्रह्माशी एकरूप होतात तेथेच कौशल्याने कर्मे करणारे कर्मयोगीही जाऊन पोचतात. हे दोन मार्ग बाहेरून आरंभी जरी वेगवेगळे वाटले तरी अंती एकरूपच होतात. वर्तुळांमध्ये एकाच केंद्रातून निघालेल्या त्रिज्या परिघावर एकमेकीपासून कितीही दूर असल्या तरी जवळच्या त्रिज्येवरून केंद्राकडे तोंड करून चालणारा कोणीही केंद्रावरच पोचतो. विरुद्ध दिशेच्या त्रिज्येवरून चालत येणाराहि तिथेच पोचतो. मात्र या सर्व हालचाली कौशल्याने केल्या तर यशस्वी होतात. कौशल्य हा यातला अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे.

भगवान् म्हणतात - अर्जुना, अरे! मार्ग आणि पद्धती वेगवेगळ्या असल्या तरी त्यामुळे मिळणारे फल एकच असते. आयते वाढलेले जेवणारा व स्वतः शिजवून खाणारा यांची तृप्ती सारखीच असते. आयते मिळालेले चांगले का स्वतः शिजविणे चांगले यासंबंधी वाद-विवाद होऊ शकतात. भिन्न परिस्थितीत भिन्न दृष्टिकोनातून त्यांचे बरेवाईटपण वेगवेगळे ठरू शकते. पण सर्व दृष्टीने दक्षता घेतल्यानंतर आणि आदर्श गृहीत धरल्यानंतर

होणारा तृप्तीचा परिणाम हा सारखाच असतो हे नाकारता येणार नाही. पूर्वे कडून वा पश्चिमेकडून वाहणाऱ्या नद्या वेगळ्या दिशांनी मार्गक्रमण करतांना दिसल्या तरी शेवटी मिळतात एकाच समुद्राला. तात्पर्य- मार्ग, पद्धती वेगवेगळ्या असू शकतात. प्रवृत्ती आणि परिस्थिती पाहून त्याचा अवलंब करावा लागतो. आचरण करावयाचे ते योग्यता पाहून केले पाहिजे. माझी परिस्थिती कोणती? माझे सामर्थ्य केवढे? आपला पिंड कसा? यांचा पूर्ण विचार करून या सर्व दृष्टीने हितकर तेच करणे योग्य असे माणसाने समजले पाहिजे.

पण माणूस एवढा विवेक करीत नाही. तो दुसऱ्याकडे पाहून तुलना करतो आणि मग विषमतेच्या नावाने आक्रोश करतो. विषमतेचा बाळ करणारेच शेवटी समतेचा घात करतात. आपले स्वार्थी विचार आपणास फसवित आहेत हे माणसाच्या लक्षात येत नाही. साधनात विषमता राहणारच कारण साधकात विषमता आहे, साध्यात समता असली म्हणजे झाले; पण हे लक्षात घेतले पाहिजे. आंब्याच्या झाडावर पाड लागलेला रसाळ केशरी आंबा दिसतो आहे. पक्षी एका झेपेसरसा चटकन् त्या फळापर्यंत जाऊन पोचतो. पण माणूस कितीही बुद्धिमान असला तरी पक्षाच्या पद्धतीने आंब्यापर्यंत पोचणे त्याला शक्य नाही. क्षुद्र पक्षाला जमते ते मला का जमू नये म्हणून कोणी माणूस उडी मारून पाहील तर हातपाय मोडून घेईल, डोके फोडून घेईल, खुळा ठरेल. म्हणून माणसाने पक्षासारखे वागून चालणार नाही. त्याने आपण माणूस आहो हे लक्षात ठेवूनच वागले पाहिजे. पण माणूस शांतपणे इतका विचार करीत नाही. आणि मग मत्सर, कलह, अस्वास्थ्य यांचा धुमाकूळ समाजात होऊ लागतो. बाप आपल्या दृष्टीने विचार करून आपल्या दोन मुलांना वेगवेगळी खेळणी, वेगवेगळ्या वस्तू आणून देतो. त्याची कल्पना अशी की आळीपाळीने दोघेही अधिक आनंद मिळवू शकतील. पण अज्ञानी बालकांना बापाचे हे विचार कळत नाहीत. वळत नाहीत. त्यांना एकाच वेळी तीच वस्तू हवी असते.

भगवान् योग्यतेचा विचार करावा म्हणतात ते यासाठीच. अज्ञानाला तो कळत नसला तरी शास्त्राने तो त्याला समजावून देणे आवश्यक असते. आणि मग त्यासाठी व्यावहारिक पातळीवर साम, दाम, दंड,

व भेद याचा अवलंब करावा लागतो. कौशल्य लागते ते यासाठीच. खरे म्हणजे जे ज्याला योग्य तेच त्याने आनंदाने स्वीकारले पाहिजे. कुणी सांगण्या शिकविण्याची वस्तुतः आवश्यकता राहू नये. माणसाने फळापर्यंत पोचण्यासाठी खोडावरून मोठ्या फांदीवर, मोठ्या फांदीवरून लहान फांदीवर या क्रमानेच गेले पाहिजे. ज्ञानमार्ग हा विहंगम मार्ग आहे. फलापर्यंत त्यामार्गाने चटकन् कमी श्रमात पोचता येते असे दिसते. पण कर्ममार्ग हा क्रममार्ग आहे. सर्वसाधारण मानवांना तोच उपयुक्त आहे. म्हणून ज्याने त्याने आपल्याला योग्य त्या मार्गाने जावे. पुरुषाने मिळवून आणावे, स्त्रीने राखून वाटावे. अशा सहकार्याने दोघांनी उपभोगावे हेच योग्य. अधिकाराच्या खुळ्या कल्पनेने स्त्री आर्थिक स्वातंत्र्याच्या मागे लागली तर सुखापेक्षा दुःखच अधिक भोगावे लागते. बाहेर पडल्यानंतर घरचे सुटले पाहिजे. ते तसे होत नाही आणि मग जीवाची तारांबळ होते. आरोग्याचा नाश होतो. शेवटी पूर्वी होती तीच विभागणी चांगली होती असे म्हणण्याचा प्रसंग येतो.

ज्ञानमार्ग आणि कर्ममार्गाच्या तुलनेत असेच होते. पैलतीराला जातांना प्रवाहाबरोबर वहात जाऊन धार तोडणे हा कर्ममार्ग आणि लौकर पोचावे म्हणून प्रवाहाशी झगडून धार तोडणे हा ज्ञानमार्ग. असामान्य शक्ती असेल तरच या मार्गाने वेळ वाचतो. अन्यथा अधिक वेळ लागून थकून जाण्याचा प्रसंग येतो. क्वचित् बुडून मरावेही लागते. पर्वतावर चढतांना रस्त्यांची वळणे टाळणे शेवटी वेळ वाचविणारे ठरत नाही असाच अनुभव येतो. कोणताही प्रकार अवलंबावयाचा ठरविले तरी त्याबरोबर येणारे गुणदोष सोसण्याची सिद्धता ही ठेवावीच लागते. अशावेळी टाळाटाळ करून चालत नाही. व इतरांच्या तुलनेने हाय हाय करणेही इष्ट नसते. कर्मयोगी मनुष्य कर्ममार्गाच्या आधाराने आपल्या स्वधर्माचे पालन योग्यरीतीने करून सिद्धीला पोचतो. स्वधर्म म्हणून एखादी गोष्ट स्वीकारली किंवा स्वीकारावी लागली की मग भावना, कल्पना यांना मोकळे सोडून चालत नाही. त्यांना मुरड घालून संयमाने, निष्ठेनेच वागले पाहिजे. कर्मयोगी माणसे तशी वागतात. ते आपला धर्म पूर्णपणे पाळतात. शास्त्राज्ञेचे उल्लंघन करीत नाहीत. सामान्य माणसे मात्र धर्माला स्वतःच्या आवडीनिवडीप्रमाणे, स्वतःच्या तंत्राप्रमाणे वागवितात.

श्रीगुलाबराव महाराजांच्या साधुबोध या ग्रंथात एक प्रश्नोत्तर मोठे लक्षात घेण्यासारखे आहे. प्रश्न विचारला गेला - बायको, देवाला जाऊ का म्हणते, तिला संमति द्यावी काय? उत्तर दिले गेले - ती देवाला जाते म्हणजे यातच तिचा पतिव्रता धर्म सुटला आहे. आता सामान्य धर्मात तरी राहू द्यावे म्हणून जा म्हणावे. यावर निराळ्या भाष्याची गरज नाही. देवाला भजावे हेही शास्त्रवाक्यच आणि पति हाच देव हेही शास्त्रच. यातले आपल्याला रुचते ते स्वीकारणे म्हणजे स्वधर्म नव्हे. स्वधर्म हा हितावर, योग्यतेवर अवलंबून असतो. रुचीवर, वाटण्यावर नाही. त्यामुळे संपूर्ण अर्थाने पतिव्रता असलेल्या स्त्रियांच्या वर्तनात पतिविषयक पूज्यबुद्धी सहजपणे येते. राजधर्म पाळण्यासाठी रामाला सीतेचा त्याग करावा लागला. सीता निर्दोष होती. तरीही तिच्यावर झालेल्या अन्यायाने ती जळफळली नाही, तडफडलीही नाही. न झालेल्या अन्यायाकरिताही आक्रोश करण्याच्या या काळात हे समजणेही कठीण आहे. उलट -

यच्च ते वचनीयं स्यादपवादसमुत्थितम् ।

मया हि परिहर्तव्यं त्वं हि मे परमा गतिः ॥

यथा भ्रातृषु वर्तेथाः तथा पौरेषु नित्यदा ।

परमो ह्येष धर्मस्ते तस्मात्तद् कीर्तिरनुत्तमा ॥

‘प्रजापालन हा तुझा धर्म असल्यामुळे तुला सहाय्य करणे माझे कर्तव्यच आहे’ असाच संदेश सीतेने रामाला दिला. केवढी ही सीतेची निष्ठा! स्वधर्म हा असाच असावा लागतो.

कर्मयोगी स्वधर्माचे आचरण करून मोक्षाला जातो. हा मार्ग थोडा लांबचा दिसतो पण जवळचा दिसणारा मार्ग नेहमीच परवडतो असे नाही. ज्ञानमार्गाने मोक्षाला लौकर पोचता येते हे खरे. पण ते नेहमीच, सगळ्याच वेळी खरे नाही. जिन्यावरून चढण्यापेक्षा पाळणा (Lift) अधिक खर्चाचा असतो आणि परावलंबी असल्याने क्वचित् अधिक धोक्याचाही ठरतो. हे विसरून चालणार नाही. कर्ममार्गामध्ये क्रमाक्रमाने जावयाचे असल्याने क्वचित् चूक झाली तरी ती कमी धोक्याची ठरते आणि सुधारण्याची शक्यताही असते. ज्ञानमार्गात ही संधी राहात नाही. विमानाने प्रवास लौकर होत असला तरी अपघात झाल्यास हाडही उरत नाही. बैलगाडीने प्रवास फार उशीरा होतो. पण अपघाताचे भय कमी असते, आणि झाला तरी

खरचटण्यापलीकडे फारसे नुकसान होत नाही. यादृष्टीने ज्ञानमार्ग जवळचा असला तरी धोक्याचा ठरतो. व या मार्गाने जाणाऱ्याला अत्यंत दक्षता ठेवावी लागते आणि तो ताण पुष्कळ वेळा असह्य होतो.

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥

कर्म न आरंभता पुरुषाला नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाही व केवळ कर्म टाकण्यानेही नैष्कर्म्यसिद्धी प्राप्त होत नसते.

कर्मयोग वा ज्ञानयोग यांच्या पूर्णतेनंतर एक शांत, प्रसन्न, तेजस्वी अशी अवस्था येते. या अवस्थेला मोक्ष, मुक्ती, कैवल्य, नैष्कर्म्यसिद्धी इत्यादी नावाने सामान्यतः ओळखता येईल. अर्थाचा बारीक कीस काढावयाचे ठरविले तर या शब्दात वेगवेगळ्या अर्थछटा दाखविणे शक्य आहे. पण आपणास केळीच्या खुंटाची सगळीच सालपटे सोलण्याची आवश्यकता नाही. ज्याला गाभा म्हणून उपयोगात आणतो त्याच्याही थोड्या साली निघू शकतात. पण त्यामुळे गाभ्याचे काम अडत नाही. तसेच येथेही समजावे. भगवान् म्हणतात - अरे अर्जुना, कोणतेही काम करण्याचा आरंभच केला नाही म्हणजे नैष्कर्म्यसिद्धी प्राप्त होईल असे समजणे चुकीचे आहे. नैष्कर्म्य शब्दाचा व्याकरणाप्रमाणे सरळ अर्थ केल्यास तो 'कोणत्याही हालचालीचा अभाव' असा काहीसा होतो. अर्थात् काम केलेच नाही की निष्कर्मता आली असे मानले जाते. पण ते योग्य नाही.

लावण्य शब्दाचा सरळ अर्थ विचारात घेतला तर खारट चव होईल. (लवणस्य भावः लावण्यम्) व मग या अर्थाने चवदार आमटीला लावण्यवती म्हणावे लागेल. ही आपत्ति येऊ नये म्हणून वैयाकरणी निराळीच व्युत्पत्ती सांगतात. पण आपणास तितक्या खोलात जाण्याची आवश्यकता नाही. सरळपणाने दिसले ते मी सांगितले.

तसेच नैष्कर्म्य शब्दाच्या अर्थाकडे स्थूल दृष्टीने पाहून चालणार नाही. जीवनाचा उद्देश संपन्न व्हावा म्हणून हित साधण्यासाठी जी उचित कर्मे सांगितलेली असतात त्यांचा त्याग करून राहू म्हटले तरी त्यामध्ये स्वतःची फसवणूक करून घेतल्यासारखे होते. काही गोष्टी आपण टाकू शकतो. त्या तशा टाकल्या तर लगेच काय बिघडते हे अनुभवास येत

नसल्याने टाकणे चुकीचेही वाटत नाही. पूजा-पाठ, दानधर्म, समाजसेवा, देशभक्ती, अतिथिसत्कार या गोष्टी टाकता येतात. पण या टाकण्यामुळे खरे नैष्कर्म्य लाभते का? भगवान् म्हणतात - अर्जुना, मी शस्त्र वापरणार नाही, युद्ध करणार नाही, असे तू म्हणालास, पण यामुळे खरोखरीच कर्म सुटते काय? श्वासोच्छ्वास, हृदयाचे स्पंदन, अन्नाचे पचन हीही शरीराकडून घडणारी कर्मेच आहेत ना! ती तू टाकू शकणार आहेस काय? देह आहे तोवर हृत्स्पंदन, हृत्स्पंदनासाठी शरीरबलरक्षण, शरीरबलासाठी अन्नपचन, अन्नपचनासाठी गिळणे, चावणे, शिजविणे, शिजविण्यासाठी अन्न मिळविणे ही सर्व कर्मपरंपरा आवश्यक आणि स्वाभाविक आहे. अन्न मिळवावयाचे म्हटले की ते एकट्याने होणारे नाही. त्याला शेतकरी, व्यापारी, योग्य त्या विनिमयाचे साधन इतक्या सर्व गोष्टी लागणारच. म्हणूनच जोपर्यंत अन्न खाणे सुटण्यासारखे नाही तोपर्यंत अन्न मिळविणे सोडण्यातही अर्थ नाही. सर्व समाजच्या समाज विशिष्ट कर्मयोगाने बांधलेला असल्यामुळे एखाद्याचा अन्न मिळविण्यासंबंधीचा आळस त्याक्षणी प्रत्यक्ष बाधक झालेला दिसत नाही; तरी परिणामी हे कृत्य हानिकर ठरावयाचे ते ठरणारच. वस्त्राच्या अनेक धाग्यांपैकी एखादा धागा तुटला तरी फारसे बिघडत नाही हे खरे, पण त्या तुटक्या धाग्यामुळे दुसरा, तिसरा, चौथा धागा तुटण्यास सहाय्य होते आणि या उपेक्षेने वस्त्राचे वस्त्रपणच संपुष्टात येते. यासाठी अन्न मिळविण्याशी संबद्ध असलेल्या सर्व गोष्टी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे का होईना परस्परांशी सुसंगत राहतील, एकमेकांना उपकारक ठरतील अशा ठेवण्याची दक्षता घ्यावीच लागते. ही दक्षता घेणे म्हणजेच कर्मयोग अवलंबिणे होय.

अधिकारपरत्वे आपल्या वाट्याला कर्माचा जो जो भाग येईल तो तो स्वधर्म समजून यथासांगपणे प्रयत्नपूर्वक करित राहणे हेच आपले कर्तव्य आहे. अशा कर्तव्याच्या गोष्टी बुद्धिपूर्वक टाळल्या म्हणजे जी निष्क्रियता येते यालाच जर कोणी निष्कर्मता समजेल तर तसे मानणे वेडेपणाचे ठरेल. अधिकारपरत्वे वाट्याला आलेले कर्म, सामान्य नियमाप्रमाणे कदाचित करू नये त्या वर्गात पडणारेही असेल, पण कर्तव्यभावनेने ते केल्यास त्याचा दोष लागत नाही असे शास्त्र सांगते.

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरन्नवीत् ॥

म्हातारे आईबाप, पतिव्रता बायको आणि तान्हे पोर यांच्या संरक्षणासाठी शंभर पातके करावी लागली तरी करावीत असे मनूने सांगितले आहे. कारण परिवारातील या मंडळीचे संरक्षण हे गृहस्थाचे कर्तव्य आहे. तो ते टाळू शकत नाही. म्हणून त्याला पाप नाही पण आवश्यकतेची ही मर्यादा ओलांडली की मग मात्र बंधनाचे जाळे वाढत जाते. कुटुंबाच्या, समाजाच्या, राष्ट्राच्या कल्याणासाठी निस्वार्थ भावनेने व्यक्ती ज्या ज्या गोष्टी करते, त्या त्या खऱ्या अर्थाने निष्कर्मतेच्याच असतात. पण माणूस कर्म टाळतो ती अशी नव्हे. त्याच्या कर्मत्यागाच्या पाठीमागे अज्ञान, मोह किंवा आळस असतो; तो ज्ञानपूर्वक, जाणिवपूर्वक कर्म टाकीत नसतो. कारण करावे किंवा टाकावे हे जरी ठरवले तरी त्याची योग्यायोग्यता तपासून पहावी लागते. केव्हा, कुठे, किती, का या प्रश्नांची योग्य ती उत्तरे मिळाल्यावाचून कर्मांला योगाचे स्वरूप प्राप्त होत नाही. कारण काही करणे एवढेच कर्म नसून काही न करणे हेही कर्मच आहे. चालणे जसे कर्म आहे तसे बसणे, झोपणे हेही कर्मच आहे. हात हालविणे हे जर कर्म तर हात न हालविणे हेही कर्मच. संयोग हे जसे कर्म, तसे विभाग हेही कर्मच आहे. इतकेच नव्हे तर

संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।

कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदपेक्षते ॥

संयोग आणि विभाग ही एकाच क्रियेमुळे जन्माला येणारी कर्मे आहेत. म्हणून नुसत्या म्हणण्याने कर्म होत नाही हे खरे नव्हे. कर्म करण्याचे परिणाम चटकन दिसतात, तसे न करण्याचे परिणाम पुष्कळ वेळा चटकन दिसत नाहीत. म्हणून न करणे हे कर्म आहे हे आपणास पटत नाही व म्हणून आपण 'न करण्यास' कर्म मानीत नाही. दूरदृष्टीचा अभाव हे त्यामागील कारण असते. कृत्याचे परिणाम दिसण्यासाठी कित्येक वेळा मध्ये फार काळ जातो.

निराळ्या संदर्भात श्रीतुकाराम महाराजांनी यामधील काळाचा उल्लेख केला आहे. ते म्हणतात, "तुका म्हणे नाहीं चालत तांतडी । प्राप्तकाल घडी आल्याविण ॥" नुसती तातडी कामी येत नाही. परिणाम दिसण्यासाठी योग्य घडीही प्राप्त व्हावी लागते, असे ते म्हणतात.

अनेक व्याधीसाठी जंतुसंसर्ग व्हावा लागतो पण जंतुसंसर्ग होताच लगेच रोग उत्पन्न होतो असे नाही. आठ पंधरा दिवस, महिना दोन महिने, काही जंतूंच्या संसर्गानंतर तर रोगोत्पत्तीसाठी मध्ये वर्षेही जातात. जड विज्ञानातील हा काळ आपण प्रयोगाने ठरवू शकतो. पण कर्मविज्ञान हे असे जडशास्त्र नाही; ते अधिदैवतासारखे चैतन्यमय आहे. पण हे चैतन्यमय शास्त्र जड विज्ञानाइतकेच वास्तव आहे. कित्येक वेळा त्याचा अनुभव मात्र दीर्घकालाने येतो इतकेच. माणसाला परिणामाची निश्चिती हवी असते. उदा. एखाद्या माणसाच्या हातून काही अपराध झाल्यानंतर तो क्षमा मागतो. क्षमा मागितल्यानंतर ती झाली पाहिजे अशी त्याची अपेक्षा असते. अपराधाचे परिणाम भोगावे लागू नयेत म्हणून तो क्षमा मागण्याचा दंभ करित असतो. हे खरे सौजन्य नव्हे. क्षमा मागण्याच्या पाठीमागचा मूळ उद्देश क्षमा मिळविणे हा नसून आपल्या अपराधाची जाणीव नम्रतापूर्वक व्यक्त करणे व पश्चात्ताप झाल्याचे दर्शविणे हा असतो. असो. परिणामाची निश्चिती कर्तव्यकर्माला मर्यादित करणारी ठरू नये. एवढेच येथे लक्षात ठेवावयाचे आहे. आपला येथील संदर्भ थोडा निराळा आहे.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात - उचित कर्मावाचून जो राहिला त्या कर्महीनाला जे प्राप्त करावयाचे ते कधीच लाभणार नाही. पंचवीस-तीस वर्षे सेवा केल्यानंतर वा सज्जन मुलगा कर्ता झाल्यानंतर काही उद्योगधंदा न करता कोणी स्वस्थ बसून राहिला तर शोभेल पण चोवीस - पंचवीस वर्षांच्या वयातच कोणी तसे राहू म्हणेल तर ते शक्य नाही; निदान इष्ट नाही. अविश्रांत श्रम करून कारखाना उभा केला, तो चांगला चालू लागला, हाताखाली निरनिराळा सेवकवर्ग राबू लागला. म्हणजे मग कारखान्याचा धनी थोडा वेळ येऊन कामे पाहून गेला तरी चालते. पण सामान्य नोकरही मी तसेच करीन म्हणेल तर चालेल का? परमार्थामध्येही तसेच आहे. येथे प्रमाणापेक्षा प्रकाराला महत्त्व अधिक आहे. पण सगळीच कामे अशी मोजता येत नाहीत. प्रमाणही पहावेच लागते, गुणवत्ता राखावी लागते, पत, प्रत सांभाळावी लागते. हे जे सांभाळणे ते म्हणजेच स्वधर्माचरण होय. एखादे मोठे यंत्र बनवावयाचे असेल त्यावेळी त्याचे विविध भाग अनेक लोक, क्वचित् अनेक ठिकाणीही घडवीत असतात. त्यातील काही भाग लहान असतात. काही मोठे असतात, काही फार महत्त्वाचे असतात,

काही सामान्यही असतात. पण प्रत्येकाने आपल्या वाट्याचा भाग उत्कृष्ट रीतीने बनवावयाचा असतो. भाग लहान की मोठा, गौण की महत्त्वाचा हा विचार करून चालत नाही. आणि तसा विचार कोणाच्या मनात आला तर, तर ते अनर्थाचे कारण ठरते. कारण सर्व भागांचा साकल्याने होणारा परिणाम म्हणजे यंत्राची कार्यक्षमता.

शरीराचे व्यापारही असेच चालतात. अनेक अवयव शरीरधारणेसाठी कार्य करीत असतात. त्यात कार्याच्या दृष्टीने वरवर पाहता समता मुळीच नाही. महत्त्वाच्या दृष्टीने प्रतवारीही ठरविणे शक्य आहे. पण तरी अवयव तो विचार मनात आणीत नाहीत, म्हणूनच शरीर चालते. उलट समाजामध्ये त्याने जसे वागावयास हवे तसे तो वागत नाही म्हणून भानगडी होतात. चुकून अज्ञानामुळे एखादी गोष्ट घडली तर ते क्षम्य आहे, ते दुर्लक्षणीय मानता येईल. पण जर बुद्धिपुरस्सर कोणी चुका करील आणि चुकाच करीत राहिल तर तेही चालेल काय? उदा. कीर्तन-प्रवचनामध्ये त्यासाठी आलेल्या श्रोत्यांनी वक्ता काय सांगतो ते दक्षतेने ऐकले पाहिजे. पण एखाद्याला झोप लागते. ते एकवेळ चालेल, पण कोणी प्रवचनाला येऊन वर्तमानपत्रे वाचीत बसला तर तेही चालेल म्हणावे काय? एखादी गोष्ट बुद्धिपूर्वक घडते तेव्हा धोका वाढतो. प्राप्त-कर्तव्य, उचित स्वधर्म, बुद्धिपूर्वक टाळून जर कोणी मला निष्कर्मता साधली असे म्हणेल तर ते त्याचे बोलणे मूर्खपणाचे आहे असे भगवान् म्हणतात.

पैलतीराला जावयाचे आहे. नदीला बराच पूर आला आहे. पूल नाही. पोहता येत नाही अशा वेळी नावेचा आधार घेतलाच पाहिजे. नाव नको म्हटल्याने पैलतीर गाठता येणार नाही. भूक लागली आहे ती भागली पाहिजे. अन्न शिजविलेच पाहिजे. वा कोणी आयते आणून दिले तर ते खाळे पाहिजे. काहीच करणार नाही म्हटले तर ते चालणार नाही. उपाशी मरावे लागेल.

आता या ठिकाणी आयते आणून दिलेले अन्न खाण्याचा उल्लेख मोठा आकर्षक वाटेल. आळसाच्या पथ्यावर पडेल असेही वरवर पाहता वाटेल! पण तसे ते नाही. खऱ्या अर्थाने काहीही सोपे, फुकट नसते. जे सोपे, आयते वा फुकट, त्यासाठी कदाचित् अधिक मूल्य द्यावे लागते. जगतात नेहमी क्रिया आणि प्रतिक्रिया असते. विनिमय असतो. तो प्रत्यक्ष

असतो तेव्हा खरा भासतो, अप्रत्यक्ष असेल तेव्हा आयता, सोपा, फुकट असा वाटतो. आयते अन्न एक तर विकत घ्यावे लागते, स्वतःच्या ठिकाणी प्रतिष्ठा पूज्यता निर्माण केल्यानंतर प्राप्त होते किंवा अपंगपणाची लाचारी, दैन्य स्वीकारावे लागते, मानहानी पत्करावी लागते, मग मिळते. आता यातले सोपे काय आहे ते सांगा? आपण काही करीत नाही आणि आयते मिळते असे होत नाही. कुठे तरी त्याचे मूल्य द्यावेच लागते. प्रयत्न करावाच लागतो, कष्ट घ्यावेच लागतात.

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥

भगवान् म्हणतात - कर्मावाचून कोणीही एक क्षणही राहू शकत नाही. प्रत्येकाला आपल्या प्रकृतिधर्माप्रमाणे अगतिकपणे कर्म ही करावीच लागतात.

यावत्जीव कर्म माणसाच्या मागे लागलेलीच असतात. प्रकार पालटतील. प्रमाण उणे-अधिक होईल; पण कर्म सोडतो म्हणणे जमणार नाही. मरेपर्यंत तर काय पण मेल्यानंतरही वासनांच्या रूपाने कर्म जीवाला चिकटून असते असे शास्त्रकार सांगतात. आवश्यकता, उपयुक्तता आणि सवय यामुळे कर्म घडतच राहतात. उपयुक्तता नष्ट झाल्यामुळे वा आवश्यकता न उरल्यामुळे नैमित्तिक स्वरूपाची अनेक कर्म सुटतात हे खरे. परंतु जोपर्यंत पूर्णपणे निरिच्छपणा आला नाही, मनाच्या अभिलाषा संपलेल्या नाहीत तोवर योग्य त्या क्रिया, हालचाली वा व्यापार करावेच लागतात.

निरिच्छता पूर्णपणे आली पाहिजे हे म्हणण्याचे कारण असे की निरिच्छपणाचे, नको वाटण्याचे, हे पुरे वाटण्याचे झटके माणसाला अनेक कारणांनी मधून मधून येत असतात. परंतु ते फार काळ टिकत नाहीत. व्यसनाधीन माणूस व्यसन सोडू शकत नाही. त्याचे नेहमीच 'अगं अगं म्हशी मला कुठे नेशी' या म्हणीतील गोष्टीसारखे होते. तसेच निरिच्छता मनाला, हृदयाला यावयाची असते. इंद्रियांना नाही. खमंग, गोड, रुचकर हे खाण्याची इच्छा नष्ट होऊ शकेल, करावीही लागेल. पण अन्नाची भूक नाहीशी होणार नाही. होऊही नये. जोवर देहधारणेकरिता, आवश्यक

असणाऱ्या इंद्रियांच्या व्यापाराव्यतिरिक्त काहीतरी हवे-नको वाटत राहते तोवर त्यासाठी कर्म करावीच लागतात. तोल सांभाळण्यासाठी कानाची आणि डोळ्याची आवश्यकता असते, हे विज्ञानाने सांगावे तेव्हाच आपल्या लक्षात येते. ऐकणे आणि पाहणे ही तर त्यांची नेहमीची कर्मे आहेतच. खाद्यपदार्थांच्या निवडीसाठी जिभेला चव कळते. कुजलेल्या सडलेल्याचे ज्ञान नाक देते. अशा रीतीने इंद्रियांच्या ज्या, त्या त्या विषयासंबंधीच्या अपेक्षा आहेत, त्या शरीरधारणेसाठी, समाजधारणेसाठी आवश्यकच आहेत. अशा स्थितीत निरिच्छपणाचा आव आणून निष्क्रियता अवलंबिणे चांगले नाही.

इंद्रियांच्या नैसर्गिक अभिलाषा पूर्ण करणे इष्टच आहे. पण या अपेक्षा जेव्हा नैसर्गिकतेची मर्यादा ओलांडतात तेव्हा त्या घातक ठरतात. त्यांना आपल्या मर्यादेबाहेर न जाऊ देण्यासाठीच शास्त्र प्रवृत्त होते. नीतिनियम निर्माण होतात. बंधने पडतात. निर्बंध घातले जातात. ते पाळले जाण्यासाठी धाक वा प्रलोभने दाखविली जातात. इंद्रियांच्या इच्छा दडपाव्या असे कोणी सांगत नाही. क्वचित् कोठे तसे उल्लेख असले तरी त्याचे कारण इंद्रियांनी पूर्वी केलेल्या वा करणार असलेल्या अतिरेकात असते. शास्त्रकारांना दमन अपेक्षित नाही पण स्वैराचार मात्र निश्चितपणे नको आहे. गीतेच्या या तिसऱ्या अध्यायात व्यवहारोपयोगी म्हणजेच जीवनोपयोगी असलेला हा विचार प्रभावीपणे सांगितला आहे; तो स्पष्ट आहे आणि सांगोपांगही आहे. तिसऱ्या अध्यायाला कर्मयोगाचा अध्याय म्हणतात. पण खऱ्या अर्थाने तो कर्मप्रधान योग आहे. आणि सगळेच योग असेच असतात. त्या त्या योगात त्या त्या वैशिष्ट्याचे प्राधान्य असते. पण इतरांचा अभाव नसतो. एकांगीपणाचा पुरस्कार प्रचारक करीत असतात. शास्त्रकार तसे करीत नाहीत. म्हणून अध्याय कर्मयोगाचा असूनही समाधानासाठी आत्मज्ञानाची महती सांगून श्रीज्ञानेश्वरमहाराज समन्वय स्पष्ट करीत आहेत.

पूर्णपणे निरिच्छपणा येण्यासाठी आत्मज्ञान प्राप्त व्हावे लागते व असे आत्मज्ञान ज्याला प्राप्त झाले त्यालाच समाधान लाभते. आणि मग तो तृप्त झाल्यासारखा वागतो. खरे म्हणजे समाधान असण्याच्या स्थितीवरूनच आत्मज्ञान झाले आहे की नाही हे उमगते. सर्वच्या सर्व मनबुद्धी योग्य ठिकाणी उत्तम रीतीने ठेवणे हा समाधान शब्दाचा धात्वर्थ आहे. स्थितप्रज्ञ आणि समाधानी हे समानार्थक शब्द आहेत. गीतेच्या

दुसऱ्या अध्यायातील स्थितप्रज्ञाची लक्षणे विचारात घेतली म्हणजे शब्द लहान दिसला तरी समाधानीपणात किती व्यापकता आणि उदात्तता भरलेली आहे हे लक्षात येईल. तृप्ती म्हणजे समाधान नाही. त्यात अंतर आहे. तृप्ती क्षणिक असते. समाधान ही चिरंतनाची स्थिती आहे. यासाठीच समाधानीपणाच्या जवळ आणण्यासाठी तृप्तीच्या मागे 'नित्य' शब्दाचा उपयोग केला जातो. आपण मात्र आत्मज्ञानाचा हा अर्थ लक्षात घेत नाही. वेदान्ताची परिभाषा चांगली पाठ झालेली असली, उतारेच्या उतारे पाठ म्हणता आले, निरनिराळ्या वादांच्या प्रक्रिया उत्तम रीतीने मांडता आल्या म्हणजे वेदान्ती, आत्मज्ञानी असे समजतो, पण ते खरे नाही. उत्कृष्ट पाठांतर असलेला माणूस म्हणजे लिहिलेला ग्रंथ वा मुद्रित पुस्तक. आत्मज्ञ नव्हे! निवातस्थलीच्या दिव्याप्रमाणे मनबुद्धी स्थिरावल्यावाचून आत्मज्ञान झाले असे म्हणता येणार नाही. आत्मज्ञानासाठी तर काय पण व्यवहाराच्या दैनंदिन गोष्टीतही मनबुद्धीच्या स्थिरतेची काही प्रमाणात का होईना आवश्यकता असते. शस्त्रवैद्याने चाकू चालविणे, सैनिकाने बंदुकीचा नेम धरणे, गर्दीतून जातांना मोटारीचे चाक सांभाळणे या अगदी व्यावहारिक गोष्टी. पण त्यातही मनाची चलबिचल उडाली किंवा बुद्धी गांगरली तर धोके निर्माण होतात. यासाठीच “अव्यस्थितचित्तानां प्रसादोऽपि भयंकरः” असे एक सुभाषित आहे. बुद्धीने विवेक न करता केलेल्या कृती कितीही चांगल्या भावनेने केलेल्या असल्या तरी त्याचे परिणाम भयंकर होतात असा या सुभाषिताचा अर्थ आहे. या दृष्टीने गोसाव्याची व त्याच्या लाडक्या अस्वलाची गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे.

एक गोसावी होता. अतिशय दयाबुद्धीने अस्वलाचे एक पिलू त्याने पाळले. आपल्या रक्षणाच्या दृष्टीने त्याचा त्याला उपयोग होता. एकदा गोसावी झोपला होता. अस्वल त्याच्या रक्षणासाठी जवळच बसले होते. गोसाव्याच्या नाकावर एक माशी येऊन बसली. संरक्षणसिद्ध अस्वलाने ते पाहाताच आपला पंजा त्या माशीला मारण्यासाठी गोसाव्याच्या नाकावर मारला. माशी केव्हाच गेली होती. पण गोसाव्याचे नाक मात्र रक्तबंबाळ झाले.

ज्याच्या ठिकाणी समाधान राहते, मनबुद्धीच्या स्थिरतेची लक्षणे दिसतात त्यालाच आत्मज्ञान झाले असे म्हणावे. गीतेवर व वेदान्तावर उत्कृष्ट प्रवचने करणारा आत्मज्ञानी असतोच असे नाही. आत्मज्ञान

यथार्थ रीतीने झाले म्हणजे कर्म सोडावे लागत नाही. ते आपोआप सुटते. आणि मग अशा स्थितीत तो माणूस कोणत्याही परिस्थितीत वा कोणत्याही वातावरणात असला तरी त्याच्या आत्मस्थितीत बाधा निर्माण होत नाही. राजा जनक राजधानीत राहून, राजवाड्यात बसून, राज्यव्यवहार पहात राहून आत्मनिष्ठ होता, नैष्कर्म्यसिद्धी प्राप्त झालेला होता. याच्या उलट विश्वामित्र सर्वसंगपरित्याग करून, लौकिक सोडून, वनात राहून तपश्चर्या करित होता; तरी मेनकेच्या प्रलोभनाला बळी पडला. सन्मार्गापासून घसरला, कारण विश्वामित्राची कर्मे सुटली नव्हती. त्याने आग्रहपूर्वक कर्मे टाकली होती. म्हणजे सोडण्याच्या आग्रही अहंकाराच्या रूपाने कर्म त्याला आतून चिकटलेलेच होते. अशी चिकटलेली कर्मे बळेच ओढून काढण्याचा, ओरबाडून काढण्याचा प्रयत्न केला की ती बाधक होतातच. फळ उत्तम पिकले की देठापासून सहज सुटते वा आपोआप सुटते. आणि असे सहज सुटलेले फळ रसाळ आणि चवीला मधुर असते. उलट ओढून तोडलेली कच्ची फळे बहुधा सडतात. निदान चवीला तरी चांगली उतरत नाहीत. कर्माचेही तसेच होते. मनुष्य पूर्ण झाला की तो कर्मापासून आपोआपच सुटेल. त्याची कर्मे गळून पडतील. क्वचित् करित राहिलेल्या कर्माचाही त्यास लेप लागणार नाही. ज्याला निष्कर्मता मिळविण्याची आस्था आहे त्याने तरी कर्मे टाकण्याचा हट्ट करू नये. कारण सर्वच गोष्टींचा आग्रह धरून वा हट्ट करून चालत नाही.

निष्कर्मताप्राप्तीची इच्छा, शांत, प्रसन्न, समाधानी स्थितीची इच्छा बहुधा सर्वानाच असते, पण ती स्थिती मिळविण्याची आस्था मात्र एखाद्याच्याच ठिकाणी दिसून येते. इच्छा आणि आस्था हे शब्द वरवर सारखे भासले तरी त्यामध्ये अंतर आहे. इच्छा ही नुसती कामना आहे, हवे वाटणे आहे. सहज मिळाले तर नको नाही, इतकाच त्याचा अर्थ. आस्था इतकी दुबळी नसते. आस्था ही प्रयत्नात परिणत होते आणि अपयशानेही तिचा मनोभंग होत नाही वा अडथळ्याने ती संकोचत नाही. एखाद्या गोष्टीच्या प्राप्तीची अशी आस्था, उत्कट इच्छा आपल्याला आहे की नाही हे प्रत्येकाने आपल्याशीच विचार करून ठरविले पाहिजे. 'सत्य-असत्यासी मन केले ग्वाही' हे येथेही उपयोगी पडणारेच वचन आहे. माझी वृत्ती काय आहे व कशी आहे हे ज्याचे त्यानेच ठरवावयाचे असते. त्याचा निर्णय दुसरा कोणी करू शकत नाही. लोक आपापल्या

परीने सर्व गोष्टी करीत असतातच. कारण त्यातून चांगले झाले तर सगळ्यांनाच हवे असते. पण या आस्थेचा कस कोणता व किती? बहुसंख्य लोक आजही धार्मिक कृत्यांमध्ये उण्या अधिक प्रमाणात भाग घेत असतात. त्यात आध्यात्मिक प्रगतीची आस्था किती लोकांना असते? सांसारिक अभिलाषा पूर्ण करण्याचे एक साधन म्हणून धार्मिक कृत्य करणारे लोक किती? याचा विचार केला म्हणजे आध्यात्मिक तळमळीने धर्मकृत्ये करणारांची संख्या फारच थोडी असते असे लक्षात येईल. ज्याची तळमळ आध्यात्मिक आहे, तो प्रयत्नाचा कंटाळा करीत नाही. उचित कर्माचा त्याग करीत नाही. त्यासाठी लागणारे श्रम, कष्ट हे इष्टच मानतो. उदा० शरीरामध्ये ताप हे लक्षण उत्पन्न होते. हे लक्षण शरीराच्या प्रतिक्रियेचे द्योतक आहे; त्यामुळे खऱ्या अर्थाने ताप हा प्रत्येक वेळी रोग असतो असे नाही. तेव्हा चांगला तज्ज्ञ, श्रेष्ठ प्रतीचा चिकित्सक, केवळ ताप हे लक्षण असेल तर त्याची फारशी चिंता वाहात नाही वा उपचारांची घाईही करीत नाही. व्याधिप्रतिकारक्षमता वाढते म्हणून तापाला घाबरू नका असे उलट तो रोग्याला सांगत असतो. पण त्याच्या जोडीला तगमग, चक्कर येणे, बडबड, खोकला अशी लक्षणे असतील तर ती मात्र रोगाचा विषार वाढल्याची लक्षणे समजून चिकित्सक प्रभावी उपचार करतो. कष्टदायक गोष्टही सांभाळावी लागते. या संदर्भात मी हे सांगतो आहे. ज्वर हा जसा प्रतिकारशक्ती वाढवून आरोग्याकडे घेऊन जातो. त्याप्रमाणे उचित कर्म कदाचित कष्टदायक ठरले तरी अंती नैष्कर्म्यपदाकडे पोचविते.

पण माणसाला एवढा धीर नसतो. तो, नको वाटतात, त्रासदायक होतात, कंटाळा येतो या नावाखाली वाट्याला आलेली कर्मे टाकून देण्याचा आग्रह धरतो. पण तसे रिकामे तर राहता येत नाही. मग तो दुसरे काही तरी कर्म करू लागतो पण ते तरी सुखाचे होते काय? कारण प्रत्येक गोष्टीत त्याचे स्वतःचे म्हणून काही गुण असतात, तसे दोषही असतात. ते तसे असावयाचेच. वाट्याला आलेल्या गोष्टीतील एक दोष टाळण्याकरिता दुसरी पत्करली तर पहिल्या गोष्टीपासून होणाऱ्या लाभालाही मुकावे लागते; हे लोक लक्षात घेत नाहीत. एक उदाहरण सांगतो. थोडे भडक आहे; पण विषय समजण्याच्या दृष्टीने ते उपयुक्त ठरेल. शौचाला नीट न होणे, मलावष्टंभ असणे ही एक विकृती आहे. आणि सगळ्या जीवसृष्टीत

माणसामध्ये तिचे प्रमाण जास्त आहे. याचे मूळ कारण मनुष्य ताठ उभा चालतो त्यामुळे त्याच्या आतड्यांना गुरुत्वाकर्षणाविरुद्ध काम करावे लागते व त्यामुळे त्याची कार्यक्षमता उणावत जाते. बाकी सर्व जीवसृष्टीत त्या त्या प्राण्यांची शरीरे चालतांना वा एरवीही भूमीशी समांतर असतात. आणि म्हणून त्यांच्या आतड्यावर माणसाइतका ताण येत नाही. आता मलावष्टंभाला कंटाळून तुम्ही जनावरासारखे हातापायावर चालतो म्हटले तर ते कसे होईल? कारण माणसाचे शरीर हातापायावर चालण्याकरिता निर्माण झालेले नाही. त्याने सरळ, ताठ चाललेच पाहिजे. सरळ, ताठ चालणे हा माणसाचा स्वधर्म आहे. तो त्याला टाळता येणार नाही. मग भले त्यातून काही दोष पत्करावे लागत असोत. टेबलावरचे जेवण आणि ओट्यावरचा स्वयंपाक हा त्या त्या वेळी हालचालीच्या दृष्टीने सोयीचा वाटला तरी निसर्गतः कटिभागाला मिळणारा व्यायाम त्यामुळे सुटतो. त्याचे परिणाम कष्टप्रसूतीच्या रूपाने भोगावे लागतात व तो दोष टाळण्यासाठी निरनिराळ्या प्रकारचे व्यायाम आवर्जून करणे आवश्यक होते. पण ते नियमितपणे करण्याचा कंटाळा येतो.

टेरेलीनचे कापड लौकर फाटत नाही. झटकन स्वच्छ होते. त्याला इस्त्री लागत नाही. हे त्याचे गुण अमान्य करण्याचे काहीच कारण नाही. दिसायलाही ते झुळझुळीत, छान दिसते. पण जेथे वरचेवर घाम येतो, त्या उष्ण कटिबंधात टेरेलिनच्या कापडामुळे कातडीचे रोग होतात त्याचे काय? टेरेलिन कापडामुळे वीज आणि आग यापासून असणारा धोका अनेक पटीने वाढतो त्याचे काय? म्हणून सुती कापडच वापरावे असे म्हटले तर चुकले कोठे? कारण महत्त्व झुळझुळीत दिसण्याला की कातडी निरोगी राहण्याला? “आम्ही हवे तसे करणार, आम्हाला नको कोण म्हणणार?” याच वृत्तीने राहावयाचे असेल तर प्रश्न निराळा. पण ही वृत्ती माणसाला एकूण न परवडणारी आहे. म्हणून त्याने स्वधर्माचे अवलंबन केलेच पाहिजे. आता हे पत्करणे एकदा आवश्यक ठरल्यानंतर काही नीतिनियम, काही संयम, काही त्याग, काही सोसणे ही बंधने येणारच. सवयीने, संस्काराने, विवेकाने त्याचा त्रास न मानण्याची स्थिती निर्माण करून घेतली पाहिजे. आपल्या शरीरावर वातावरणाचे २० मणांचे ओझे आहे असे विज्ञान सांगते. पण आपणास त्याची जाणीवही नाही, इतकी

त्याची सवय आपणास झालेली आहे. शरीरालाही त्याच दडपणाखाली नांदण्याची आवश्यकता आहे. हे दडपण उणावले तर शरीरातून रक्ताच्या चिळकांड्या उडतात. हे ओझे आपण सवयीने जसे न मानण्यास शिकलो आहोत, तसेच स्वधर्माचेही झाले पाहिजे.

विहित कर्माचा त्याग केला आणि आपल्या इच्छेप्रमाणे कर्म स्वीकारली म्हणजे तरी ती कर्म सुखदायक होतात हे तरी खरे आहे काय? अनुभव तसा नाही. मग प्रयोगावारी सारखा पालट करीतच राहावे लागते. तसेच नको वाटते म्हणून ते कर्म टाकले तरी कर्म म्हणून जे आहे ते संपूर्ण टाकता येते काय? खुळ्या मनाचे समाधान काही वेळ होते पण इष्टानिष्ठतेचा विचार केल्यावाचून केवळ मोह वाटतो म्हणून पालट करू पाहणे यात श्रमभिन्नतेशिवाय पदरात काय पडणार? कारण मनुष्य आपल्या कल्पनेप्रमाणे फार तर आकृती बदलू शकतो, वस्तू बदलू शकत नाही व बदलून चालणार नाही. पक्कानाचे प्रकार तुम्ही बदलू शकाल. कधी लाडू, कधी शिरा, कधी खीर, कधी शंकरपाळी असे प्रकार करता येतील. पण शरीराच्या पोषणाला गहू लागतो तो बदलून चालणार नाही. म्हणून शरीराच्या आरोग्याचा विचार करताना साधी तूप-पोळी हाच अन्नाचा प्रकार सर्वश्रेष्ठ ठरतो आणि केलेले पालट, बरे वाटतात म्हणून केलेले असले तरी त्रासदायक ठरतात व महाग पडतात, आरोग्य बिघडवितात. म्हणून आकृतीपेक्षा वस्तूंकडे लक्ष द्यावे. वस्तू तीच ठेवून आकृती बदलली पाहिजे असे वाटले तर त्यालाही वाव राहिल पण तो फार थोडा असेल. कारण वस्तूचे वस्तुत्व हे शेवटी प्रकृतीच्या आधीन असते. आणि ते सांभाळणेच श्रेयस्कर ठरते.

शरीराचे व्यापार तरी स्वतःच्या स्वाधीन आहेत काय? शरीराचे जीवन टिकविण्यासाठी ज्या अनंत घडामोडी शरीरात प्रत्यही होत असतात त्यातील फारच थोड्या क्रियांवर माणसाचे नियंत्रण आहे. अन्न खाल्ले की त्याच्या पचनावर माणसाचे नियंत्रण नाही. पुढे निर्माण होणाऱ्या रसरक्तांच्या व्यापारावर नाही. अन्न चावणे आणि गिळणे यावर माणसाचे थोडे नियंत्रण आहे. म्हणून जोपर्यंत शरीराचे व्यापार प्रकृतीच्या स्वाधीन आहेत तोपर्यंत करीन वा न करीन हे म्हणताच येणार नाही. शरीराचे व्यापार प्रकृतीच्याच स्वाधीन राहतात. त्यामुळे कर्म सुटतच नाही. मनुष्याचे सर्व शरीर शेवटी

सत्त्व-रज-तमांनी बनलेले आहे. इंद्रिय-मन-बुद्धीवरही या गुणांचेच नियंत्रण आहे. म्हणून जे प्रकृत्या राजस किंवा तामस आहे ते सात्त्विक कसे होणार? किंवा जे सात्त्विक आहे ते राजस, तामस कसे होणार? नैसर्गिक व्यापार बव्हंशी इंद्रियांच्या, अवयवांच्या स्वाधीन असतात. तेथे मनबुद्धीचा संबंध फारसा येत नाही. बुद्धीचा तर जवळजवळ नाहीच. अगदी नैसर्गिक व्यापाराशिवाय हिताची जी इतर कर्मे आहेत ती मनावर, त्यातही बुद्धीवर, अवलंबून ठेवलेली आहेत. जीवनाचे मुख्य केंद्र जो आत्मा तो पूर्णपणे स्वतंत्र आहे. मानवी बुद्धी आत्म्याच्या अगदी जवळ आहे. त्यामुळे तिलाही बरेचसे स्वातंत्र्य प्राप्त झालेले आहे. मन हे आपल्या राजस स्वभावानुसार लोभी होते. आणि बुद्धीच्या सात्त्विक स्वभावाचा फायदा घेऊन बुद्धीवर नियंत्रण प्रस्थापित करते. बुद्धी मुळात बरीचशी स्वतंत्र पण मनाची दासी झाल्यामुळे हिताहिताचा विचार योग्य रीतीने न करता शरीराला मिथ्या मार्गाने जाण्याचे मार्गदर्शन करते. समोर आलेल्या वस्तूचे दर्शन होणे, रूप पाहणे हा डोळ्याचा धर्म. काय पहावे आणि काय पाहू नये हे ठरविणे हे डोळ्याचे कार्यक्षेत्र नाही. मनाला विशिष्ट रूप पाहण्याची ओढ निर्माण होते. नाटक पहावे, चित्रपट पहावे, भडक-कामुक चित्रणांचे आकर्षण असावे, परस्त्रीचे सौंदर्य न्याहाळावे या ऊर्मी मनाच्या; आणि मग बुद्धी त्याचे तत्त्वज्ञान बनवून मनाच्या स्वाधीन करते. “जीवनातील रस विविध मार्गांनी चाखलाच पाहिजे. वास्तव दर्शनात अश्लील, कामुक असे काही नसते. चित्रपट आणि नाटक ही केवळ करमणुकीची क्षेत्रे आहेत, जीवनावर त्याचे काही परिणाम होतात हेच मुळात खरे नाही.” अशा तऱ्हेचे तत्त्वज्ञान बुद्धी बनविते आणि मग मन स्वैर होऊन इंद्रियांना आपल्या इच्छेनुरूप राबविते. त्याचे दुष्परिणाम शरीरापासून राष्ट्रपर्यंत वा मानव जातीपर्यंत क्रमाक्रमाने सर्वांनाच भोगावे लागतात. हे सर्व इंद्रिय-मन-बुद्धीचे व्यापार चांगले की वाईट, हितकर की अहितकर हा प्रश्न स्वतंत्र आहे. पण इंद्रिय-मन-बुद्धीचे असे व्यापार चालूच राहतात ना! मग विहित कर्मांचा तेवढा त्याग करण्याचाच हट्ट धरून कसे चालेल? जेवणावाचून जर चालतच नाही; तर पचेल, सोसेल, मानवेल तेच जेवले पाहिजे. गिळता येते म्हणून विष गिळले आणि व्यसनाच्या नावाखाली ते सुखाचे मानले तरी त्याचे परिणाम टळतात काय? विहित कर्मांचा त्याग हट्टाने

करता येत असला तरी इंद्रियांचे व्यापार स्वभावधर्माने घडतच राहतात. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात - कानाचे ऐकणे थांबत नाही. डोळ्याचे पाहणे संपत नाही. नाक बंद होऊन त्याच्या श्वासोच्छ्वासाच्या क्रिया नाहीशा होत नाहीत. त्याला चांगला वाईट वास कळतच राहतो. प्राणापानादी पांच वायूंच्या क्रिया शरीरामध्ये होतच राहतात. भूक-तहान लागावयाची ती लागतेच. झोपणे आणि जागणे चालूच राहते. त्वचेला स्पर्श कळतच राहतो. पाय चालावयाचे विसरत नाहीत. तोंडाची बडबडण्याची हौस ऐकणाराला कंटाळा आला तरी मिटत नाही. बुद्धी विचार करण्याचे सोडीत नाही. जन्ममृत्यू स्वाधीन राहात नाहीत. चिकित्सा विज्ञान पुष्कळ वाढले म्हणून मृत्यू लांबविता आला तरी टाळता येत नाही; ही उघड गोष्ट आहे.

अरबस्तानातील एका वैद्याची गोष्ट सांगतात की, प्रत्येक रोगावर त्याच्याजवळ हुकुमी औषध होते. जणू वनस्पती त्याच्याशी बोलत असत. तो अभिमानाने म्हणे - मी सहस्रावधींना वाचविले आहे. मला स्वतःला मृत्यू येणे शक्य नाही. पण एका पर्वताच्या खिंडीतून जात असतांना डोक्यावर दगड पडून तो जागीच ठार झाला. त्याचे औषधी ज्ञान कामी आले नाही.

तात्पर्य, या सर्व गोष्टी जर अटळ आहेत तर बुद्धीच्या साहाय्याने चांगले ते, हितकर ते, करावयाचे सोडून कसे चालेल? एकदा करणे आवश्यक ठरले की मग चांगले ते, हिताचे ते, शास्त्रशुद्ध तेच केले पाहिजे. आता बुद्धीच्या स्वातंत्र्याची ऐट मिरविण्यात अर्थ नाही. कारण व्यापक क्षेत्रातील दीर्घकालीन अनुभवावर आधारलेले शास्त्र कोणाही एकाच्या बुद्धीपेक्षा जास्त प्रामाणिक असते. सर्व परिणामांची कल्पना बुद्धीला येत नाही. आणि अर्धवट ज्ञानाने घेतलेले निर्णय शेवटी घातक होतात. परिणामापर्यंत सर्व ज्यावेळी स्वाधीन राहते, त्यावेळीच सर्व माझ्याच स्वाधीन आहे असे म्हणण्यात अर्थ असतो. नपेक्षा शास्त्रानुसार निर्णय घेणेच हितकर असते. सुरक्षितपणाचे असते. शस्त्रकर्मानंतर रोगी मेला पण शस्त्रवैद्य उत्तम शिकलेला आहे आणि घ्यावयाची ती सर्व दक्षता त्याने घेतली आहे, एवढे सिद्ध झाल्यास रोग्याच्या मृत्यूचा दोष त्यावर लादला जात नाही. या उदाहरणावरून निर्णय घेतांना बुद्धीचे स्वातंत्र्य कसे मर्यादित असते हे लक्षात येईल.

तोंडाने सोडले म्हणण्याने खरोखरीच सुटते काय? एक गृहस्थ काशीला जाऊन आला. तो स्वभावाने फार रागीट होता. काशीत काहीतरी सोडायचे म्हणून त्याने राग सोडला. हातात पाणी घेतले, गंगेत सोडले, परत आल्यावर आम्ही राग सोडला असे ज्याला त्याला कौतुकाने सांगू लागला. त्यातील फोलपणा त्याच्या मित्रांना माहीत होता. त्यापैकी एकाने दर दोन मिनिटांनी 'काशीत तुम्ही काय सोडले' असे पुन्हा पुन्हा विचारले. काही वेळाने हा गृहस्थ चिडला आणि मोठ्याने खेकसून म्हणाला- बहिरा आहेस का मूर्ख आहेस? दहा वेळा सांगितले राग सोडला म्हणून, तर पुन्हा पुन्हा काय विचारतोस? तात्पर्य, सांगण्याची आवश्यकता नाही. सोडले, टाकले म्हणण्यातही, नको म्हणण्यातही एक प्रकारची आसक्तीच व्यक्त होते. वस्तूच्या संसर्गाचे भय वाटते. जवळच्या वस्तूवर आपण आसक्त होऊ असे भय असते. मूल आईवर चिडते, बायको नवऱ्यावर रुसते, मित्र मित्रावर रागावतो ही सर्व आपलेपणाची, आसक्तीचीच विविध रूपे असतात. एकदा विश्वामित्राने मेनकेचा स्वीकार केला, तपश्चर्या मातीला मिळाली. पुन्हा रंभेचा तिरस्कार केला, तपश्चर्या मातीलाच मिळाली. आसक्तीचा नाश झाला नाही केवळ आकार बदलला, रूप पालटले. तीच रंभा शुकाचार्यांकडे आली होती. पण त्यांचा तपोभंग होऊ शकला नाही. कारण त्यांच्या मनात काम उत्पन्नच झाला नाही. ती शरीराने जवळ आली तरी जवळीक निर्माण झाली नाही. म्हणून श्रीज्ञानेश्वरमहाराज शुकाचार्यांसंबंधी 'शुकी नुठिजेचि कंदर्पे' असे वर्णन करतात. शुक-रंभा संवादातले श्लोक यादृष्टीने मनन करण्यासारखे आहेत. श्लोक बरेच आहेत. ते सगळे मलाही पाठ नाहीत. नमुन्याकरिता एक श्लोक सांगतो - रंभा म्हणाली,

मार्गे मार्गे नूतनं चाम्रखण्डं, खंडे खंडे कोकिलानां विरावः ।

रावे रावे मानिनीमानभंगो, भंगे भंगे मन्मथः पंचबाणः ॥

अरे वेड्या! उगीच येथे नाक धरून काय बसला आहेस? जीवनात केवढे सुख भरले आहे. चाखून तर बघ. माझ्याबरोबर चल. मार्गामार्गावर डौलदार आंब्याची दाट झाडी सुखावह गारवा देत आहे. आंब्याआंब्यावर कोकीळ मधुर आणि उत्तेजक स्वरात आलाप करित आहे. त्या उन्मादक आलापाच्या श्रवणाने तरुणतरुणींनी एकमेकांविषयी रुसव्याने धरलेल्या आढ्या आपोआप नाहीशा होत आहेत आणि या आढ्या सुटल्या की मग

सर्वत्र मदनाचे सुखसाम्राज्यच! तेव्हा चल माझ्याबरोबर.

शुकाचार्य हसून म्हणाले,

तीर्थे तीर्थे जायते साधुसंगः, संगे संगे श्रूयते कृष्णकीर्तिः ।

कीर्ती कीर्ती न्यस्तदाकारवृत्तिः, वृत्तौ वृत्तौ सच्चिदानंदरूपम् ॥

रंभे, मी वेडा नाही. तू मात्र खुळी आहेस. तुझा मार्ग सुरुवातीला मोठा सुखावह वाटला तरी त्या मार्गाने जाणाऱ्याच्या अंतःकरणाला घरे पडतात. उलट तूच माझ्या मार्गाने चल. त्या मार्गाने बघ तरी कसे समाधान आणि आनंद लाभतो. अनेक प्रकारच्या रमणीय आणि पवित्र तीर्थक्षेत्रातून प्रवास करित असतांना संतमहात्म्यांचा सहवास घडतो. त्यांच्या सहवासात, सत्संगात मनाला आल्हाद देणारी श्रीकृष्णाची लीला-चरित्रे ऐकावयास मिळतात. ती लीलाचरित्रे ऐकत असतांना मन तदाकार होते. तल्लीन होते. आणि या तल्लीन झालेल्या चित्ताला सच्चिदानंदाचा अद्भुत साक्षात्कार होतो. जो झाला असताना दुःख त्याला स्पर्श करू शकत नाही; वृत्ती नेहमी शांत, प्रसन्न आणि आनंदी राहतात.

या मार्गाचे आकर्षण अर्थातच रंभेला वाटण्याची शक्यताच नव्हती. तिने कल्पना केली की नीरस वेदान्त्यांनी केलेल्या स्त्री-शरीराच्या किळसवाण्या वर्णनाने उबगून हा माझा सहवास टाळीत असावा. म्हणून ती म्हणाली - वेदान्त्यांच्या एकांगी वर्णनावर जाऊ नकोस. मी दिव्य अप्सरा आहे. कुणी साधारण स्त्री नाही. माझ्या शरीरात रक्त मांस नाही. दूध आणि कापूर भरलेला आहे. शुकाचार्य गंभीरपणे म्हणाले रंभे! तुझे म्हणणे खरे असेल तर तू माझ्याकडे फार उशीरा आलीस. माझ्या जन्माच्या आधी हे मला कळते तर तुझ्या दूध आणि कापूर असलेल्या उदरीच जन्म घेतला असता. रंभा यावर काय बोलणार? खाली मान घालून तिने शुकाचार्यांना नमस्कार केला आणि ती निघून गेली.

सारांश, सोडतो म्हणून भागत नाही, सुटावे लागते. आणि सुटण्यासाठी मनबुद्धीसहित समर्पण व्हावे लागते. हे काम येरा गबाळाचे नाही म्हणून एक भक्त कवि तुम्ही या भानगडीतच पडू नका असे सांगतो - तो म्हणतो

मा यात पान्थाः पथि भीमरथ्याः दिगम्बरः कोऽपि तमालनीलः ।

विन्यस्तहस्तोऽपि नितंबबिम्बे धूर्तः समाकर्षति चित्तवृत्तिम् ॥

प्रवाश्यांनो! पंढरपूरच्या रस्त्याला जाऊच नका. कमरेवर हात ठेवून तेथे एक धूर्त चोर विटेवर उभा आहे. तो तुमचे मनच ओढून घेईल म्हणजे मग तुम्हाला इतर काहीच करता येणार नाही. तेव्हा संसारात रममाण होण्याची इच्छा असेल तर पंढरपूरच्या रस्त्याला न लागणे बरे!

जी गोष्ट पत्करली तदनुषंगिक इतर गोष्टींचा कंटाळा करून चालत नाही. म्हणून श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात - कर्तृत्वाचा अहंकार का मिरविता? सौडतो म्हटले तर साधत नाही म्हणजे करण्या-टाकण्याची स्वतंत्रता कोणासही नाही. परस्वाधीनपणानी प्रकृतीच्या गुणाकडून शरीरधारी व्यक्तींची बहुतेक सर्व कर्मे घडत असतात. मग मी कर्ता असा अहंकार व्यक्तीने कशाकरिता बाळगावा? रथावर चढून प्रवास करणारा कुणी प्रवासी मी स्वस्थ बसलो आहे असे म्हणेल तर ते खरे ठरेल काय? तो प्रत्यक्ष हालचाल करित नसला तरी रथाच्या गतीने तो गतिमान असतोच. वेगाने चालणारी गाडी एकदम थांबली म्हणजे आपणास धक्का बसतो. ज्या दिशेने गाडी चालली होती त्या दिशेला आपण ढकलले जातो ही वस्तुस्थिति, स्वस्थ बसलेले आपणही गतिमान असतो हेच सुचवीते. आइनस्टाइन तर सांगतो की जगतात स्थिर असे काही नाही. सर्वच गोष्टी गतिमान आहेत. आणि म्हणून कोणतेही सत्यज्ञान होत नाही. सर्व ज्ञान सापेक्ष राहते. दोन्हीपैकी कोणी स्थिर नसेल तर कोणालाही कोणाच्याही गतीचे वा वस्तुस्थितीचे म्हणजे आकाराचे यथार्थ ज्ञान होऊ शकत नाही. बहुतेक सर्व गती ह्या लंबवर्तुळाकृती आहेत. आणि म्हणून एकाच वर्तुळात फिरणारे दोन बिंदूही एका गतीने फिरत नाहीत. केंद्राकडून परिघाकडे वेग क्रमाने वाढत जातो तर परिघाकडून केंद्राकडे वेग क्रमाने कमी होत जातो. अक्षांश बदलला की गतिभिन्नता येते. म्हणून सर्व भौतिक ज्ञान सापेक्ष असते. यामुळेच व्यक्तीच्या ज्ञानाच्या मर्यादा लक्षात घ्याव्या लागतात. मग झालेले ज्ञान माझ्या दृष्टीने योग्य असले तरी ते यथार्थ नसते; वास्तव नसते. मी ज्याला करडा रंग म्हणतो, तो वास्तविक काळ्या पांढऱ्या कणांचा माझ्या दर्शनाच्या पातळीवर होणारा भास असतो. वस्तूच्याची धार मी सलग मानतो. कारण माझ्या बोटाच्या स्पर्शाला ती तशी भासते. पण चांगल्या सूक्ष्म-दर्शकाखाली ती दंतुर दिसते. म्हणून तर एक शास्त्रज्ञ निरीक्षणमानाप्रमाणे घटना बदलतात असे म्हणतो. **(Phenomenon**

changes with the scale of observation) जे सारखे बदलते ते सत्य कसे असेल? सत्य तर स्थिर, शाश्वत, एकरूप पाहिजे. आता आपल्या सोयीकरता व्याख्याच बदलावयाची असेल तर गोष्ट निराळी. पण सरळमार्गी सज्जन या भानगडीत पडणार नाही. तो आपल्या मर्यादाच मान्य करील. मनुष्याचे ज्ञानग्रहणसामर्थ्य असे मर्यादित असल्याने त्याने व्यक्तिशः घेतलेले निर्णय प्रामाणिक नसण्याची शक्यता आहे. एवढ्यापुरताच हा प्रपंच येथे केला आहे.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज दुसरी उपमा देऊन सांगतात की झाडावरचे वाळून खाली पडलेले पान स्वतः हालत नाही म्हणाले तरी चक्री वाऱ्यात सापडले की गिरक्या घेत आकाशात कुठल्याकुठे उडते. असे जोवर ते वाऱ्याच्या प्रवाहात सापडलेले असते तोवर ते गतिमान राहणेच संभवते. म्हणून प्रकृतीच्या बळावर चालणारा देह जोपर्यंत धारण केलेला असतो तोवर श्रेष्ठातील श्रेष्ठ असा नैष्कर्म्यपद प्राप्त झालेला आत्मज्ञानीही संपूर्णपणे कर्मातीत होऊ शकत नाही. कारण कोणत्याही स्थितीत इंद्रिये ही प्रकृतीला अनुसरून ती ती कर्मे करित राहतातच. यासाठीच देह धारण करणाऱ्याला कर्मत्याग पूर्णपणे अशक्य आहे.

आत्मज्ञानी झाला तरी कुणी कर्मातून सुटत नाही. हे तर खरे आहेच; पण तत्त्वज्ञानाची मौज अशी आहे की मी आत्मज्ञानी आहे वा मला आत्मज्ञान झाले आहे असेही कोणाला म्हणता येत नाही. कारण ज्ञानाची जाणीव असणे हेच ज्ञानाच्या अपूर्णतेचे लक्षण आहे असे शास्त्र सांगते. ही गोष्ट तत्त्वज्ञानापुरतीच नाही तर खऱ्या विद्वानांच्या बाबतीतही यथार्थ असते असा अनुभव असतो. पंडितराज राजेश्वरशास्त्री द्रविड यांच्या सहवासात ते मी प्रत्यक्ष अनुभविले आहे. पुण्यातील एक प्राध्यापक साहित्य शास्त्रातील रसासंबंधी काही चर्चा करण्यासाठी राजेश्वरांच्याकडे आले. भारतीय साहित्यशास्त्रात काही उणीवा आहेत व त्या पाश्चात्य साहित्यशास्त्राच्या आधारे भरून काढल्या पाहिजेत, असे या प्राध्यापकांचे मत होते. भेटीच्या आरंभीच प्राध्यापक राजेश्वरांना म्हणाले - आपण न्यायशास्त्रातले पंडित आहा. मी आपणास साहित्य शास्त्रातील काही गोष्टी विचारणार आहे. चालेल ना? राजेश्वर सहजपणे म्हणाले - आपली शंका बरोबर आहे. साहित्यशास्त्र हा काही माझा अभ्यासाचा विषय नव्हे. पण अध्ययन करित

असतांना इतर काही विद्यार्थ्यांच्या बरोबर साहित्यशास्त्रही थोडेसे कानावर पडले आहे. तेव्हा आपण विचारा. जमेल तितके सांगेन. प्राध्यापकांनी भारतीय साहित्यशास्त्रातील एकेक उणीव दाखविण्याचा प्रयत्न करावा आणि राजेश्वरांनी हा विषय अमक्या ग्रंथात आला आहे, असे म्हणून ते अवतरण म्हणून दाखवावे. उणीव साहित्यशास्त्रात नव्हती. प्राध्यापकांचे ज्ञान पाहिजे तेवढे व्यापक नव्हते. आणि तरी या प्राध्यापकांनी साहित्यशास्त्रावर ग्रंथ लिहून विद्यापीठाची डॉक्टरेट पदवी मिळविली होती. खरी विद्या विनयाने कशी शोभते, खरे पांडित्य कसे अहंकाररहित असते, विद्वत्ता किती नम्र असते ते याप्रसंगी मी प्रत्यक्ष अनुभविले! कारण या बैठकीत सुदैवाने मी उपस्थित होतो. हे व्यावहारिक विषयांच्या विद्वत्तेचे झाले. आत्मज्ञानासंबंधी तर ज्ञानोबाराय 'येथ जाणीव करी तोचि नेणे । आथिलेपण मिरवी तेचि उणे । आम्ही झालो ऐसे जो म्हणे । तो काहीचि नव्हे ॥' असे स्पष्टपणे सांगतात. म्हणून आत्मज्ञान झाले या नावाखाली कोणी कर्म टाळू म्हणेल तर तो त्याचा केवळ अहंकार ठरेल यात यत्किंचितही शंका नाही. खायला, प्यायला, राहायला जर लागते, लोकांनी चांगले म्हणायला हवे असते, सन्मान हवा असतो, मिळाला नाही तर वाईट वाटते, केला नाही तर राग येतो. यातले जर काहीच सुटत नाही तर मी कर्म तेवढे करणार नाही हे म्हणणे कसे चालेल? तरीही कुणी तसे म्हणत असेल तर तो त्याचा दुराग्रह ठरेल. ती वस्तुस्थिती असणार नाही.

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥

जो कर्मेन्द्रिये नुसती आवरून मनात विषयांचे चिंतन करित राहतो, तो अत्यंत मूढबुद्धी होय. त्याला दांभिक असे म्हणतात.

बराच काळ साधनात, व्रतनियमात, सभ्यतेच्या, सज्जनतेच्या, भूमिकेत काढल्यानंतर एक अवस्था अशी येते की माणसाला तो करीत असलेल्या व्रतादी गोष्टींचा कंटाळा येतो. पण आजवरच्या प्रसिद्धीमुळे लोक त्याला काय म्हणतील या भयाने तो आपले, व्रतादी नियमामुळे संयमित झालेले आचरण बाह्यतः सोडूही शकत नाही. अशा परिस्थितीत त्याची जी स्थिती होते तिचे वर्णन या श्लोकात केले आहे. विषयोपभोगापासून

इंद्रिये आवरली जातात. पण ते लोकांनी चांगले म्हणावे म्हणून, खरोखरीचे चांगले होण्यासाठी लोकेषणेचा हा मार्ग चांगला नाही. अतिशय वाईट आहे. कारण त्यामुळे मनुष्य खरोखरीच चांगला होण्याच्याऐवजी दांभिक बनतो.

शांत, प्रसन्न समाधानी असणे हे ध्येय साध्य करून घेण्यासाठी आरंभी तरी स्वतःच्या इंद्रियावर नियंत्रण प्रस्थापित व्हावे, विषयांची आसक्ती सुटावी, वैराग्याचे ओझे वाटू नये. यासाठी जो प्रयत्न करावा लागतो, त्यात इंद्रियांना विषयोपभोगापासून दूर ठेवणे, थोड्या निग्रहाने दूर ठेवणे हा उपाय योजावा लागतोच. कारण मनाला लागवयाचे वळण हे इंद्रियांच्या, शरीराच्या द्वारा लावणेच अधिक सोपे असते. आपल्याकडे निरनिराळे व्रत-नियम सांगितले आहेत. अधिक-मासात, चातुर्मासात, माघात, वैशाखात अमुक गोष्टी कराव्या, अमुक करू नये, अमुकच खावे, सूर्यदर्शन होणार नाही त्यादिवशी जेवू नये, कोकिलेचा शब्द ऐकल्यावरच जेवावे, सूर्योदयापूर्वी स्नान करावे, हविष्यान्नच खावे, तिखटमीठ वर्ज्य करावे इत्यादी अनेक नियम सांगितले आहेत. चातुर्मासात, निदान श्रावणात, अनेक लोक यातील काही ना काही नियमांचे पालन करित असतात. लागलेली सुखासीनतेची चटक सुटावी, अमुक नसले वा अमुक केले नाही तर अडते, यासारख्या कल्पना जाव्या हा यामागे हेतू असतो. आणि तो थोड्या फार प्रमाणात साध्य होतो यात शंका नाही. पण हा केवळ आरंभ आहे. शरीराला लागलेल्या या वळणाने हळूहळू मनही आवरले गेले पाहिजे आणि विषय नव्हे तर विषयासक्ती सुटली पाहिजे. पण हे क्वचितच होते. अगदी प्राथमिक अवस्थेत मनाचा विचार करून चालत नाही. शरीराचाच विचार करावा लागतो. शाळेची, अभ्यासाची गोडी लागेल तेव्हा मूल आपोआप शाळेत जाईल; तोवर बसेना का घरी! असा विचार आईबाप कधी करित नाहीत. उलट खेळण्याची प्रलोभने दाखवून वा थोड्या फार धाकाने वा बळाने त्याला शाळेत पाठवितात व तेथे डांबूनही ठेवण्यास सांगतात. तसेच व्रतनियमांचेही असते. यासाठीच कबिरांनी गीतेतील या श्लोकाच्या नेमके उलट विचार मांडलेले आहेत. कबीर म्हणतात - 'मन गया तो जाने दे मत जाने दे शरीर । नहीं खींची कमान तो कहाँसे छुटेगा तीर ॥' विषयाकडे मन ओढ घेत असले तर ओढ घेऊ दे. त्या ओढीबरोबर शरीराला विषयाकडे

जाऊ देऊ नको. बाण सुटून पोचला म्हणजे जखम होते. धनुष्य ओढलेच गेले नाही तर बाण सुटण्याची शक्यताच नाही. विषयासक्तीत शरीर प्रत्यक्ष भाग घेईल त्यावेळी घात होतो. निराळ्या संदर्भातील हे वचन विषयाच्या स्पष्टीकरणासाठी येथे लक्षात घेण्यासारखे आहे.

प्रत्यक्ष शरीराकडून अनाचार घडला तरच शिक्षेला पात्र समजावे असा विचार तेथे आला आहे. धर्मशास्त्रामध्ये पहिली पत्नी टाकून दुसरी केव्हा करावी या संबंधीचा नियम सांगत असताना म्हटले आहे की, “अप्रजां दशमे वर्षे, स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् । मृतप्रजां पंचदशे सद्यः तु अप्रियवादिनीम् ॥” मूल मुळीच होत नाही अशा स्त्रीचा दहा वर्षानंतर, सगळ्या मुलीच होतात अशा स्त्रीचा बारा वर्षानंतर, मुले जगत नसतील तर पंधरा वर्षानंतर आणि अप्रिय भाषण करीत असेल तर तत्क्षणी त्याग करावा. यातील अप्रिय भाषण या शब्दावर टीका करताना टीकाकार म्हणतो, येथे अप्रियवादिनी शब्दाने व्यभिचारिणी घ्यावी. कारण प्रतिकूल भाषण असा त्याचा अर्थ केल्यास तो दोष प्रायः सार्वत्रिक आहे. प्रत्यक्ष शरीराने अनाचार झाल्यावाचून शिक्षा देऊ नये हाच अर्थ येथे माणसाची दुर्बलता लक्षात घेऊन केला आहे. मला वाटते अलीकडच्या कायद्यातही हीच विचारसरणी मान्य केली आहे. शरीर हे सापेक्षतः जड आहे. मन हे सापेक्षतः चेतन आहे. म्हणून मनाला आवरणे शरीर आवरण्यापेक्षा अधिक कठीण आहे. सर्वसामान्य माणसाला ते साधणे शक्य नाही. सर्वसामान्यांच्या हाती त्याला साधेल असाच उपाय देणे इष्ट असते. न साधणारी अवघड गोष्ट करावयास सांगितली तर काहीच न करण्याकडे प्रवृत्ती होते. म्हणून माणसाला सरळ मार्गाला लावण्यासाठी शरीरापासून आरंभ करण्यास कबीर सांगतात. आदर्शांच्या परमसीमेपर्यंत पोचावयास वेळ लागतो व तेवढा मोठा आदर्श एकदम पेलतही नाही.

अफू हे विष आहे. घातक आहे. त्याचे अनेक प्रकारचे दुष्परिणाम होतात, ही गोष्ट उघड आहे. एका माणसाला अफूचे व्यसन होते. त्याचे दुष्परिणाम त्याच्या शरीरावर दिसू लागले. आप्तेष्टांनी आणि वैद्यांनी अफू सोड म्हणून वरचेवर आग्रह करावा. त्यानेही तत्त्वतः उपदेश पटल्याने हो म्हणावे. पण त्याचे व्यसन सुटू शकले नाही. ती वेळ झाली की त्याला बेचैनी येई. एखादा दिवस तो कळ काढी पण अस्वस्थतेचा मनावरील ताण तो सहन करू शकत नसे. मग दुसरे दिवशी थोड्या अधिक मात्रेतच अफू

घेतली जाई आणि अशा रीतीने अफू सोडण्याचा विचार पार मागे पडे. शेवटी त्याला एक चतुर वैद्य भेटला. त्याने त्याला तो घेत होता त्या अफू इतक्या वजनाचा खडू दिला. रोज या खडूबरोबर वजन करून अफू घेत चला. फक्त दिनांक घालून घेतलेल्या अफूचे प्रमाण त्याच खडूने लिहून ठेवीत जा असे सांगितले. खडू झिजत गेल्यामुळे अफूचे प्रमाण आपोआपच कमी होत गेले व एक दिवस ते नाहीसे झाले. या ठिकाणी अफू मुळीच खाऊ नको म्हणणाराही चुकला नव्हता आणि खडूच्या वजनाची अफू खा म्हणणाराही चुकला नाही. वरवर दिसताना एक नको म्हणतो, एक खा म्हणतो असा जरी विरोध दिसला तरी हेतूच्या दृष्टीने दोन्ही जसे एकरूपच आहेत, तसेच येथेही, कबिरांचा भगवंतांच्या उपदेशाशी विरोध नाही. केवळ भिन्न परिस्थितीत कबीर भगवंतांना अपेक्षित असलेल्या आदर्शाप्रत जाण्याचाच मार्ग सांगत आहेस. तो विरोध नाही. कर्मेन्द्रिये आवरावी आणि मनाने विषयाचे चिंतन करावे, हे कबिरांनाही अपेक्षित नाही. पण मन आवरण्यापूर्वी इंद्रिये आवरलेली असली पाहिजेत. तरच मन आवरणे सोपे जाते हेच येथे कबिरांना सांगावयाचे आहे.

शरीर न आवरता मन आवरण्याचा प्रयत्न केला तर ते निष्फळ होते. क्वचित धोक्याचेही ठरते. म्हणून आरंभ शरीरापासून केला पाहिजे. पण व्रताने बांधलेले असतांना तेवढेच पुरेसे मानून मन जर विषयाचे चिंतन करीत राहिल तर मात्र प्रगती होत नाही. शरीराने केलेली व्रते लाभदायक ठरत नाहीत. उलट विषयाचे चिंतन करणारे मन हळूहळू दंभाचाराकडे प्रवृत्त होते. आणि दंभ हा परमार्थमार्गातला सर्वात मोठा अडथळा आहे. एक वेळ पापाला प्रायश्चित्त आहे पण दंभाला तेही नाही. अपराधाला क्षमा असते; पण अपराध लपविण्याच्या अपराधाला क्षमा नाही. शरणागतीला अट असता कामा नये. शरण येणाऱ्याच्या इच्छेप्रमाणे जरी झाले नाही तरी शेवटी तेच हिताचे असते. वैद्याकडे जावे. अपथ्य काय केले ते सांगावे पण औषध गोड असेल तेच द्या, असा आग्रह करून चालत नाही. वैद्य देईल तेच हिताचे समजून घ्यावे लागते. शरीराने केलेल्या अपराधाबद्दल एकदा प्रायश्चित्त घेतले आणि मनाने चिंतन सुटले नाही तर अनाचाराची परंपराच निर्माण होते. आज दिसणारा अधःपात निवृत्तिवादामुळे झालेला नसून वैराग्याच्या दंभाने झाला आहे. खरी विरक्ती कोणाचा घात करीत नाही.

मनबुद्धीने थोडे प्रगत झालेल्या माणसाच्या मनोवृत्तीची मोठी मौज आहे. खरे वैराग्य बाणले नसले तरी लोकांनी विरक्त म्हणावे असे दाखविण्याचा तो प्रयत्न करतो. यासाठी नियमांनी राहतो. कर्मेन्द्रियांच्या प्रवृत्ती आवरतो पण आपल्या संयमाचे कौतुक व्हावे अशी अपेक्षा त्याची असतेच. हेही आसक्तीचेच एक स्वरूप आहे. अशी स्थिती जोपर्यंत आहे तोपर्यंत काही फायदा नाही. विषयासक्ती सुटावी हे चांगले पण विषयासक्ती सोडल्याचा दंभ मात्र चांगला नाही.

आपल्या संस्कृतीत अशा सर्व तऱ्हेच्या प्रवृत्तींना व्यक्त होता यावे, दंभाचार वाढू नये म्हणून काही सवलती दिलेल्या आहेत. माणसाच्या अंतःकरणात क्वचित् निर्माण होणारे भडकपणाचे, विकृतीचे आकर्षण दडपले जाऊन घातक ठरू नये म्हणून आपल्या जुन्या परंपरेत शिमग्याच्या सणाची योजना आहे. त्या पाच दिवसात ज्यांना तसे वाटते त्यांनी घाण, अमंगळ, अश्लील, वेडेबिंद्रे वागावयाचे, बोलावयाचे ते मोकळेपणाने वागून, बोलून घ्यावे, ज्यांना इच्छा नाही ती माणसे दार बंद करून घरात बसत. ज्यांना आहे ती माणसे मोकळेपणाने रस्त्यावर वावरत. आपण सभ्यतेच्या नावाखाली पाच दिवसांच्या शिमग्याचा सण बंद केला. परिणाम ? वर्षाचे तीनशेपासष्टही दिवस शिमगाच चालू आहे. आजची अनेक नाटके, नियतकालिकातील लेख, कथा कादंबऱ्यातून व्यक्त होणाऱ्या घटना, मोठमोठ्या उपहारगृहातून चालणारी नृत्ये, संपमोर्चाच्या प्रसंगी निर्माण होणारी दंगल, विरोधी पक्षीयांविषयी होणारी भाषणे, महाविद्यालयातील स्नेहसंमेलनाच्या वेळी घडणारे प्रसंग या गोष्टीकडे लक्ष दिले म्हणजे माझे म्हणणे सहज पटण्यासारखे आहे. कर्मेन्द्रिये आग्रहाने आवरली आणि मनाची विषयासक्ती वाढत गेली तर होणारे स्फोट अधिक घातक होतात. म्हणून अशा वागणाऱ्याला भगवान् मूढात्मा म्हणतात. त्याच्या वागणुकीला मिथ्याचार म्हणतात. मनाने विषयलोलुप राहून बाहेरून चांगले दाखविण्याचा जो दंभ करतो तो अध्यात्माच्या दृष्टीने करंटाच म्हटला पाहिजे.

कारण अध्यात्माच्या क्षेत्रात शरीराच्या व्यापारापेक्षा मनाच्या व्यापाराचे महत्त्व अधिक असते.

दोन मित्र फिरायला म्हणून बाहेर पडले. त्यातील एक कीर्तनाला व

दुसरा लोकनाट्याला गेला. कीर्तनाला बसलेल्या गृहस्थाचे मन तेथे रमले नाही. कारण कीर्तनकार वेदान्त विषयावर स्पष्टीकरण चांगले करित असला तरी गाणारा व नकला विनोद करणारा नव्हता. त्यामुळे त्याला मित्राबरोबर लोकनाट्याला गेलो असतो तर बरे झाले असते, असे सारखे वाटत होते. उलट लोकनाट्याला गेलेला मित्र तेथील उत्तान अश्लीलतेला उबगला. त्याच्या मनात सारखे येत होते की कीर्तनाला गेलो असतो तर देवाचे नाव तरी कानावर पडले असते. परत येतांना एका अपघातात दोघेही ठार झाले. त्यातील कीर्तनाला गेलेल्याला यमदूताने ओढून नेले आणि जो लोकनाट्याला गेला होता त्याला स्वर्गात स्थान मिळाले. कथेच्या खरेखोटेपणाविषयी आपणास काही कर्तव्य नाही. तिचे सार लक्षात ठेवावयाचे आहे.

मनाने विषयाचे चिंतन करून शरीराने त्याचा त्याग करणे यात फारसा अर्थ नसतो. खरे म्हणजे वाढत्या वयाबरोबर मनबुद्धीची संयम करण्याची शक्ती वाढत गेली पाहिजे. पण असे बहुधा होत नाही. शरीराचे जितके वय असते, त्यापेक्षा मनबुद्धीचे वय कमी असते असे दिसते. आणि उतारवयात ते जास्तच प्रत्ययास येते. प्रत्यक्ष व्यवहारात जरी शरीराचा अनाचार हा साक्षात् घातक ठरला असला तरी अनाचार करणाऱ्यापेक्षा अनाचाराची दृश्ये पाहणारा आणि अनाचाराची वर्णने वाचणारा जास्त पतित ठरतो. यासाठी मनाने संयमाची सवय करणे आवश्यक आहे. मनाने सद्‌विचार केला पाहिजे. सद्‌वर्तनाची गोडी मनाला लागली पाहिजे. म्हणून भगवान् या श्लोकामध्ये मनाने विषयचिंतन करणाराला धिक्कारीत आहेत.

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा निरम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥

ज्याच्या अंतःकरणात उपभोगाची लालसा नाही, ज्याचे मन विषयाकडे ओढ घेत नाही आणि असे असून जो कर्मेन्द्रियांच्या द्वारा विहित कर्मांचे आचरण करित असतो, असा जो असक्त आहे, तो वैराग्ययुक्त पुरुषामध्येही विशेष योग्यतेचा समजला पाहिजे, असे भगवान् सांगतात.

असक्ताचे - आसक्ती-लोभ नसलेल्याचे - तीन प्रकार संभवतात. विषयाचे आकर्षण नाही हे त्याचे सामान्य स्वरूप. विषयासंबंधी कधी ऐकलेच नाही, कधी पाहिलेच नाही आणि त्यामुळे विषयाच्या वा त्याच्या

उपभोगाच्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या संवेदनांची काही माहितीच नाही आणि म्हणून त्या त्या विषयाचे ज्यांना आकर्षण नाही असा एक ऋष्यशृंगासारखा प्रकार. दुसरा म्हणजे विषयोपभोगाची भयानकता प्रत्ययाला आल्यामुळे त्या त्या विषयासंबंधी ज्यांना किळस आली आहे असा. आणि तिसरा प्रकार म्हणजे ज्यांना विषयोपभोगाची लालसा मुळीच नाही; विषय मिळाले नाहीत तर अस्वस्थता येते असे ज्यांच्या जीवनात मुळीच नाही पण आवश्यक म्हणून एखाद्या वेळी विषयाचा उपभोग घेतला तरी ज्याला त्यांचा मोह पडत नाही आणि आवश्यक तेव्हा, आवश्यक तेवढी कर्मे इंद्रियद्वारा करित असतांनाही त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या सुखदुःखांनी वा यशापयशांनी जो स्वतःच्या स्थिरवृत्तीपासून विचलित होत नाही असा. भगवान् यासाठीच या तिसऱ्या प्रकारच्या पुरुषाला “विशिष्यते” म्हणजे सर्वश्रेष्ठ मानतात. हा नुसताच पहिल्या वर्गातील नाही. नुसता अनासक्त नाही. अनासक्तीतही त्याने प्राविण्य मिळविले आहे असे म्हणावयाचे आहे. आपले पंतप्रधान पूर्वी एकदा म्हणाले होते, मी नुसताच पंतप्रधान नाही, त्याहीपेक्षा काही विशेष आहे. तसेच येथे भगवान् म्हणतात - लोभ, मोह, आसक्ती, लालसा, आशा, अभिलाषा, अपेक्षा यातील काही नसतांनाही जो विहित कर्मांचे आचरण करित राहतो तो कर्मयोगी, अनासक्त पुरुषातही अधिक श्रेष्ठ प्रतीचा समजला पाहिजे.

नुसत्या अनासक्तीपेक्षा ही गोष्ट अधिक अवघड आहे. एखाद्या गोष्टीची लालसा नाही एवढेच काही मोठेपणाचे खरे गमक होऊ शकत नाही. खर्डेघाशी करणाऱ्या एखाद्या सामान्य माणसाला एक कोट रुपये मिळण्याची इच्छा होत नाही. ३३ टक्के मिळण्याची पात्रताही ज्याच्या अंगी नाही तो पहिल्या क्रमांकाची अपेक्षा धरीत नाही. जगातल्या बड्या तीन-चार जणांच्या शिखरपरिषदेला आपल्याला आमंत्रण नाही म्हणून छोट्या गावचा सरपंच खंतावत नाही. पण हे काही वैराग्य नव्हे किंवा अनासक्ती नव्हे. हे दौर्बल्य आहे. करंटेपण आहे. ज्याच्या मनाचे नियंत्रण इंद्रियावर आहे, ज्याची इंद्रिये सामान्यतः सगळीकडे वागतात त्याप्रमाणे ज्याच्या मनाला खेचू शकत नाहीत, तो खरा मोठा. मनुष्य इंद्रियद्वारा विषयांचा उपभोग घेतो. यात भूषणास्पद वा लज्जास्पद काही नाही. पण तो इंद्रियांच्या स्वाधीन होतो, इंद्रिये स्वतःच्या नियंत्रणात ठेवू शकत नाही

हे मात्र लज्जास्पद आहे. दुबळ्या, आळशी, पोषाखी, श्रीमंतांचे घरकामाचे नोकर जसे शेफारलेले असतात तशी सामान्य माणसांची इंद्रिये उन्मत्त झालेली असतात. इंद्रिये ही आपले शत्रू नाहीत. त्यामुळे त्यांचे हाल करू नयेत हे जितके खरे, तितकेच ती आपली जावईही नाहीत, त्यामुळे त्यांचे लाडही करता कामा नये हेही खरे आहे. त्यांना सेवकाप्रमाणे वागवता आले पाहिजे. सेवकाच्या पोटाला घालावे पण कामही चोपून घ्यावे, असे इंद्रियांना वागवता आले पाहिजे. हे ज्याला साधले तो खरा असक्त. असा असक्त पुरुष कर्मेन्द्रियांकडून आपल्याला हवे तेव्हा, हवे तिथे, व हवे तेवढे काम सहज करून घेऊ शकतो.

सामान्य माणसाला हे साधत नाही. तो इंद्रियांचा दास होतो. त्याचे निश्चय बारगळतात. निष्ठा, श्रद्धा, भावना लटपटतात. उलट जो विरक्त आहे, तो संन्यासी होऊन रानावनात निघून जातो. जगाशी संबंध ठेवणे शक्यतो टाळतो. कोणाच्याजवळ जात नाही. कोणाला जवळ येऊ देत नाही. बालोन्मत्तपिशाच्चवृत्तीने राहतो. कारण विषयाच्या संगापामून आसक्ती निर्माण होईल असे त्याला भय असते. म्हणून विषयसंबंध टाळण्यासाठी हट्टाच्या, विक्षिप्तपणाच्या एका टोकावर जाऊन तो वागत असतो. सुरक्षितपणाच्या दृष्टीने त्याला विषयाचा मोह न होण्यासाठी विषय समोरच न येणे आवश्यक वाटत असते. जसे लहान मुलाला पथ्य घालावयाचे असल्यास कित्येकवेळा सर्व घरालाच पथ्य करावे लागते. ५-६ वर्षांचे एक मूल ताप खोकल्यातून नुकतेच बरे झाले होते. मऊ गुरगुट्या भाताव्यतिरिक्त त्यास काही देणे इष्ट नव्हते. अशा स्थितीत दिवाळीचा सण आईबापांना भात-भाजी खाऊनच साजरा करावा लागला. चकल्या-कडबोळी, शंकरपाळी, चिरोटे, लाडू, चिवडा यांचे नावही त्यांना काढता येईना. कारण हे पदार्थ मुलाच्या समोर आले की ते खाण्याचा हट्ट मूल करणार. न दिले की आक्रोशाच्या श्रमाने त्याचा ज्वर उलटणार. म्हणून नको ते पदार्थ समोरच न येणे हेच आवश्यक ठरले. तसेच काही विरक्तांचे असते. साधकदशेतील ही अवस्था फारशी पुढारलेली नव्हे. बरीचशी प्राथमिक आहे.

मोठा जाणता माणूस स्वतः रोगी असेल त्यावेळी न सोसणारे आहारविहार करणार नाही पण ते आहार-विहार समोरच येऊ नयेत असेही

म्हणणार नाही. पण ही स्थितीही तो रोगमुक्त झाल्याची नव्हे. शरीर सशक्त, बलवान् राखण्यासाठी व वृत्ती सुखी, संतोषी राहण्यासाठी आवश्यक ते आहार-विहार घेत असतांना क्वचित् थोडे उणे-अधिक झाले तरी ते बाधू नये असे झाले पाहिजे. म्हणजे तो खरा निरोगी माणूस. कर्मयोग्याचे जीवन असे असते. माणसाची वृत्ती अशी बनली पाहिजे की विषयसेवन आवश्यक नसेल तेव्हा त्याच्या आठवणीने अस्वस्थता येता कामा नये आणि आवश्यक असेल तेव्हा त्याचे भय बाळगण्याचे कारण उरता कामा नये. “प्रमाणामधे सर्व काही असावे” असे जे म्हणतात ते साधन म्हणून येथेही उपयोगी पडणारे आहे. पण ही स्थिती प्राप्त करून घेण्यासाठी माणसाला सतत सावध राहिले पाहिजे. अखंड प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.

या श्लोकावर भाष्य करताना श्रीज्ञानेश्वरमहाराज निष्काम-पुरुषाचे स्वरूप काय असते आणि असा निष्काम पुरुष कर्म करित राहतांना कोणते कौशल्य प्रगट करतो ते आपल्या भाष्यात उत्कृष्ट रीतीने प्रगटवीत आहेत. ज्याचे मन निश्चल झाले आहे, जे विषयाकडे ओढ घेत नाही, उपभोगाचे आकर्षण ज्याला उरलेले नाही वा लाभहानीचा विचार करून दुःखकर म्हणून जे आवश्यक कर्माचा तिरस्कार करित नाही असे शांत, समाधानी मन परमेश्वराच्या स्वरूपामध्ये लीन होऊन गेले आहे, एकरूप होऊन गेलेले आहे, अशी अवस्था ज्याला प्राप्त झाली, तो पुरुष निष्काम समजावा. पण अजून याला पूर्ण पुरुष म्हणता येणार नाही. पूर्णत्वासाठी आणखी काही गोष्टींची आवश्यकता असते. पूर्णत्व प्राप्त झालेला पुरुष बाहेरून चारचौघांसारखाच व्यवहार करताना दिसतो. तो विषयाच्या उपभोगाकडे इंद्रियांना आवर्जून प्रवृत्त करित नाही किंवा विषयांचे सेवन केले म्हणून त्यांची आसक्ती निर्माण होण्याचे भयही त्याच्याजवळ उरत नाही. जी गोष्ट विहित आहे, हिताची आहे, अपरिहार्य आहे ती तो योग्य रीतीने करित राहतो. विहित कर्माचा कधीही अव्हेर करित नाही. त्याची इंद्रिये आपापली कामे करित राहतात. पण कर्म करित असताना विषयेन्द्रियांच्या संयोगापासून उत्पन्न होणाऱ्या ज्या संवेदना आहेत त्या त्याला बाधत नाहीत. म्हणजे त्याच्या ठिकाणी त्या त्या विषयासंबंधी आसक्ती किंवा तिरस्कार निर्माण करित नाहीत. पूर्णपुरुष आणि सामान्य यांच्यामध्ये अंतर पडते, भेद असतो, वेगळेपणा मानावा लागतो तो या ठिकाणी.

खाण्याचे उदाहरण या संदर्भात विचारात घेण्यासारखे आहे. भूक लागते म्हणजे जेवण केले पाहिजे. आता जेवतांना जिभेला एखादा पदार्थ चांगला लागला (तसा तो लागणारच, लागलाच पाहिजे. कारण जीभ ही चव कळण्यासाठीच निर्माण झालेली आहे.) तर चांगला लागलेला पदार्थ सोसणार नाही इतक्या प्रमाणात खाल्ला जातो आणि रुचकर, खमंग लागला नाही की पानातही पडू दिला जात नाही. हे योग्य नाही. जेवण हे शरीरपोषणाकरिता असते आणि चव मात्र जिभेला कळते. आपण मोहाने हवे-नको म्हणण्याचा आणि प्रमाण ठरविण्याचा अधिकार जिभेच्या स्वाधीन केला आहे. म्हणजे विषयेन्द्रियसंयोगातून उत्पन्न झालेल्या संवेदनेने माणसाच्या ठिकाणी नको ते रागद्वेष निर्माण केले. पदार्थ शरीराला हितकर आहे की नाही आणि हितकरतेकरिता त्याचे प्रमाण कोणते हे आरोग्यशास्त्र आणि पचनशक्ती यांच्या नियंत्रणाने ठरले पाहिजे. जिभेने रसज्ञानाने या पदार्थाची कडू-गोड, आंबट इ. चव तेवढी सांगावी, पण आपण जिभेचे कार्यक्षेत्र एवढ्यापुरते मर्यादित ठेवू शकत नाही. याचाच अर्थ जिभेच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेली ऊर्मी आम्हाला बाधक ठरते.

जो ज्ञानी आहे, जाणता आहे, संयमी आहे त्याचे असे होत नाही. हीच गोष्ट शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गंधाच्या इतरही उपभोगांची, वा शरीरधारणा, कुटुंबसंरक्षण समाजसेवा, देशभक्ती यासाठी कराव्या लागणाऱ्या कर्माची. ही व अशी करावी लागणारी इतर सर्व कर्मे आवश्यक म्हणून केली पाहिजेत, कर्तव्यबुद्धीने केली पाहिजेत आणि ती कर्मे करण्याच्यामागे आस्था, आवड, उत्साह, या गोष्टी योग्य त्या रीतीने असल्या पाहिजेत. केवळ टाकणे टाकण्याची भावना असता कामा नये. पूर्ण पुरुषाचे असे असते. सामान्यांचे नसते. सामान्य पुरुष उपाधीत पडला (तसा तो कोणत्या ना कोणत्या उपाधीत नेहमीच गुंतलेला असतो.) की उपाधीचे परिणाम त्याच्यावर होतात. आणि त्याचे मन आसक्ती वा तिरस्कार यांनी युक्त होते. वस्त्र पाण्यात पडले की जसे भिजते तसे त्याचे होते. पाण्यात पडले पाण्याने भिजेले, तेलात पडले तेलाने ओशटेले. तेलाचा पाण्याचा थोडासा जरी संबंध आला तरी वस्त्राच्या संदर्भात या गोष्टी चटकन् होतात. सामान्याचे मन हे वस्त्रासारखे असते. पूर्ण पुरुषाचे मन हे कमळाच्या पानासारखे असते. कमळाचे पान अहर्निश पाण्यात असते. पण पाण्याने

ते ओले झाले तरी भिजत नाही. पाण्याच्या बाहेर काढून झटकले किंवा टिपले की कोरडे. चांगल्या भिंतीवर पाणी उडाले तरी त्याचा ओलावा फार वेळ राहात नाही. उलट लोणा आलेल्या भिंती पाण्याचा स्पर्श झाल्यावर तर काय पण पावसाळ्यातल्या दमट हवेनेही पाझरतात. ओले होणे आणि ओल येणे यात जे अंतर आहे तेच चारचौघांसारखे व्यवहारात वागणाऱ्या निष्काम पुरुषात आणि एरवी संसारात राहणाऱ्या सामान्य पुरुषात आहे.

माणसाने आपल्या जीवनात कर्म जे करावयाचे ते क्रिया आणि प्रतिक्रियेच्या भावनेतून करता कामा नये, तर हितकर-अहितकर, विहित-अविहित याचा विचार करून केले पाहिजे. कर्म आणि त्याचे प्रमाण याच विवेकावर आधारलेले असले पाहिजे. मनुष्य असे वागू लागला की मग तो उपाधीत राहूनही उपाधीमुळे निर्माण होणाऱ्या लेपापासून अलिप्त राहू शकतो. पाण्यात पडलेले सूर्यबिंब जसे हालले-डोलले तरी प्रत्यक्ष सूर्यावर त्याचा परिणाम होत नाही, तसेच त्या पुरुषाचे होते.

माणसाच्या जीवनाला उपयोगी पडणारा फार मोठा सिद्धांत ज्ञानेश्वरमहाराज या ठिकाणी सांगत आहेत. आपण त्यावरून योग्य तो बोध घेतला पाहिजे. सगळेच उपदेशक, मार्गदर्शक वा सद्गुरु आपल्या ग्रंथांतून तर काय पण प्रत्यक्ष जीवनातूनही एवढेच करीत असतात. मार्ग दाखवितात. साधने सांगतात. अवस्थानुरूप उपाय सुचवितात. हात धरून ओढीत नेणे वा कडेखांद्यावर घेऊन वाहून नेणे, हात धरून गिरविणे वा घास देऊन भरविणे या गोष्टी ते सहसा करीत नाहीत. माणसाने आपल्या हिताचा विचार आपला आपणच केला पाहिजे. सकाळी जागे झाल्यापासून रात्री झोप लागेपर्यंत “चिन्तयेत् आत्मनो हितम्” असा आदेश शास्त्रकारांनी दिला आहे. माणूस दिवसभर अनेक प्रकारचे व्यापार करीत असतो. पण त्यात हिताचा विचार किती असतो हे शोधून पाहिले पाहिजे. माणूस व्यापार म्हणजे (धंदा नव्हे) हालचाल करतो, ते सर्व बहुधा दुसऱ्याचे पाहून अनुकरणाने, सुखसंवेदनांच्या स्मरणाने, मोहाने, अज्ञानाने वा इंद्रियांच्या ठिकाणी उत्पन्न होणाऱ्या बहिर्मुख प्रेरणेने. तो हे व्यापार विचाराने, विवेकाने क्वचितच करतो. आवडते, बरे वाटते म्हणून करतो. योग्य आहे, हिताचे आहे या विचाराने करीत नाही. कर्माच्या मागे वासनांची प्रेरणा असते, चिंतनाची नाही. हिताचे म्हणून कर्म घडते तर काही वेगळे घडले असते.

शास्त्राचे काम सोपे झाले असते. संतांना श्रम पडले नसते.

लहान मूल पदार्थ दिसला की उचलून तोंडात घालते, नवा दिसला की जुना टाकून देते आणि नवीनाचा स्वीकार करते. स्वच्छ-अस्वच्छ, खाण्याचा-न खाण्याचा, हितकर-बाधक हा विचार ते करीत नाही. पण मोठा माणूस असे करीत नाही. लहान मूल व मोठी माणसे यातील हा भेद आपणास कळतो. पण संतांच्या दृष्टीने विचार केला तर वयाने मोठी माणसे सुद्धा लहान मुलांच्याचप्रमाणे वागत नाहीत काय? कर्माच्या मागचा विचार ती तरी सर्वांगाने आणि व्यापकपणे करतात काय? नाही; असेच त्याचे उत्तर द्यावे लागेल. परिणामांचा फलाचा विचार करतात तो ऊर्मीच्या संदर्भात. हिताच्या संदर्भात कुणी परिणामाचा विचार करीत नाही. कार्य करण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या प्रयत्नाकरिता इंद्रियांची हालचाल घडावी म्हणून माणसाच्या मनात काही इच्छा उत्पन्न व्हावी लागते; पण कामापेक्षा तिचे स्वरूप वेगळे मानले पाहिजे. इच्छा आणि काम यात भेद केला पाहिजे आणि या संदर्भात माणसाने निष्काम असावे पण निरिच्छ असलेच पाहिजे असे नाही, असे म्हणता येईल. हे असे म्हणण्याचेही कारण आहे. पूर्णपणे निर्भय झालेला निष्काम पुरुष मग चारचौघासारखा बाह्यतः वागतो ते तरी कशासाठी? आणि चारचौघांसारखे वागावयाचे म्हटले की कामक्रोधादीना शंभर टक्के नाकारून चारचौघांसारखे दिसणे शक्य आहे काय? मनाविरुद्ध घडले म्हणजे सामान्य पुरुष रागावतो. मनासारखे घडले की हर्षित होतो. एखादी गोष्ट आग्रहाने करतो, एखादी गोष्ट निग्रहाने टाळतो. या आग्रह-निग्रहाच्या मागे त्याचे रागद्वेष उण्या-अधिक प्रमाणात उभे असतात. असे असेल तरच तो सामान्य, चारचौघांसारखा. निष्काम, पूर्ण पुरुष ज्या वेळी चारचौघांसारखा वागतो त्यावेळी त्याचे काय होते? संताने, शिजवलेल्या भेंडीसारखे मऊ बुळबुळीत असावे, अशी आमची अपेक्षा आहे. पण मेणाहून मऊ असणारे संत तर वज्राला लाजविण्याइतकेही कठोर होतात. नेसलेली एकुलती एक लंगोटी फेकून देण्याइतके उदार असलेले महात्मे नाटाळाचे माथी काठीही घालतात. आमच्या दृष्टीने यातला पूर्वार्ध संतत्वात बसतो, उत्तरार्ध नाही. कारण उत्तरार्ध हा चारचौघांसारखा आहे. पण आम्हा सामान्यांचा हा विचार अर्धवट आहे. आपल्या सोयीवर आधारलेला आहे. शास्त्रशुद्ध नाही.

एक थोर अधिकारी व्यक्ती कीर्तनप्रसंगी उपदेश करीत असताना

दारूच्या व्यसनाविरुद्ध बोलत होती. तेव्हा एक श्रोता म्हणाला, महाराज, तुम्ही कीर्तन, भजन करता. तुम्ही साधुसंत ना? मग दुसऱ्याला दुःख देणे आपल्याला शोभते काय? ती व्यक्ती चकित होऊन म्हणाली, मी कोणास कधी दुःख दिले? तेव्हा श्रोता म्हणाला - वा! आताच तुम्ही दारूची निंदा केलीत ना! त्यामुळे मला किती दुःख झाले!” हिताचे सांगितले जात असतानाही ज्यांना ते भावत नाही, उलट दुःख होते, त्यांच्यासाठीच तुकाराम महाराजांनी “तुका म्हणे ऐशा नरा । मोजुन माराव्या पैजारा ॥” असे म्हटले आहे.

विहित कर्म म्हणजेच भगवंताचे कार्य पार पाडण्यासाठी व्यवहारामध्ये चार चौघांसारख्या वागणाऱ्या निष्काम पुरुषालाही कामक्रोधादींचा संपूर्ण त्याग करून चालत नाही. साधने म्हणून या विकारांनाही प्रसंगविशेषी जवळ बाळगावेच लागते. पण यामुळे एक दोष निर्माण होतो तो असा - आम्ही सामान्यजन अशा महात्म्यालाही मग सामान्यच समजतो. त्याच्याजवळचे कामक्रोध हे आमच्याच हितासाठी त्याने जवळ ठेवलेले सेवक आहेत. विशिष्ट कामासाठी स्वीकारलेली ती हत्यारे आहेत. तो त्यांचा स्वामी आहे. त्यांच्या आधीन झालेला नाही. हे लक्षात न घेता आम्ही त्या महात्म्यालाही आमच्यासारखाच समजतो. कामक्रोध म्हणजे, कामक्रोध. ते आमच्याजवळ जसे असतात, ज्या स्वरूपात असतात, तसेच सर्वत्र असणार अशी आमची बालबोध समजूत असते. पण आमच्या या गबाळ्या समजूतीमुळे त्या थोर पुरुषाचा आमच्याकडून कळत न कळत अपमान होतो, अन्याय होतो. यात त्या महात्म्याचे काहीच जात नाही. आम्ही मात्र त्या महात्म्यापासून होणाऱ्या आमच्या लाभाला मुक्ततो. महात्म्यांनी सामान्यासारखे अवश्य वागावे, वागले पाहिजे, ते तसे बहुधा वागतातही, पण आम्ही मात्र त्यांना सामान्य समजता कामा नये. त्यांचे महत्त्व ओळखले पाहिजे. उपकार जाणले पाहिजेत.

आपल्या शास्त्रामध्ये एकमुखी विधाने बरीच आहेत. ती प्रतिमुखी तशीच मानून चालत नाही. मोठ्या नगरातील वाहतुकीच्या काही एकमार्गी--रस्त्यांसारखे हे आहे. उदा० मुलगा सोळा वर्षांचा झाला की बापाने त्याला मित्रासारखा मानावे. पण १६ वर्षांच्या मुलाने बापाला मित्र मानावे असे शास्त्र नाही. पुत्राने पित्याला निदान तो सन्मार्गी आहे तोवर

तरी, सदासर्वदा गुरुस्थानीच मानले पाहिजे. पिता कुमार्गी असेल तर त्याला अनुकरणीय मानू नये. तरी त्याचा अपमान करावा असे विधान नाही. अशा पित्याची उपेक्षा करावी, पण वंदन करून. अन्नछत्र घालणे हे पुण्य पण अन्नछत्रात जेवणे पाप. अशी अनेक उदाहरणे आहेत. शास्त्रीय विधानांचा अर्थ जाणून घेतांना किती सावध राहिले पाहिजे हे यावरून लक्षात येईल.

यासाठी महात्म्यांचे महात्म्य लक्षात घेऊन समाजाने त्यांचे उपकार मानलेच पाहिजेत. त्यांचे ऋणी राहिलेच पाहिजे.

काय वानूं मी या संतांचे उपकार । मज निरंतर जागवित्ती ॥

‘मला निरंतर सावध ठेवणाऱ्या संतांचे किती उपकार मानावेत’ असे तुकाराममहाराज म्हणतात ते यासाठीच. आम्ही आमच्या जीवनात सगळेच सारखे समजलो, कुठेतरी विशेष असते ते जाणून घेतले नाही, आदरणीय श्रद्धास्थाने राखली नाहीत, चांगले काय व कसे ते समजून घेतले नाही, चांगल्याला चांगले म्हणून गौरविले नाही तर आमचीच हानी त्यात होते. चांगल्याला चांगले म्हणण्याने दोन लाभ होतात. अपरिपूर्ण चांगल्याला चांगलेच राहण्याची प्रेरणा मिळते. चांगल्याच्या होणाऱ्या गौरवामुळे इतर दुःखे उपेक्षणीय मानून तो चांगले राहण्याचा व चांगुलपणा वाढविण्याचा उत्साहाने प्रयत्न करतो हा पहिला लाभ. दुसरा म्हणजे जो चांगला नाही त्याला गौरवाच्या लोभाने चांगले होण्याची इच्छा निर्माण होते. चांगुलपणा हा आदर्श आहे हे पटते. संतांना सामान्य समजण्याने हे सगळे लाभ नाहीसे होतात. यासाठी संत ओळखावा लागतो. संत कसा ओळखावा हे अभ्यासपूर्वक शिकावे लागते. आणि त्यासाठी संतत्वाचे काही थोडेसे अंश तरी स्वतःच्या ठिकाणी वाढवावे लागतात.

आपण नको तिथे समता-विषमतेचा विचार करतो. ईश्वराने निर्माण केलेली ती समता का विषमता या विचारात समाजाचे स्वास्थ्य नष्ट करणारे कृत्रिम तत्त्वज्ञान उभे केले जाते. त्यामुळे खरे ते काय, हिताचे ते काय हे समजून घेण्याची भूमिकाच नाहीशी होते. ईश्वरी सृष्टीचा विचार कशाला करायचा? आपण आपल्या व्यवहाराकडे नीटपणे पाहिले तरी कसा विचार करावा हे लक्षात येईल. आपले सर्व व्यवहारच पहा ना! ते सर्व विविधतेने,

विषमतेने भरलेले आहेत. घराचे घरपण चांगले असावे लागते, व त्याचा आधार माणसाच्या जीवनाला लाभावा लागतो. हा सामान्य नियम झाला. घर कसे असावे? गवताची झोपडी असावी की दगडाची पक्की वास्तू असावी? हा भेद फारच स्थूल झाला. पण घराच्या घरपणासाठी केरसुणीपासून अलंकारापर्यंत, मोरीपासून शय्यागृहापर्यंत आणि अंगणापासून देवघरापर्यंत अनेक गोष्टींची आवश्यकता असते. आपण त्या सर्वांचा यथातथ्य उपयोग करून घेत असतो. पण सगळ्यांना सगळ्या क्षेत्रात सारखेच महत्त्व देत नाही. त्यात तर-तम करतो. हा जो बारकावा आपण व्यवहारात ठेवतो, जो हिशोब राखतो तो परमार्थात ठेवीत नाही आणि त्यामुळेच आपला परमार्थ खऱ्या अर्थाने सुखावह होत नाही. महात्मा निष्काम असताना कर्म करतो, असामान्य असून सामान्यासारखा वागतो, ही गोष्ट यामुळेच आपल्या लक्षात येत नाही. खऱ्या गृहिणीचे किंवा स्वच्छता टापटीपीची आवड असलेल्या घरधऱ्याचे प्रामाणिक चित्र डोळ्यापुढे आणा म्हणजे हे समजेल. पायपुसण्याची स्वच्छता आणि अंगावरच्या कपड्यांची स्वच्छता एका मापाने मोजता येते काय? मोजावी काय?

जो असामान्य असून सामान्यासारखा वागतो तो योगी असे भगवंत म्हणतात. हे वर्णन त्याच्या कर्तव्यकर्माच्या जाणिवेमुळे व स्वधर्मातील निष्ठेमुळे प्रत्ययास येते. अर्थात् हे साधकदशेतील पुरुषाचे वर्णन नाही. हे सिद्धाचे वर्णन आहे. साधकदशेमध्ये विषयासक्तीवाचूनही इंद्रियांना राहता येते, हे कळावे म्हणून, वैराग्याची सवय लागावी म्हणून, विषयदर्शनाने होणारे मोह टाळावेत म्हणून, बाह्य आघातांनी चित्तवृत्तींना येणारी चंचलता वाढू नये म्हणून संतांनी साधकाला लौकिक व्यापापासून, लोकव्यवहारापासून दूर जाण्याचा आदेश कोठे कोठे दिलेला आहे. “निजगृहात् तूर्णं विनिर्गम्यताम्” असे शंकराचार्य सांगतात. तर रामदास स्वामी म्हणतात - “सुखालागि आरण्य सेवीत जावे” ज्यावाचून आपले अडते असे सामान्य माणसाला वाटत असते त्यातल्या बहुतेक अडचणी कृत्रिम आणि कल्पनेने उभारलेल्या असल्यामुळे त्या त्या विषयावाचूनही माणसाचे चांगल्या रीतीने भागू शकते हा अनुभव अरण्यातील एकांतवासामध्ये येऊ शकतो व त्यामुळे अभ्यासाचे एक अंग म्हणून लौकिक गोष्टींचा त्याग साधकदशेत विशिष्ट अवस्थेच्या दृष्टीने पुष्कळ उपयोगी

पडू शकतो. यासाठी बाह्यतः त्याग, बाह्य परिस्थितीतून निर्माण होणारे वैराग्य साधकासाठी प्रगतीचे चांगले साधन ठरते. अजीर्णामुळे निर्माण झालेले अग्रिमांघ्र टाळण्यासाठी लंघन करावे किंवा लघुद्रव्ये, पचायला सोपी द्रव्ये अल्प प्रमाणात घ्यावीत तसेच हे आहे.

साधक नसलेला माणूसही काही वेळा या गोष्टी करतो. प्रपंचाच्या व्यापात पडणाऱ्या ताणामुळे, आणि मनाविरुद्ध घडणाऱ्या गोष्टीमुळे माणूस वैतागतो. संसाराचा त्याला काही काळापुरता तरी कंटाळा येतो आणि मग मनाचा विरंगुळा शोधण्यासाठी तीर्थयात्रा, धार्मिक उत्सव-महोत्सव, संतसंगती, ग्रंथांचे वाचन, भजन, कीर्तन, श्रवण इत्यादी इत्यादी गोष्टी तो अधिक लक्ष घालून करतो. क्वचित् संसाराची उपेक्षा करूनही करतो पण या धार्मिक कृत्याच्या प्रभावाने त्याचा वैताग नष्ट झाला, बुद्धी शांत झाली, मन सुखावले, उत्साह वाढला की त्याची मन-बुद्धी-इंद्रिये पुन्हा पूर्वीच्या ओढीने प्रपंचाकडे वळतात आणि तो ज्याला एकदा वैतागला होता त्याचे व्यापात गढून जातो. अनेक व्यक्तींच्या बाबतीत या तऱ्हेचा अनुभव येतो. तीर्थयात्रादी वा श्रवणादी धार्मिक कृत्ये यांचा उपयोग पुन्हा विषयाकडे अधिक उत्कटतेने ओढ घेण्यासाठी करावयाचा नसतो. यात्रा किंवा उत्सव महोत्सव हे अग्रिदीपन करणारे उपचार नव्हेत. आरोग्याचे नियम अंगवळणी पडावेत म्हणून पाळावयाचे ते शास्त्राचे आदेश आहेत. धार्मिक कृत्याची गोडी लागली की ती क्रमाक्रमाने वाढत गेली पाहिजे. धार्मिक व्रत-नियमांचा वा सदाचाराचा उपयोगही यासाठीच व्हावयाचा असतो.

करावे पण लोभ ठेवू नये. विषयाच्या आसक्तीने उत्पन्न होणाऱ्या ऊर्मी नियंत्रित राहाव्या यासाठी आपल्या परंपरेत काही नियम रूढ केलेले आहेत. आपल्या घरातील स्वयंपाक शिजला तरी देवाला नैवेद्य दाखविल्यावाचून तो खावयाचा नाही हा नियम जिव्हालौल्य उणावण्यासाठी केला आहे. वाढून झाले तरी पंक्तीतील सगळे बसल्याशिवाय बसावयाचे नाही हाही नियम असाच आहे. राग आला तरी तो कृतीत आणण्यापूर्वी दहा अंक मोजावेत असे पूर्वीच्या क्रमिक पुस्तकातील एका धड्यात सांगितलेले होते. बाहेरचे विकत घेऊन बाहेरच खाऊ नये अशा तऱ्हेचा एक शिष्टाचार पूर्वी मध्यमवर्गीयांत कटाक्षाने पाळला जात असे. मुलांना तसे आग्रहाने शिकविले जात असे. रस्त्यात न खाणे सुसंस्कृतपणाचे ठरविले जात

असे. या सर्व शिकवणीचा हेतु विषयाच्या दर्शनाने उत्पन्न होणारी ओढ, विषयोपभोगाची ऊर्मी थोडा वेळ तरी आवरून धरण्याची सवय लागावी हाच होता. ऊर्मी आवरून धरता येऊ लागल्या की साधनमार्गात मग फारसे अवघड उरत नाही असे अनुभवी लोक सांगतात. “आली ऊर्मी साहे । तुका म्हणे थोडे आहे ॥” असे जे तुकाराम महाराज म्हणतात ते यासाठीच. ऊर्मी येते आणि ती सोसत नाही असे होता कामा नये. या सहन करण्याच्या सीमेल्या पोचला की तोच निष्काम कर्मयोगी. निष्काम कर्मयोग्याचे शरीर आपणासारखेच असते. त्याचा बाह्याचारही आपणापेक्षा फारसा वेगळा नसतो. निष्कामतेच्या अभ्यासाने, स्थिरावलेल्या बुद्धीने पालट होतो तो त्याच्या वृत्तीत, अलौकिकता आलेली असते ती त्याच्या मनःस्थितीला. भगवे कपडे घालून समाजसेवा करण्याचा देखावा करणारा वा कीर्तन-प्रवचन पूजापाठात गढून जाणारा, निष्काम कर्मयोगी असतोच असे नाही. उलट एखादा कारखानदारही, मजूरही वा शेतकरीही निष्काम कर्मयोगी असू शकेल. विहित कर्मांचे आचरण करीत असतांना, स्वधर्माचे पालन करीत असतांना, समाजाच्या हितासाठी लौकिकात वावरत असतांना, जरी बाह्यतः तो सामान्यांप्रमाणे दिसला तरी त्याच्या अंतरंगाच्या स्थितीत जी अलिप्तता असते, त्याची कल्पना सहजासहजी येण्यासारखी नाही. वसिष्ठांनी रामचंद्राला उपदेश करीत असतांनाही “अंतस्त्यागी बहिस्संगी लोके विहर राघव” असेच सांगितले आहे. अर्जुनानेही तसेच वागावे अशीच कृष्णाची अपेक्षा असल्याचे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात.

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥८॥

भगवान् अर्जुनाला म्हणतात - जे कर्म नियत आहे ते केलेच पाहिजे. कर्म न करण्यापेक्षा कर्म करणे केव्हाही श्रेष्ठच असते. खरोखरीच कोणतेही कर्म करावयाचे नाही असे तू ठरविलेस तर तुझ्या शरीराचे व्यापारही धडपणे चालणार नाहीत.

जे कर्म नियत आहे ते केलेच पाहिजे असे भगवान् आग्रहाने सांगतात. नियत कर्म कशाला म्हणावे या विषयात थोडे वादविवाद होण्याची शक्यता आहे. आपली प्राचीन परंपरा सांगते - वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे जे योग्य तेच

विहित आणि जे विहित तेच नियत. परिस्थितीमुळे करावे लागणारे, ध्येयवाद म्हणून स्वीकारलेले, संस्कारांनी प्राप्त झालेले वा आवड म्हणून स्वीकारलेले कर्मही काही मर्यादित अर्थाने नियत समजता येईल. यातील जे एकदा पत्करले ते प्रामाणिक निष्ठेने करित राहिलेच पाहिजे. यशस्वी व्यापारी आणि यशस्वी कारखानदार यांच्याशी बोलत असतांना दोघांनी मला सांगितले की केवळ लाभावर दृष्टी ठेवून व्यवसाय केला तर ते चालत नाही. व्यवसाय सावधपणाने आणि चांगला करू या आग्रहाने करित राहिले तरच यश मिळते. याचा अर्थ ऐहिक प्रगतीसाठी करावयाच्या व्यवसायातही केवळ रुपये-आणे-पैशावर दृष्टी ठेवून भागत नाही. शास्त्र तरी हेच सांगत आहे. जे एकदा स्वीकारले ते उत्तम तऱ्हेनेच केले पाहिजे. लग्नकार्यामध्ये अत्तर-गुलाब देणारा लोकांच्यापुढे येतो. पण तोच चांगला असतो आणि तेवढाच पुरतो हे मात्र खरे नाही. उलट मागे राहणारा, बैठकी घालणाराच अधिक चांगला असावा लागतो आणि खरोखरीच महत्त्वाचा ठरतो. कार्य उत्कृष्ट रीतीने पार पाडावयाचे असेल तर पानसुपारी वाटण्यापासून झाडलोट करण्यापर्यंत अनेक प्रकारची लहानमोठी कामे उत्तम रीतीने व्हावी लागतात, आणि ती ती कामे करणारांनी सारखीच दक्षता ठेवावी लागते, कौशल्यही दाखवावे लागते. म्हणून जे कर्म नियत आहे ते केलेच पाहिजे असा आग्रह धरण्यात येतो. मग एकवेळ ते स्वार्थासाठी असेल तरीसुद्धा चालेल. लाभावर दृष्टी ठेवून केलेले कर्मही, कर्म मुळीच न करण्याच्या वृत्तीपेक्षा पुष्कळ चांगले. निष्काम कर्मयोग्याची पातळी यापेक्षा पुष्कळच वरची, हे खरे; पण आळसापेक्षा स्वार्थी कर्मही चांगलेच म्हटले पाहिजे. अर्थात् हे स्वार्थासाठी केलेले कर्मही काही एका मर्यादेतच मान्य आहे. स्वतःचा स्वार्थ साधताना दुसरा कोणी लुबाडला जाणार नाही, त्याला हानी पोचणार नाही एवढी तरी काळजी कर्म करणाराने घेतलीच पाहिजे. भर्तृहरी म्हणतो,

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये ।

सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृता स्वार्थाविरोधेन ये ॥

तेऽमी मानवराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ।

येऽतु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥

भर्तृहरीने जे माणसाचे चार गट पाडले आहेत यातील दुसऱ्या गटातच या पुरुषांचा समावेश करायला हरकत नाही. तेथील वर्णन थोडे वेगळे

आहे. शब्दामधील अर्थाचा व्यापकपणे विचार केला तर हा दुसऱ्याला न लुबाडणारा स्वार्थी पुरुष भर्तृहरीच्या दुसऱ्या गटातील सज्जनात समाविष्ट करण्यास हरकत नाही. स्वार्थ हा आदरणीय, वंदनीय नसला तरी सामाजिक दृष्टीने चालेल, विरोध नाही, या वर्गात समाविष्ट करता येतो. त्याला घातकपण येते ते दुसऱ्या कुणाला तरी हानी पोचण्याच्या प्रकारामुळे.

अभिलाषा न ठेवली तर कर्म करताच येत नाही असे नाही. अगदी सामान्य, घरगुती वातावरणातही आपण यातल्या काही गोष्टी काही प्रमाणात पाहू शकतो. मोठ्या कुटुंबातील गृहिणी चांगले-चुंगले पदार्थ करून कुटुंबीयांना व आल्यागेल्याला खाऊ घालण्यात आनंद मानते, मानीत असे. चांगला झालेला पदार्थ कुटुंबीयांनी आणि अतिथि-अभ्यागतांनी संतोषाने भरपूर प्रमाणात खाण्यात त्या साधवीला अधिक संतोष, अधिक समाधान मिळते. स्वतःला उरले तर ते कडू लागते असे नाही. पण स्वतःला उरावे म्हणून ती हात आखडीत नाही व न उरल्याचा खेद तिच्या मनाला वाटत नाही. आदर्श निष्काम कर्मयोग्याचा एक लहानसा अंशच सुगृहिणीच्या रूपाने आपल्या व्यवहारात नांदत असतो. एक उदाहरण म्हणून तो लक्षणीय आहे.

कर्मयोग्याच्या विवेचनाचा हा रोख लक्षात घेतला म्हणजे आळसापेक्षा कर्म श्रेष्ठ व कर्मापेक्षा निष्काम कर्म श्रेष्ठ का व कशासाठी ते सहज लक्षात येते.

कर्माचे इतके निरपवाद महत्त्व गाण्याचे कारण असे की शरीराची धारणा चांगली व्हावी, शरीर आरोग्यसंपन्न राहावे, पूर्ण आयुष्य भोगता यावे आणि शरीराची कार्यक्षमता टिकावी या अगदी भौतिक, वैयक्तिक आणि प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनाशी पूर्णपणे संबद्ध असलेल्या अपेक्षित स्थितीच्या दृष्टीनेही कर्म करित राहाणे आवश्यक ठरते आणि शरीरधारणेच्या दृष्टीने या कर्माची विहितताही व्यक्तीच्या आवडीनिवडीवर अवलंबून ठेवता येत नाही. तेथेही आरोग्यशास्त्राचा आधार घेऊनच विहितता ठरवावी लागते. रुचीचे वा अरुचीचे कौतुक करून भागत नाही.

एकतर शरीरात घडणाऱ्या अनंत व्यापारांपैकी फारच थोडे व्यापार व्यक्तीच्या स्वामित्वाखाली, इच्छे-अनिच्छेखाली वा नियंत्रणाखाली असतात. आणि तसे आहे म्हणूनच माणसाला मिळते आहे तेवढे तरी

सुख लाभते आहे. हृदयाचे स्पंदन, पचन, रुधिराभिसरण, झोप लागणे इत्यादी अनेक गोष्टींवर माणसाचे नियंत्रण नाही. पण या गोष्टी सुरळीत चालू राहाव्या म्हणून त्याला त्याच्या स्वाधीन असलेल्या आहार-विहारावर मात्र अनेक प्रकारची नियंत्रणे ठेवावी लागतात. कुबड वा पोक काढून बसणे सोपे वाटते पण आरोग्याच्या दृष्टीने ताठ बसणे हितकर असते. मऊ शय्या सुखावह वाटतात पण आरोग्यशास्त्र टणक शय्यांचे पक्षपाती आहे. घासामध्ये कोंडा असणे चावून खातांना बरे वाटत नाही; पण शरीराला पुरेशी जीवनसत्त्वे मिळण्याच्या दृष्टीने त्याची आवश्यकता असते. अशा अनेक गोष्टी सांगता येतील. विहितकर्म अनेकवेळा आवडते म्हणून नव्हे तर आवश्यक म्हणून कसे करावे लागते ते यावरून सहज लक्षात येईल.

एखादी गोष्ट स्वतःच्या इंद्रियसंवेदनांच्या दृष्टीने बरी वाटत नाही म्हणून ती स्वीकारार्ह नाही असा विचार करून चालत नाही. परिणामाच्या दृष्टीने त्वरित निर्णय दाखविणाऱ्या, आरोग्यशास्त्राच्या दृष्टीनेही कर्माची श्रेयस्करता ठरविणे इतके अवघड असतांना कुटुंब, समाज, देश, अध्यात्म यांचेसाठी श्रेयस्कर असलेल्या कर्माची विहितता स्वतःच्या आवडीनिवडीच्या आधारे ठरविणे किती धोक्याचे असेल, याचा विचार करणेच बरे. कसे करावे, का करावे, कोठे करावे, करावे का करू नये याचे निर्णय, शरीराच्या सामान्य पातळीवरही, माझे मी करणे धोक्याचे असते. तर यापेक्षा कितीतरी पटीने सूक्ष्म आणि व्यापक क्षेत्रातील निर्णय केवळ माझे मी घेणे योग्य नाही, हे निश्चितच लक्षात येईल.

बुद्धी स्थिर झाली की मनावर नियंत्रण प्रस्थापित होते. अशा रीतीने मन एकदा निश्चल झाले, स्थिरावले की मग कर्मेन्द्रिये सहजपणाने जे व्यापार करतील त्यावर वेगळी काही बंधने घालण्याची आवश्यकता उरत नाही; कारण मन पूर्णपणे नियंत्रित असतांना कर्मेन्द्रियांमुळे झालेल्या व्यापारांनी काही बिघडणार नाही. उलट निष्कर्मता मिळविण्यासाठीही विहित असलेली कर्मे करित राहणेच अधिक उपयुक्त ठरते. निष्कर्मता आणि विहित कर्माचरण या दोन परस्परविरोधी गोष्टी आहेत असे आपणास वाटत असते. त्या परस्परांना पूरक होऊ शकतील हे विधान आपणास पटू शकत नाही. दैनिक जीवनातील उदाहरणे यासाठी सांगतो. निष्कर्मता मिळवावी ही जशी

आध्यात्मिक जीवनातील एक आवश्यकता आहे त्याप्रमाणे गाढ झोप लागणे हीही दैनिक जीवनातील एक आवश्यकता आहे. गाढ झोपेचे स्वरूप वरवर तरी निष्क्रियतेचेच आहे. त्यात मनुष्य शय्येवर आडवा असतो. काही हालचाल करित नाही, कशाची जाणीव असत नाही. आता जर कुणी असे म्हणाले की 'गाढ झोपेतील स्थितीशी सदृश असलेल्या गोष्टीच दिवसभर करीन म्हणजे मला, झोप त्या जातीचीच असल्याने चांगली मिळेल.' आणि मग कोणी दिवसभर काही काम न करता, श्रम न करता, नुसता लोळत राहिल तर त्याला चांगली झोप कधी लाभणारच नाही. दिवसभर शक्तीप्रमाणे भरपूर श्रम करणे हेच गाढ झोपेचे चांगले साधन असते. त्याप्रमाणेच विहित कर्माचरण हे निष्कर्मतेचे हुकमी साधन आहे असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात. निष्कर्मता मिळाली तर विहित कर्मद्वाराच मिळेल, त्यावाचून मिळणार नाही; इतका स्पष्ट आदेश श्रीज्ञानेश्वरांनी दिलेला आहे.

कर्म चांगले की वाईट हे आपण ठरवू शकत नाही. म्हणून कर्माची विहितताही आपणास ठरविता येणार नाही, हे आपण नुकतेच पाहिले आहे. विहितता निश्चित करण्यासाठी त्यातला तज्ज्ञ लागतो आणि तोही निःस्वार्थी लागतो. दुकानातील माल खपविण्यात दुकानदाराचा स्वार्थ गुंतलेला असतो. त्यामुळे माल चांगला की वाईट हे आपणास फारसे ठरविता येत नसले तरी दुकानदारावरही विश्वासून चालत नाही. आपण आपल्या ऊर्मीप्रमाणे वागतो. म्हणून विहित-अविहित आपण ठरवू शकणार नाही. त्यासाठी शास्त्राचीच मान्यता मिळविली पाहिजे.

शास्त्राची मान्यता म्हटले की अलीकडे आपणास अवघड वाटते. व्यक्तिस्वातंत्र्यावर ही बंधने येतात. ती योग्य नाहीत असा विचार आपण करतो. आपण स्वैरतेलाच स्वातंत्र्य समजतो, की जे कुठेच, केव्हाच शक्य नसते. शास्त्राची बंधने पाळली पाहिजेत असे म्हणताच चिडणारे आपण आपल्या रोजच्या जीवनात नको वाटणाऱ्या बाह्य बंधनांनी किती जखडले गेलो आहोत याचा विचार आपण करतो का? परदेशातून काय मागवावे? परदेशात काय पाठवावे? माझे उत्पन्न किती असावे? यावर शासनाचे कठोर नियंत्रण आहे. पैसे मी मिळवितो, त्यासाठी मी कष्ट करतो. पण त्या

मिळविलेल्या पैशाचा हिशोब, अत्यंत कटकटीचा असला तरी, शासनाला मान्य होईल अशा पद्धतीनेच ठेवावा लागतो. औषध किती घ्यावे, केव्हा घ्यावे हे त्याच्या डब्यावर छापलेले असते. मी सुशिक्षित असल्याने मला ते वाचता येते. वाचतोही. औषध घेण्यासाठी पैसे मी खर्च करतो; तरी शासनमान्य तज्ञ चिकित्सकाच्या प्रमाणपत्राशिवाय ती औषधे मी विकत घेऊ शकत नाही. रस्त्याने जातांना मला सोयीच्या वाटेल त्या कडेने मी जाऊ शकत नाही. वाहन असल्यावर तर नाहीच नाही. लोकशाहीचा आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याचा महिमा एकीकडे आपण सतत गात असतो पण कोणत्या ना कोणत्या नावाखाली दुसरीकडून अधिकाधिक बंधनाच्या कचाट्यात सापडत असतो आणि तरी शास्त्राचे बंधन म्हटले की आपल्या डोक्यात तिडीक उठते? खरे म्हटले तर माणसाला बंधने त्रासदायक होत नाहीत. बंधनांची होणारी जाणीव त्रासदायक वाटत असते. बंधनाचे वळण पडले की ती त्रासदायक न वाटता उलट सुखावह होतात याचा अनुभव येतो. अलीकडे आपणास लागलेली ओळीत उभे राहण्याची सवय या दृष्टीने विचारात घेण्यासारखी आहे. पूर्वीच्या काळी व्यवहार, जीवन साधे असल्याने बंधने थोडी होती. फार दक्षता घ्यावी लागत नसे. सध्या मात्र असे चालणार नाही. मनुष्य जो जो अधिक सभ्य तो तो अधिक बंधने त्याला स्वीकारावीच लागतात. क्षणिक लाभहानीचा विचार करून चालत नाही, केला तर घातक ठरतो. रस्ता एकमार्गी असतांना जवळ पडते या लाभावर दृष्टी ठेवून उलट दिशेने जाता येत नाही. चौपटपाचपटीचा वळसा पडला तरी तो घेऊनच जावे लागते. यासाठीच वैयक्तिक आवडीनिवडीचा विचार न करता वा क्षणिक लाभहानीच्या परिणामावर दृष्टी न ठेवता शास्त्राने सांगितलेल्या नियमाप्रमाणे विहित कर्म केले पाहिजे.

पांडवांचे जीवन या दृष्टीने लक्षात घेण्यासारखे आहे. वैयक्तिक आवडीनिवडी एकीकडे सारून त्रास होत असतांनाही जे विहित त्याची बंधने न मोडण्यात पांडवांचे मोठेपण साठविलेले आहे. धर्मराजाचे विलक्षण नियंत्रण पांडवांवर होते. द्यूताच्या वेळी झालेल्या विटंबनेने भीम अत्यंत चिडलेला होता. अशा वेळी धूर्त दुर्योधनाने स्वतःचे “धर्माला धरून वागणे” सिद्ध करण्यासाठी एक विलक्षण पेच पांचवांपुढे टाकला. दुर्योधन म्हणाला,

“मी धर्माने वागतो आहे. द्यूताचे सर्व पण मी जिंकले आहेत. पण जिंकल्यानंतर त्याचे काय करावयाचे ते माझे मीच ठरविणार आहे. ते माझे स्वातंत्र्य तुम्ही हिरावून घेऊ शकत नाही. युधिष्ठिराने पणाला लावल्यामुळे तुम्ही माझे दास झाले आहात. अशा स्थितीत मी कसेही वागविले तरी तुम्ही ते मान्य करणे आवश्यक आहे, नाही तर म्हणा की युधिष्ठिराची आमच्यावर काही सत्ता नाही. आम्ही त्याचा अधिकार मानीत नाही. त्या क्षणी तुम्ही मोकळे आहात. मी तुम्हाला दास समजणार नाही.” भीम मोठा मानधन आहे. अत्यंत तापट आहे. असामान्य शक्तीने संपन्न आहे. द्यूतसमयी झालेल्या अपमानाने तो चिडलेला आहे. भाबडे द्यूत खेळणाऱ्या युधिष्ठिराच्या अविवेकाचाही त्याला संताप आला आहे. पण तरीही दुर्योधनाचे बोलणे ऐकून तो म्हणाला, ‘धर्मराज युधिष्ठिर आमच्या सर्वस्वाचे धनी नसते तर आता येथल्या येथेच या हातांनी तुझ्या नरडीचा घोट घेतला असता. पण धर्माच्या पाशाने माझे हात बांधलेले आहेत म्हणून केवळ सध्या तू सुरक्षित राहिला आहेस.’

तात्कालिक विचाराच्या दृष्टीने सर्वस्वी प्रतिकूल वाटणारेही विहित कर्म पांडव कसे निष्ठेने आचरीत असत हे या प्रकरणी लक्षात येते. धर्मराजामुळे पांडवांच्या जीवनाची घोर परवड झाली. तरी कोणीही धर्मराजाचा त्याग केला नाही हे महत्त्वाचे आहे. ही निष्ठाच पांडवांच्या थोरवीचे एक महत्त्वाचे कारण आहे. तात्कालिक परिणामाकडे पाहून, फळावर दृष्टी ठेवून पांडवांना वागावयाचे असते तर त्यांनी युधिष्ठिराचा कधीच त्याग केला असता.

अत्यंत विपरीत अवस्थेतही युधिष्ठिर आपली धर्मनिष्ठा सोडीत नाही. द्रौपदीने त्याला एकदा विचारले, ‘काय उपयोग या धर्मनिष्ठेचा? दुराचरणी दुर्योधन सत्ता आणि वैभव ऐटीत भोगतो आहे. आणि धर्माप्रमाणे आचरण करणाऱ्या तुमच्या कपाळी मात्र विटंबना आणि वनवास आला आहे. हेच धर्माचरणाचे फळ काय?’ युधिष्ठिर म्हणाला, “द्रौपदी, सत्ता, संपत्ती, ऐश्वर्य, मानसन्मान हे मिळविण्यासाठी धर्माचरण करावयाचे असते ते तुला कोणी सांगितले? मी धर्माशी सख्य ठेवतो ते एक व्यापाराचे साधन म्हणून नाही.” ‘दोस्ती और किसी गरजके लिये । यह तिजारत है दोस्तीहि नहीं ।’ गरजेपोटी निर्माण होते ती मैत्रीच नव्हे. तो तर धंदा झाला. व्यापाराकरिता

मैत्री निर्माण करणे निराळे आणि खऱ्या मैत्रीतील प्रेमापोटी काही देणेघेणे निराळे.

ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।

भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं मित्रलक्षणम् ॥

प्रसंगविशेषी देणे व प्रसंगविशेषी घेणे, आपल्या हृदयातल्या सुखदुःखाच्या गुह्य गोष्टी सांगणे आणि तितक्याच विश्वासाने त्या ऐकणे, त्याच्या घरी जाऊन जेवणे आणि आपल्या घरी त्याला जेवायला बोलावणे या सर्व गोष्टी मैत्रीत असतात व या करतांना वा करावयास लावतांना उभयपक्षी यत्किंचितही संकोच नसतो. तो मैत्रीपोटी जन्माला आलेला, मित्रांचा परस्परांतील एक अधिकार असतो.

पंढरपूरला एक चांगले रसिक शास्त्री होते. त्यांनी एकदा मैत्री किती निकटची आहे हे ठरविण्याचे गमक सांगतांना म्हटले की मध्यरात्री मित्राच्या बायकोला झोपेतून उठवून, वहिनी, मला आता भाकरीपिठले करून घाल असे थोडेही न संकोचता, मोकळेपणाने सांगता आले पाहिजे व तिनेही थोडाही त्रास न मानता आनंदाने करून घातले पाहिजे आणि ती क्वचित् कंटाळा करते आहे असे वाटले तर नवऱ्याला तिचा राग आला पाहिजे. असे जिथे सहजपणे असते ती मैत्री खऱ्या जिव्हाळ्याची. यातील खाण्यापिण्याच्या गोष्टी या केवळ प्रतीकात्मक असतात. त्यामागची वृत्ती ही खरी महत्त्वाची. खऱ्या मैत्रीला देणे घेणे वर्ज्य नाही. उलट अधिकाराचे आहे, उपकाराचे नाही. पण देण्याघेण्याकरिता मैत्री, ही मात्र मैत्रीची विटंबना आहे.

कर्माचे फळ सहजासहजी मिळाले तर ते भोगू नये असा शास्त्राचा आग्रह नाही. फलाच्या भोगाची आसक्ती ठेवून कर्म करू नये अशी शास्त्राची इच्छा आहे. श्री. विनोबाजी भावे यांनी गीतेच्या 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' या वाक्यातून मार्मिक श्लेष काढला आहे. ते म्हणतात, 'कर्म करण्याचा तुझा अधिकार आहे हे गीतेने स्पष्टपणे सांगितले आहे. पण कर्माच्या फलावर तुझा अधिकार नाही अशी भाषा गीता वापरीत नाही, कर्माच्या फलावर तुझा अधिकार नको अशी भाषा गीता वापरते.' श्री. विनोबार्जींचा हा बारकावा मार्मिक आहे. आपल्या व्यवहारातील आईचे

उदाहरण लक्षात घेण्यासारखे आहे. आई घरात असली की घरातले पुष्कळ काम करते. स्वयंपाक करते, कित्येक वेळा बायकोपेक्षा अधिक चांगला करते. पण आईने घरी राहावे अशी इच्छा केवळ यासाठीच करावयाची काय? कारण असे मानले की आईचा आईपणा गेला. ती स्वयंपाकीण झाली. आई स्वयंपाक करते, आग्रहाने करते. पण स्वयंपाक करते म्हणून सांभाळणे हे नीचपणाचे ठरते. आईला सांभाळणे हे पुत्राचे कर्तव्य आहे. तो पुत्रधर्म आहे. ती घरातले काम करील वा न करील. हीच वृत्ती विहित कर्मासंबंधीही असली पाहिजे.

फलावर दृष्टी ठेवून कर्म करावयास लागले की कर्माचे कौशल्य उणावते. एखादी सुगरण एखादा खाद्यपदार्थ फार चांगला करित असते. पण फार मोठी अधिकारी, श्रीमंत माणसे आज येणार आहेत, त्यांना संतोष वाटलाच पाहिजे या जाणिवेने पदार्थ करू गेल्यास पुष्कळवेळा बिघडतो असा अनुभव नेहमी येतो. कारण ती जाणीव सहजपणाचा नाश करते. म्हणून एरवी जे चांगले झाले असते ते आता नेमके तसे होत नाही. म्हणून भगवंत फळावर दृष्टी ठेवू नको असे सुचवीत आहेत. तशी आज्ञा करित नाहीत, कारण जो कर्म करतो त्याचा फळावरील अधिकार नाकारणे हे अन्यायाचे आहे. पण फलभोगासाठी केलेले कर्म, उत्कृष्ट कर्माच्या कसोटीला उतरत नाही. आणि जरी क्वचित उतरले तरी त्यामुळे व्यक्ती ज्या कुटुंबाची, समाजाची वा मानवतेची घटक आहे त्या कुटुंबाची, समाजाची, मानवतेची जाण फलाकांक्षी माणसाला उरत नाही. आणि मग, अर्थातच कर्म मुळांत ज्यासाठी जन्माला आले, तो हेतूच नष्ट होतो. माणसे स्वार्थीच असतात. पण स्वार्थ सोडण्यात माणुसकी असते.

मुक्त होण्यासाठी निष्काम कर्ममार्ग हा लांबचा मार्ग वाटला तरी निश्चयाने मुक्तावस्थेला पोचविणारा आहे. हिमालयातील प्रवासात जेथे जावयाचे आहे ते स्थान असे समोर दिसते. पण तसे समोर जाता मात्र येत नाही. कोणी तसा चालेल तर दरीतच कोसळेल. तेथे डावी उजवी वळणे घेतच चालावे लागते. म्हणून भगवान् म्हणतात. विहित कर्मे करीत राहण्यानेच निष्कर्मता मिळणार आहे. त्यावाचून ते शक्य नाही. तुरुंगात पडल्यानंतर तुरुंगातून पळून जाणे हा तुरुंगातून सुटण्याचा मार्ग नसतो. तुरुंगात करावयाची कामे नियम पाळून, न कंटाळता करित राहणे हेच

आवश्यक असते. आणि असे वागणारालाच शिक्षेच्या कालावधीपूर्वीही सोडून देण्यात येते. उलट पळून जाणे हा अपराध ठरून पहिल्या शिक्षेत अधिक भरच पडते.

फलावर दृष्टी ठेवून कर्म करित राहिल्याने कर्म करणाराच्या मनावर एक प्रकारचा ताण निर्माण होतो. निष्काम भावनेने कर्म करणाऱ्याच्या प्रकरणी ते घडत नाही आणि म्हणून कमी श्रमात अधिक चांगले कर्म घडते. विहित कर्माचे आचरण करताना हाही लाभ लक्षात ठेवला पाहिजे.

कर्म बंधक होतात हे खरेच आहे. पण कर्माचे बंधकत्व कर्म टाळून मात्र नष्ट करता येत नाही. कर्म टाळू गेले की कर्माचे बंधन अधिकच जाचक होते. तुरुंगातील काही अपराध्यांच्या पायात लोखंडाच्या अवजड बेड्या असतात. पायातली बेडी कोणाला हवी का असते? बेडीचे कौतुकही कोणाला असण्याची शक्यता नाही. उलट तिच्याविषयीचा तिरस्कारच कैद्याच्या अंतःकरणात असणार. पण तरी ती बेडी एखाद्या दागिन्याप्रमाणे नित्यनेमाने घासून पुसून चकचकीत ठेवावी लागते. तशी घासली नाही तर गंजते आणि गंजली की पायाची सालडी काढते. म्हणजेच घासण्याचे श्रम टाळण्याने बेडीचे बंधन अधिकच जाचक होते. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी या विषयावर एक छान कविता लिहिली आहे. धाग्याची गुंतवणूक सोडवतांना तो नुसता सरळ ओढून भागत नाही. तसे केले तर गुंता अधिकच घट्ट होतो. धाग्याची सर्व वळणे व वेटाळणे हळूहळू उकलीत बसून गुंत्याची पकड ढीली करित बसावे लागते. हा असा विचार केला म्हणजे विहितकर्म टाळणे कसे अनिष्ट आहे हे लक्षात येईल.

व्यवहारामध्ये केव्हाही संपूर्ण चांगले किंवा संपूर्ण वाईट अशी ढोबळ विभागणी नसते. सर्वत्र चांगल्यावाईटाची उण्याअधिक प्रमाणात मिश्रणे असतात. म्हणून टाळताना वा स्वीकारताना फार दक्षता ठेवावी लागते. विवेक करावा लागतो. कमी चांगले आणि अधिक वाईट म्हणून टाळावे लागते. व कमी वाईट आणि अधिक चांगले म्हणून स्वीकारावे लागते. वाईट नष्ट करणे बहुतेक वेळा आपल्या हातात नसते. पण वाईटाचे प्रमाण कमी करणे व चांगल्याचे वाढविणे हे मात्र शक्य असते. या दृष्टीने व्यवहाराची संपूर्णता व व्यापकता लक्षात घेऊनच कर्मासंबंधीचा निर्णय घ्यावा लागतो. आणि म्हणून श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात - ज्यांच्यामुळे आपण पाशामध्ये

गुंतत जाऊ असे वाटत असते ती कर्मेच योग्य रीतीने केली म्हणजे सर्व प्रकारच्या बंधनातून सोडविण्यास सहाय्यभूत होतात. हे आपणास माहीत नाही म्हणून आश्चर्यकारक वाटते.

बंधनातून सोडविण्यास सहाय्यभूत होणाऱ्या कर्मांची योग्यायोग्यता ठरविण्याचे गमक कोणते? या प्रश्नाचे उत्तर आपल्या परंपरेप्रमाणे वर्णाश्रमधर्म हे आहे. आज वर्णाश्रमधर्माचा उल्लेख करताच अनेकांच्या डोक्यात तिडीक उठते. पण वर्णाश्रमाचा विचार हा शास्त्रीय असल्याने कोणाच्या आवडीनिवडीसाठी वा सोयी गैरसोयीसाठी तो उपेक्षून चालणार नाही.

सत्तालोलुप राजकारणी लोकांनी आणि भारतीय शास्त्रीयतेचा परिचय नसलेल्या पाश्चात्य विचारसरणीत वाढलेल्या विद्वानांनी या विषयाचा खेळखंडोबा करून टाकला आहे. आणि या लोकांचा प्रचार इतक्या व्यापकतेने आणि विविध प्रकारे चालू असतो की वर्णाश्रमधर्मांमध्ये काही घेण्यासारखे असेल एवढे मानण्याइतकेही मोकळेपण लोकांच्या मनात राहिलेले नाही. वस्तुतः वर्णाश्रमव्यवस्था ही कोणत्याही काळातील समाजरचनेची तौलनिकदृष्ट्या अधिक चांगली व कमी वाईट अशी पद्धती आहे.

सर्व माणसे सारखी असतात म्हणून सर्वांना सारखीच वर्तणूक मिळाली पाहिजे हे म्हणणे कितीही आकर्षक वाटले तरी ते ऐहिकदृष्ट्याच १०० टक्के अव्यवहारी आहे. जगातील कोणत्याही पद्धतीच्या राजवटीत हा आदर्श कार्यवाहीत आलेला नाही, येऊ शकला नाही. विषमताच सर्वत्र नंगानाच घालते आहे. तिच्यामागची कारणे वेगवेगळी आहेत इतकेच. अशा स्थितीत विषमता निर्माण व्हावयास निमित्त होणारी कारणे अज्ञानी, संकुचित, स्वार्थी, उन्मत्त अशा माणसांच्या हातात देण्याऐवजी ती निसर्गाच्याच स्वाधीन असणे अधिक श्रेयस्कर आहे. हे लक्षात घेऊन भारतीय संस्कृतीने वर्णाश्रमधर्माचा पुरस्कार केलेला आहे. त्याचे महत्त्व आपणास पटत नाही व म्हणून कार्यवाही होऊ शकत नाही हे आपले दुदैव आहे. श्रमविभागाच्या तत्त्वांवर कर्मांची विभागणी करावीच लागते. सैनिकी विभागात हे चांगले लक्षात येते. सेनापतीच्या आज्ञेने वाट्यास आलेली कर्मे निष्ठेने करित राहण्यातच सेनेच्या यशाची शक्यता असते

व त्यामुळे 'का?' हा प्रश्न विचारून सैनिकाला चालत नाही. काही दगड पाया बळकट करण्यासाठी प्रसिद्धी पराङ्मुख होणार नाहीत तर सर्वांना वंदनीय असणारे शिखर उभे राहू शकणारच नाही व त्यावर कीर्तीचा ध्वज फडकणारच नाही.

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥९॥

भगवान् म्हणतात - अर्जुना! यज्ञाव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही कारणासाठी केलेल्या कर्मांमुळे हा लोक (या लोकावरील म्हणजेच पृथ्वीवरील माणूस) कर्माने बांधला जातो. यासाठी सर्व प्रकारची आसक्ती सोडून तू कर्मे कर.

हा जो सर्व लोक आहे, जी जीवसृष्टी आहे, जे वस्तुजात आहे ते सर्व कर्माने बांधले गेलेले आहे. त्याची उत्पत्ती, स्थिती, व लय ही सर्व कर्मानेच घडून येतात. आणि जोवर आसक्तीविरहित निःस्वार्थ भावनेने केवळ हिताचीच तेवढी दृष्टी ठेवून कर्म होत नाही तोवर हे सर्व पुन्हा पुन्हा चालूच राहते. यातून सुटण्याचा, मुक्त होण्याचा, हे सर्व चक्र स्वतःसाठी तरी थांबविण्याचा एकच मार्ग आहे आणि तो म्हणजे सर्व कर्मे यज्ञासाठी करीत राहणे हा.

यज्ञासाठी कर्मे करीत राहणे म्हणजे काही वेगळी गोष्ट करणे नाही. स्वधर्माचरणालाच यज्ञ हे नाव दिले गेले आहे. यज्ञ या शब्दाने सामान्यतः लक्षात येणारे नाना प्रकारचे याग हे नैमित्तिक आहेत. ते आयुष्यातून केव्हा तरी वा दिवसातून एकाद-दुसऱ्या वेळी करावयाचे असतात. स्वधर्मरूप यज्ञाचे तसे नाही. तो नित्य-यज्ञ आहे. तो केवळ प्रतिदिनीच नव्हे तर श्वासोच्छ्वासासारखा सतत करावा लागणारा यज्ञ आहे. स्वधर्मयज्ञ असा सातत्याने युक्त असल्याने त्याच्या आचरणाने कधीही पाप लागत नाही. म्हणजेच त्यापासून निर्माण होणाऱ्या कोणत्याही कर्मांचे बंधन पडत नाही.

हा स्वधर्म ज्या वेळी सुटतो, कर्तव्याचा कंटाळा येतो, दृष्टी हितसाधनांवरून ढळते, वृत्ती नाना प्रकारच्या उपभोगाच्या कल्पनेने बावचळते, तेव्हाच मनुष्याची प्रवृत्ती दुष्कर्माकडे होते; आणि मग जे घडते ते पातक ठरते. त्यामुळेच संसाराची सर्व प्रकारची बंधने प्राप्त होतात. अशा रीतीने पातकांचे आणि बंधनांचे एक दुष्ट चक्र निर्माण होते. म्हणून

न कंटाळता, न थकता, त्रास न वाटू देता स्वधर्माचे आचरण करित राहणे हेच सतत यज्ञ करणे आहे. जो हे करतो त्याला स्वाभाविकपणेच कोणतीही बंधने प्राप्त होत नाहीत.

स्वधर्म म्हणून एखादा आचार निश्चित झाला की मग त्यात बाह्यतः, वरवर दिसावयास करू नये त्या वाईट गोष्टीही समाविष्ट होतील. पण त्याला उपाय नसतो. न्यायाधीशाचे उदाहरण या दृष्टीने विचारात घेण्यासारखे आहे. माणसाचा जीव घेणे, त्याचा छळ करणे, त्याची संपत्ति लुबाडणे हे अपराध किती भयंकर आहेत! ही कर्मे ज्यांच्या हातून घडतात ते क्रूर, घातकी, निष्ठुर असतात. त्यांची संगत तिरस्करणीय असते. समाजात त्यांना सन्मानाचे स्थान मिळत नाही. ही कृत्ये करणाराला अपराधी म्हणतात, पातकी समजतात. पण न्यायाधीश याच गोष्टी करतो की नाही? तो माणसांना फाशी देतो. त्यांना तुरुंगात घालून सश्रम कारावासाची शिक्षा देतो. तेथे त्याचा नाना प्रकारे छळ होतो. दंडाच्या निमित्ताने न्यायाधीश माणसांची संपत्ति हरण करतो. दुष्ट, स्वार्थी माणूस वरील अपराध एक दोन वेळाच फार तर करू शकतो. पण न्यायाधीश शिक्षा देण्याच्या नावाखाली तीच कृत्ये, वर्षाकाठी अनेक वेळा याप्रमाणे, वर्षानुवर्ष करित राहतो. केवळ घटनांचा वा त्याला निमित्त होणाराचा विचार करता न्यायाधीश अनेक पटीने दोषी समजला गेला पाहिजे. पण असे कधी होत नाही, होऊही नये.

न्यायाधीशाला कल्पनेनेही दोषी ठरविणे चूक आहे, दोषास्पद आहे. न्यायाधीश हा एक सभ्य पुरुष आहे, सज्जन आहे, सन्माननीय आहे, समाजातील त्याचे स्थान आदराचे आहे. ते तसेच असलेही पाहिजे. या पाठीमागील भूमिका लक्षात घेतली पाहिजे. लहानमोठी शिक्षा देण्याच्या कोणत्याही कृत्यामागची न्यायाधीशाची भूमिका वैयक्तिक स्वार्थाची नसते तर केवळ समाजहिताची असते. आणि म्हणूनच फाशी देणे, तुरुंगात घालणे, दंड करणे ही कृत्ये त्याला पातकी ठरवीत नाहीत. उलट योग्य प्रसंगी तो या स्वरूपाच्या शिक्षा न देईल तरच दोषी ठरेल. स्वधर्माचरणामध्ये कित्येक वेळा वरवर पाहता वाईट कृत्ये करावी लागली तरी ती खऱ्या अर्थाने आवश्यक असल्याने पातकात परिणत होत नाहीत. यासाठीच मी न्यायाधीशाचे उदाहरण दिले. आडवे आलेले मूल कापून काढणे ही बालहत्या

नाही. सडलेले अवयव तोडणे हा अपराध नाही. आई मुलाला धपाटा मारते, ती निष्ठुरता नाही. ही सर्व कर्मे, करणाराची वृत्ती आणि हेतू विचारात घेता आवश्यक आहेत, आणि म्हणूनच दोषास्पद नाहीत.

हितावर दृष्टी ठेवून केलेले स्वार्थनिरपेक्ष कर्म म्हणजेच यज्ञ. स्वतःच्या उपभोगाकरिता इंद्रियसुखाच्या लालसेने केलेले कर्म मात्र यज्ञ नव्हे. या स्वधर्मयज्ञामध्ये व्यक्तीच्या स्वतःच्या हितापासून कुटुंब, समाज, राष्ट्र, जगत् इतकेच काय पण संपूर्ण विश्व यांच्याही हिताचा उद्देश समाविष्ट असतो. व्यक्तीव्यक्तीच्या शक्ती, बुद्धी, सामर्थ्याप्रमाणे त्यांच्या बाह्य व्यवहारात दर्शनी भेद आणि व्यापकता दिसते इतकेच काय ते. कारण एकाच्या हितात दुसऱ्याचे हित स्वभावतःच समाविष्ट असते. कोणाही दोघांच्या हिताचा परस्पर विरोध कधीही असत नाही, आपण दुर्दैवाने कधी कधी स्वार्थालाच हित म्हणतो. म्हणून हे समजणे कठीण जाते. हित म्हणजेच श्रेय. ते कधीही दुष्ट, अपवित्र, अव्यापक असत नाही. मग त्याचे व्यवहारक्षेत्र कितीही लहानमोठे असो. अशा स्थितीत सदाचारी जीवन जगण्यासाठी केलेले उदरभरण हेही यज्ञ ठरते, आणि विश्वाच्या हिताचे मार्गदर्शन करणारा ज्ञानेश्वरीसारखा अलौकिक ग्रंथ निर्माण करणे हाही वाग्यज्ञ म्हणजे यज्ञच ठरतो. कृत्य लहान की मोठे, मर्यादित की अमर्याद, एका व्यक्तीकरता का सर्व विश्वासाठी हा प्रश्न व्यावहारिक पातळीवर महत्त्वाचा वाटला तरी तत्त्वतः तो तसा महत्त्वाचा नाही. त्यामुळे अनेक तीर्थक्षेत्रातून अन्नछत्रे चालविणाऱ्या देवी अहिल्याबाईंचे स्वधर्माचरण हे जसे तिच्या शाश्वत कीर्तीचे साधन झाले तसेच तहानेल्या गाढवाच्या मुखात गंगेची कावड घालणाऱ्या श्रीएकनाथांचे भूतदयेने प्रेरित झालेले कृत्यही संस्मरणीय ठरले.

कारण सर्वांचे हित सारखेच असते व ते सारखेच कल्याणकारकही असते. मात्र त्यात कोणत्याही स्वरूपात स्वार्थ शिरता कामा नये. आळस, कंटाळा, सुखासीनता, वंचना, लोलुपता यांनी युक्त कृत्य हे स्वार्थी कृत्य समजले पाहिजे. जेव्हा स्वधर्माचरणाचा कंटाळा येतो, तेव्हा त्यात आलस्यादी दोष शिरलेले आहेत असे निःशंकपणे समजण्यास अडचण नाही मग त्या दोषांच्या परिहारासाठी इतर काही कृत्ये करावी लागतात आणि मग त्यांनाच धार्मिक कृत्ये मानले जाते. अन्न आणि औषध यात जसे अंतर आहे तसेच अंतर स्वधर्माचरण आणि आपण समजतो त्या

धार्मिक कृत्यात आहे. जो स्वधर्माचरणाने संपूर्णतः वागतो, त्याला पूजाअर्चाची आवश्यकता राहात नाही. पूजापाठादी गोष्टींची आवश्यकता स्वधर्माचरणातील उणीवांमुळेच उत्पन्न होते. कित्येक वेळा स्वार्थी कृत्यामुळे उत्पन्न होणारी मानसिक आणि लौकिक अस्वस्थता टाळण्यासाठीही माणूस पूजापाठांच्या मागे लागतो. हा एक तऱ्हेचा पलायनवाद तरी आहे किंवा दंभ तरी आहे वा विरंगुळा तरी आहे! स्वधर्माचरणाची निष्ठा वाढण्यासाठी पूजापाठादींचा उपयोग होतो यात शंका नाही. मनुष्याच्या वृत्तीचा विचार करिता पूजापाठादी गोष्टी वा त्यासारखी इतर काही कृत्ये नित्यनैमित्तिक रीतीने करावीच लागतील. पण पूजापाठ हा स्वधर्माचरणाचा पर्याय होऊ शकणार नाही. प्रसंगविशेषी फार तर पूजापाठादी कृत्ये प्रायश्चित्त म्हणून ठरतील. प्रामाणिकपणे स्वधर्माचरण करित राहणे हेच श्रेयस्कर असून प्रगती, विकास, उन्नतीचे साधन आहे.

स्वधर्माचरण सर्वांनी केले, सर्वदा सातत्याने केले, तर भानगडी निर्माणच होणार नाहीत. प्रत्येकाने आरोग्य चांगले ठेवण्यासाठी निष्ठेने वागावयाचे ठरविले, आणि सामुदायिक आरोग्यही बिघडविण्यास कारणीभूत असणाऱ्या जलसंचयाची आणि वातावरणाची शुद्धता उणावणार नाही याची काळजी घेतली तर डॉक्टरची, वैद्याची आवश्यकताच राहणार नाही. प्रत्येकाने स्वार्थ सोडला तर वकीलही उपाशी मरतील. शासनाची आवश्यकता संपेल. एक काळ असा होता, असे आपल्या इतिहासात वर्णन आहे.

न राज्यं नैव राजाऽसीत् न दण्ड्यो न च दाण्डिकः ।

धर्मेणैव प्रजाः सर्वाः रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥

आपण त्याला सत्ययुग म्हणतो. त्या परिस्थितीत साध्या शिपायापासून राष्ट्राध्यक्षापर्यंत कोणालाही स्थान नव्हते. कारण कोणी कोणताही अपराधच करित नव्हते. त्यामुळे कोणतीही शिक्षाच अस्तित्वात नव्हती. सर्व माणसे स्वधर्माचरणाने राहात होती. आणि त्या धर्माचरणामुळेच परस्परांचे आणि राष्ट्राचे रक्षण होत होते.

दिवस लोटतात, काळ जातो तशी प्रगती होते, अशी नवीन विचारसरणी आहे. पण ती केवळ बहिर्मुख दृष्टीने विचार करणाऱ्यांची आहे.

कारण त्यात उपभोगसाधनांचा विचार केलेला आहे. बैलगाडीपेक्षा विमान विज्ञानदृष्टीने प्रगत ठरेलही; पण विमानातून प्रवास करणाऱ्या माणसापेक्षा बैलगाडीतून प्रवास करणारा माणूस मागासलेला होता; हे म्हणणे मात्र योग्य नाही. कारण साधने ही माणसाची प्रगती मोजण्याचे माप होऊ शकत नाहीत. माणसाची प्रगती त्याच्या हृदयातील प्रयत्नशीलता, निरलसता, निरागसता, उदात्तता, उदारता, निर्भयता, ध्येयनिष्ठा या मापांनी मोजावयाची असते आणि म्हणून पूर्वीच्या काळी व्यक्ती-व्यक्तींचा अपवाद असला तरी समाज सामान्यतः अधिक चांगला होता असे मानण्याची आपली विचारसरणी आहे आणि ती योग्य अशीच आहे. म्हणून सत्ययुग हे आपल्या दृष्टीने सर्वश्रेष्ठ युग आहे. आणि सत्ययुगातील परिस्थिती ही जीवनाचा आदर्श आहे. त्याकाळी स्वधर्म आपल्या संपूर्ण अंगाने नांदत होता. पुढे क्रमाक्रमाने एकेका अंगाचा नाश होत गेला. आणि कलियुगात त्या नाशाची परिसीमा झाली, असेच आपण मानतो. यादृष्टीने धर्मराजाच्या राजवटीतील म्हणून सांगितली जाणारी एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे.

एकाने एक घर विकत घेतले आणि त्याची सुधारणा म्हणून बांधकाम करित असताना त्याला भिंतीत द्रव्याने भरलेला हंडा सापडला. तेव्हा नवीन धनी घराच्या जुन्या धन्याकडे जाऊन म्हणाला - “हे द्रव्य तुमचे आहे. तुम्ही घ्या” “मी घर विकले तेव्हाच ते तुमचे झाले. आता माझा त्याच्यावर अधिकार नाही.” जुना धनी म्हणाला. त्यांचा हा तंटा मिटेना. ते प्रकरण धर्मराजापुढे गेले. धर्मराजही निश्चयाने सांगू शकेना. त्याने कृष्णास विचारले. कृष्ण म्हणाला, थोडे दिवस थांब. लौकरच द्वापरयुग संपून कलियुग लागणार आहे. कलियुग लागताच या तंट्याचे स्वरूप पालटेले आणि तसेच झाले. कलियुग लागताच जुना धनी म्हणाला, मी केवळ घर विकले आहे. त्यातील भूमिगत धन माझेच आहे. नवा धनी म्हणाला - ते तुझे असते तर तुला आधीच माहीत झाले असते. घर विकल्यावर माहीत होऊन काही उपयोग नाही. मी घर घेतले तेव्हा त्याच्यातील सर्व वस्तू माझ्या झाल्या. माझ्या सुदैवाने हे मला सापडले म्हणून हे माझे आहे.

स्वार्थ निर्माण होताच दृष्टिकोन कसा बदलतो त्याचे हे उदाहरण आहे. निःस्वार्थ आचरण हेच स्वधर्माचरण, तोच त्याचा खरा यज्ञ. हा नित्ययज्ञ चुकला की मग नैमित्तिक यज्ञ मागे लागतात. माणसाचे जीवन जे साधे,

सरळ, सुसूत्र असते ते स्वार्थ वाढत जाईल तसे संमिश्र आणि संकुल होते, घोटाळ्याचे होते. वाढत्या संघर्षाने भारावते आणि मग त्यातून सुटण्यासाठी तात्कालिक उपाय योजावे लागतात. त्यालाच मग विधिनिषेध, धर्माधर्म, पापपुण्य इत्यादी नावे प्राप्त होतात.

आवश्यकतेपुरते स्वीकारणे, मिळवणे वा पाहिजे म्हणणे यात दोषाई असे काही नाही. तो जीवमात्राचा अधिकार आहे अर्थात माणसाचाही आहे; पण जे माझ्या आवश्यकतेपेक्षा जास्त आहे, त्याचा चैनीसाठी उपभोग घेणे ही चोरीच आहे. आवश्यकतेपेक्षा जास्त मिळते, किंवा मिळवतो. आणि मग त्यातील दोष काढून टाकण्यासाठी शासनाला कराचा आणि धर्माला दानादींचा मार्ग सांगावा लागतो. या दोन्हीही क्षेत्रात मनुष्य अधिकाधिक लबाड्या करतो. योग्य त्या रीतीने वागत नाही, जितके कर भरावयाचे तेवढे भरीत नाही, जितके दान देणे आवश्यक आहे तितके देत नाही. आणि मग सामाजिक स्थिती अधिकाधिक संघर्षमय होत जाते.

हे असे होते वा झाले आहे त्याचे एकमात्र कारण की स्वधर्माचरणाचा नित्ययज्ञ चुकला आहे. हा यज्ञ चुकला की मग अनेक प्रकारची कर्मबंधने निर्माण होतात, मनुष्याचे खरे स्वातंत्र्य लोप पावते, परतंत्रता वाढत जाते. त्याचा परिणाम म्हणून जाचक बंधने निर्माण होतात. बंधनांनी जाचकता वाढत गेली की पळवाटा शोधल्या जातात. पळवाटा शोधतात म्हणून बंधने अधिक कडक होतात आणि अशा रीतीने एक दुष्टचक्र निर्माण होते व त्यातून माणसाची सुटका होत नाही.

नेहमी कटाक्षाने आरोग्याची काळजी घेणाऱ्या माणसाला क्वचित अज्ञानाने, मोहाने वा दैवाने काही रोग झाले तर थोड्याशा औषधोपचाराने त्याचे आरोग्य सुधारते. पण जो नेहमीच अपथ्य करतो आणि पुन्हापुन्हा अपथ्यच करित राहतो त्याचे साध्यासुध्या औषधाने भागत नाही. कडक औषधे द्यावी लागतात. त्या औषधाचे म्हणूनही काही दुष्परिणाम असतात, ते दुष्परिणाम भोगावे लागतात आणि शेवटी ती कडक औषधेही निरुपयोगी ठरतात आणि मग वेदानांनी भरलेल्या मार्गांनी मृत्यूच्या भीषण मुखात कडेलोट पत्करावा लागतो. या सर्व आपत्तीचे मूळ कारण माणसाच्या स्वार्थी वृत्तीत आहे. आयुर्वेदाच्या प्राचीन संहितेत रोगोत्पत्तीचे मूल कारण

अधर्माचरणच मानले आहे. आणि हे अधर्माचरणही मूलतः आवश्यकतेपेक्षा अधिकाची अभिलाषा करणे अशा स्वार्थाचेच आहे. आयुर्वेद संहिता सांगते,

भ्रश्यति तु कृतयुगे केषांचिदत्यादानात् सांपन्निकानां सत्त्वानां शरीरगौरवमासीत्, शरीरगौरवाच्छूमः, श्रमादालस्यम्, आलस्यात् संचयः, संचयात् परिग्रहः, परिग्रहाल्लोभः प्रादुरासीत् कृते ।

ततः त्रेतायां लोभादभिद्रोहः, अभिद्रोहादनृतवचनम्, अनृतवचनात् कामक्रोधमानद्वेषपारुष्याभिघातभयतापशोकचिन्तोद्वेगादयः प्रवृत्ताः ।

चरकाचार्य आपल्या ग्रंथात म्हणतात की कृतयुग संपू लागता लागता काही व्यक्तींनी आवश्यकतेपेक्षा अधिक भोगले. कारण त्यांच्याजवळ थोडे अधिक होते. पण या अधिक भोगण्यामुळे शरीराला जडपणा आला, त्यामुळे काम करण्यात श्रम वाटू लागले. आळसाने पडून राहणे सुखावह झाले. आळसामुळे अधिक साठविण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. त्यामुळे माणूस अनेक गोष्टींचा परिग्रह करू लागला. धनधान्यादी सुखसाधने एके ठिकाणी साठू लागली. त्या संग्रहाचीच मग गोडी वाटू लागली. या गोडीमुळे दुसऱ्याशी संघर्ष निर्माण झाला. संघर्ष निर्माण होताच स्वसंरक्षणाच्या निमित्ताने खोटेपणा करावा लागला. या खोटेपणातून मग आसक्ती, संताप, गर्व, द्वेष, मत्सर, निष्ठुरता, भीति, शोक, चिंता, उद्वेग असे विकार उत्पन्न झाले. सर्व वैयक्तिक, सामाजिक आपत्तीचे मूळ या विकारांच्या उत्पत्तीतच आहे. स्वार्थातून उत्पन्न होणारा संचयच झाला नसता तर पुढील सर्व आपत्ती स्वभावतःच टळल्या असत्या.

गोरख-मत्स्येंद्रनाथांची एक गोष्ट सांगतात. मैनावतीने मत्स्येंद्रनाथांना सोन्याच्या विटा दिल्या आणि मग मत्स्येंद्रनाथ प्रवासात प्रत्येकवेळी विचारू लागले की- 'गोरख, यहाँ कोई डर है?' हे विरक्त महात्मे असे का विचारतात, ते गोरखाला समजेना. पुढे जेव्हा झोळीतील सोन्याच्या त्या विटा गोरखाच्या दृष्टीस पडल्या तेव्हा तो समजून गेला की हा धनसंचय भीतीचे कारण आहे. त्याने ते सोने एका तळ्यात फेकून दिले. पुढे मत्स्येंद्रनाथांनी जेव्हा विचारले की, यहाँ कोई डर है? तेव्हा गोरखनाथ म्हणाले - डर तो पीछे रह गया । यावरून स्वार्थ हाच सर्व भीतीचे कारण आहे हे लक्षात येईल.

स्वार्थाने भरलेल्या वातावरणात मग धर्माचरण, निर्बंध, शासन, यांचे स्वरूप अधिक वाईटाकडून कमी वाईटाकडे व कमी चांगल्याकडून अधिक चांगल्याकडे नेण्याच्या उद्देशाने योजिलेले असावे लागते. स्वार्थी माणसाला या बंधनाचा कंटाळा येतो. तो बंधने फेकून देईन म्हणतो वा त्यातून पळवाटा शोधतो. पण हे, व्यापकतेचा विचार करता, योग्य नाही. बंधने फेकून द्यावीत पण ती स्वार्थातून निःस्वार्थतेकडे जाण्यासाठी उपयोगी पडणार असतील तर! अधिक स्वार्थ साधण्यासाठी बंधने फेकणे हे आपत्तीला कारणीभूत ठरणारे आहे. दीर्घकाळ पिंजऱ्यात राहिलेल्या पोपटाने उघड्या दाराची संधि साधून पिंजऱ्याच्या बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे मांजराच्या तोंडी बळी जाणे आहे. त्याने स्वसंरक्षणासाठी पिंजरा पत्करलाच पाहिजे. क्वचित तो थोडासा जाचक वाटला तरी तो सोडता कामा नये. सर्व बंधनांचे असेच होते. बंधने जाचक वाटली तर सुखोपभोगाची लालसा सोडली पाहिजे आणि सुखोपभोगाची लालसा असेल तर बंधनांचा कंटाळा करता कामा नये. बंधनांच्या सहर्ष स्वीकारातून उपभोगाची लालसा उणावत जाते. आणि उपभोगाची लालसा उणावत गेली की बंधने जाचक वाटत नाहीत व ती शिथिलही होत जातात, नष्टही होतात.

श्रीमंतीची अभिलाषा असेल तर अखंड प्रयत्नांचा कंटाळा करून चालत नाही. अविश्रांत कष्ट उपसण्याची सिद्धता राखावी लागते. आळसाचे सुख आणि संपत्तीची प्राप्ती हे एकानंतर एक येऊ शकेल; पण एकावेळी येणे शक्य नाही. कष्टांना कंटाळता येणार नाही एवढ्यापुरतेच मी हे सांगत आहे. स्वधर्माचे नियम पाळलेच पाहिजेत. कर्माची बंधने स्वीकारलीच पाहिजेत. मग त्यांची परतंत्रता न मानून चालणार नाही. आपल्या रोगातून सुटका होण्यासाठी वैद्याकडे गेले की मग तो देतो ते औषध घेतलेच पाहिजे. तो सांगतो ते पथ्य पाळलेच पाहिजे. मग ते औषध कदाचित इतर दुष्परिणाम घडविणारे विषही असेल आणि ते पथ्य मुळीच न जेवण्याइतके किंवा मीठ संपूर्णपणे वर्ज्य करण्याइतके कडकही असेल. ती औषधे व ती पथ्ये सुटतील, संपतील पण त्यांचे सुटणे आणि संपणे त्यांच्या स्वीकारावरच अवलंबून आहे. त्यागावर नाही. स्वधर्माचरणाचेही असेच आहे.

हे स्वधर्माचरण आंगंतुक नाही. मागून आलेले नाही. ती कशाची तरी प्रतिक्रिया नाही, तर स्वधर्म हा जीवनाचा स्वभाव आहे. जीवनासहच तो

उत्पन्न झाला आहे हे सांगत असतांना भगवान् म्हणतात -

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

पूर्वी ब्रह्मदेव यज्ञासहवर्तमान प्रजा उत्पन्न करून म्हणाला की याच्या योगाने तुम्ही आपली अभिवृद्धी करून घ्या. हा तुमच्या इष्टकामना पूर्ण करील.

ब्रह्मदेवाने सृष्टी निर्माण केली, प्रजा उत्पन्न केल्या, त्याच मुळी यज्ञासह उत्पन्न केल्या आणि मग तो प्रजांचे रक्षण व्हावे अशी इच्छा करणारा प्रजापती आपल्या प्रजेला म्हणाला की तुम्ही या यज्ञाच्या साहाय्याने स्वतःची प्रगती करून घ्या. हा यज्ञ, तुम्ही ज्याची ज्याची इच्छा कराल ते ते तुम्हास मिळवून देईल.

ब्रह्मदेवाने सृष्टी निर्माण केली तीच मुळी तिच्या उद्दाराच्या साधनासह निर्माण केली. गर्भात असतांना मातेच्या रक्तावर मातेच्या हृदयातून पोसले जाणारे बालक स्वतःच्या हृदयामध्ये शरीरपोषणाचे सामर्थ्य स्वतंत्रपणे निर्माण झाल्यानंतरच जन्मास येते. तेच सर्वत्र होते. पूर्वीही झाले आहे. ईश्वराला दयाळू म्हणतात ते यासाठीच. त्याने चोचीपूर्वीच चारा निर्माण केलेला असतो. निर्माण केलेल्या सृष्टीची स्थिती टिकावी, प्रगती व्हावी यासाठी स्थिती-प्रगती-उन्नतीचे साधन सृष्टीसहच निर्माण झाले. त्याचेच नाव यज्ञ. हा यज्ञच कामधेनु आहे, कल्पतरू आहे. जे जे इच्छावे ते ते पुरविण्याचे सर्वोत्कृष्ट आणि सर्वात सोपे साधन आहे. आणि ते निर्मितीबरोबरच प्राप्त झाले आहे. विवाहासवेच पतिव्रताधर्मही स्त्रीला प्राप्त व्हावा तसेच हे आहे. विवाहित स्त्रीच्या सर्व सुखाचे साधन पती असतो, असावा लागतो. त्याच्याशी वागण्याचे स्वाभाविक नियम म्हणजे पतिव्रता-धर्म. स्त्रीला सुवासिनीत्व येते ते या पतिव्रता-धर्मासहच. पण दुदैव असे की मनुष्याच्या विकसित बुद्धीला सुखाभिलाषा निर्माण झाली तरी सुखाच्या नेमक्या साधनांचा मात्र विसर पडतो. महाभारतातील द्रौपदी व सत्यभामेचा संवाद यादृष्टीने विचारात घेण्यासारखा आहे. श्रीकृष्णाने आपल्या इच्छेप्रमाणे वागावे अशी सत्यभामेची इच्छा. तिच्या दृष्टीने पांडव अगदी द्रौपदीच्या मुठीत होते. म्हणून तिने एकान्तात द्रौपदीला विचारले,

'केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानधिष्ठसि ।
 लोकपालोपमान् वीरान् पुनः परमसंहतान् ॥
 कथं च वशगास्तुभ्यं न कुप्यति च ते शुभे ।
 तव वश्याहि सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने ॥
 मुखप्रेक्ष्याश्च ते सर्वे तत्त्वमेतत् ब्रवीहि मे ।
 शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी ॥
 प्रमृष्टभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ।
 संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥
 अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ।
 अवधानेन सुभगे नित्योत्थिततयेव च ।
 भर्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषयैव च ॥'

'का हो वन्स! आपल्या नवऱ्याला इतके मुठीत ठेवणे तुम्हाला कसे जमते?' तेव्हा द्रौपदीने उत्तर दिले, "मी माझ्या नवऱ्याची सेवा करताना कष्ट मानीत नाही. त्यांची आज्ञा उलंघीत नाही. त्यांना काय हवे नको ते दक्षतेने पाहते. माझ्या सुखासाठी त्यांना राबवीत नाही. घरामध्ये दक्षता, टापटीप, स्वच्छता राहिल याची काळजी घेते. पतीचे मन प्रसन्न राहण्यासाठी झटते आणि म्हणून ते माझ्या मुठीत आहेत असे तुला वाटते. मी त्यांच्या इच्छेप्रमाणे वागते, स्वतःची स्वतंत्र इच्छाच ठेवीत नाही. त्यांची इच्छा तीच माझी इच्छा असते. म्हणून ते माझ्या इच्छेप्रमाणे वागतात, असे वाटणे स्वाभाविक आहे." ही विधाने केवळ गौरवाची नाहीत तर यथार्थही आहेत. कारण ज्या वृत्तीतून मोठे दोष निर्माण होतात, घातक परिणाम निर्माण होतात, तीच वृत्ती अल्प दोषाच्याही मुळाशी असते म्हणून मोठे अपघात टाळावयाचे असतील तर अल्प दोषही घडणार नाहीत याची दक्षता घेतलीच पाहिजे. त्यासाठी दक्षतेने कर्तव्य करित राहिले पाहिजे. हे थोडे आहे, लहान आहे, फारसे महत्त्वाचे नाही, इकडे दुर्लक्ष झाले तर काय बिघडते या वृत्तीने कर्तव्याचरणाचा कंटाळा केला तर ही कंटाळ्याची वृत्तीच सर्वनाशक आपत्तीचे मूळ ठरते.

पण माणूस हे लक्षात घेत नाही. यज्ञ हा सृष्टीबरोबरच स्वभावतः निर्माण झालेला असूनही त्याचे स्वरूप फार सूक्ष्म असल्याने तो जिज्ञासू जीवाच्याही चटकन लक्षात आला नाही. कारण तेवढी दक्षता राहिली नाही.

बारकावे बारकाव्याने पाहिले तरच लक्षात येणार. अज्ञान, आळस, मोह वा तज्जन्य विकृती यांचा पगडा असतांना सूक्ष्मता लक्षात येणे नेहमीच अवघड राहते. विकासाची, उन्नतीची, प्रगतीची कोणतीही साधने कितीही सोपी निवडली तरी तो सोपेपणा शक्तीच्या, सामर्थ्याच्या, अनुकूलतेच्या दृष्टीने ठरवावयाचा असतो. प्रयत्नाच्या वा दक्षतेच्या दृष्टीने नाही. दुर्बळाच्या दृष्टीने सोपे निवडावयाचे असते, आळसाच्या दृष्टीने नाही. कारण कोणतेही साधन म्हटले की त्याचे काही तंत्र असणार. पण माणसाला प्रत्येक ठिकाणी भागवाभागवी हवी असते. आणि शास्त्राला ते चालत नाही. माणूस मात्र याही क्षेत्रात लबाडीने वागण्याची इच्छा करतो.

दोन सख्खे भाऊ होते. ते एका प्राथमिक शिक्षकाचे पुत्र. एक ब्राह्मण त्यांचा पिढीजात उपाध्याय होता. थोरला मुलगा एम्. ए. होऊन पहिला-दुसरा वर्ग न मिळाल्याने माध्यमिक विद्यालयात शिक्षक म्हणून काम करित असे. संधि मिळाल्यामुळे धाकटा स्थापत्यविशारद झाला आणि कार्यकारी अभियंता (एक्झिक्युटिव्ह इंजिनियर) झाला. त्याला चराऊ कुरण उपलब्ध होते. लौकरच दोन भाऊ वेगळे राहू लागले. थोरला भाड्याच्या चाळीत रहात होता. धाकट्याने बंगला बांधला, मोटार घेतली. एकदा सत्यनारायणाची पूजा केली. ब्राह्मणाला दक्षिणा देतांना मात्र सव्वा रुपया दिला. शिस्तीच्या यजमानाकडे बंगल्यावर वेळेवर जाण्यासाठी बापड्या ब्राह्मणाने रिक्षा केली होती. दीड रुपया त्यातच गेला. त्याने ते भीत भीत यजमानांच्या कानावर घातले. तेव्हा यजमान चिडून म्हणाला, 'आमचे बंधू सत्यनारायणाच्या पूजेचा सव्वा रुपयाच देतात ना? तुम्ही आमचे पिढीजात उपाध्याय. परंपरेप्रमाणे घ्या. थोरले बंधू देतात तेवढेच मी देईन जास्त देणार नाही' आणि हा मोटारवाला वर म्हणतो रिक्षा कशाला केलीत? ब्राह्मण काही बोलला नाही. पुढे लग्नाच्या वाटाघाटीत ब्राह्मणाला अनुभवी म्हणून बोलाविले होते. हुंड्याचा प्रश्न विचारात निघताच या बंगलेवाल्याने दहा हजार रुपये हुंडा मागितला. मुलीच्या बापाला ते शक्य नव्हते. तेव्हा हा ब्राह्मण म्हणाला, 'तुमच्या वडील बंधूंनी एक हजार रुपये हुंडा घेतला आहे. ती परंपरा मोडणे तुम्हाला शोभत नाही.'

हुंड्याच्या वेळी जाणवणारी श्रीमंती धर्मकार्यात दक्षणा देताना मनुष्य लक्षात ठेवीत नाही. तेथे भागवाभागवी, सवडशास्त्र, दुसरा काय करतो

व किती करतो हेच सर्व माणूस लक्षात ठेवतो. सूक्ष्मता त्याला दिसतच नाही वा दिसू शकतच नाही असे नाही. पण या सूक्ष्म दृष्टीचा आवाका मतलबाच्या झापडीने फक्त स्वार्थाच्या मार्गावरच केन्द्रित झालेला असतो आणि म्हणून धर्माचरणातील सूक्ष्मता त्याच्या लक्षात येत नाही, तो लक्षात घेत नाही.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, सूक्ष्मपणामुळे हा यज्ञधर्म त्यांना समजला नाही. म्हणून त्यांनी स्वतःच्या उद्धाराचे साधन कोणते, हे ब्रह्मदेवालाच विचारले.

प्रजा ब्रह्मदेवाला म्हणाली की देवा, कशाच्या आश्रयाने, कशाच्या आधाराने, कोणत्या साधनाच्या बळावर आम्ही या जगतामध्ये रहावे? ते कृपा करून सांगा.

कशाच्या आश्रयाने राहावे हा प्रश्न केवळ माणसालाच पडतो. कृमिकीटकांना, पशुपक्ष्यांना हा प्रश्न कधी पडत नाही. कारण त्यांचे जीवन निसर्गनियमाने स्वभावधर्माने इतके काटेकोरपणे मर्यादित झाले आहे की त्यात व्यक्तिः वा जातितः प्रगती किंवा परागती संभवतच नाही. हजारो वर्षांपासून झुरळे झुरळेच आहेत, चिमण्या चिमण्याच आहेत आणि गाढवे गाढवेच आहेत. त्यात वृत्तितः प्रगती किंवा परागती, उन्नति वा अधःपात संभवत नाही. त्यांच्या जीवनमानापुरते सर्व ज्ञान निसर्गाने त्यांच्या ठायीच उत्पन्न केले असल्याने त्यांना बाहेरच्या मार्गदर्शकाची कोणतीही आवश्यकता पडत नाही. कळपातून काढून अगदी स्वतंत्रपणे वाढविलेले पशुपक्षीही सामान्यतः आपल्या जातीचेच जिणे जगत असतात. तेच अन्न खातात. तीच वाणी उच्चारतात. त्यामुळे कशाच्या आश्रयाने जगावे हा प्रश्न मनुष्येतर जीवांना नसतो. आणि क्वचित असा प्रश्न पडलाच तर चाऱ्याच्या, कडब्याच्या, अन्नाच्या आश्रयाने जगा असे त्याचे उत्तरही साधेच असते. कारण पोट भरणे आणि संतति निर्माण करणे या व्यतिरिक्त कोणतेही बरेवाईट कर्म त्यांच्या जीवनात नसते. या त्यांच्या गरजा भागल्या की मनुष्येतर प्राणी स्वस्थ पडून राहतात असेच बहुधा आढळते. पोट भरलेले क्रूर पशूही अगदी निरुपद्रवी असतात असे जाणते सांगतात. माणसाचे नेमके उलटे आहे. त्याच्या खऱ्या उद्योगांना पोट भरल्यानंतरच सुरुवात होते. म्हणून कशाच्या आधाराने राहावे हा प्रश्न माणसालाच आहे, बुद्धिमान

असूनही त्यालाच मार्गदर्शनाची आवश्यकता आहे. कदाचित बुद्धिमान असल्यामुळेच बुद्धीच्या अधिक विकासासाठी आणि संपूर्ण उपयोगासाठी त्याला मार्गदर्शन आवश्यक होत असावे.

तेव्हा ब्रह्मदेवाने जीवांना कृपाळूपणे सांगितले की तुमच्यासाठी येथे स्वधर्माची योजना केलेली आहे. आपल्या वर्णविशेषाप्रमाणे जातीच्या, कुळाच्या, परंपरेच्या पद्धतीप्रमाणे तुम्ही या स्वधर्माची सेवा करा. तुमचे उद्योग, तुमचे व्यवसाय, तुमचे आचारविचार, आहार-विहार, जातिकुल परंपरेप्रमाणे उचित असे असावेत. वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे तुम्ही जे उद्योग कराल, त्यातच स्वधर्माची सेवा आहे. ती आनंदाने करा म्हणजे अगदी सहजपणाने तुमच्या साऱ्या इच्छा पूर्ण होतील.

वर्णाश्रमधर्म, जाति-कुल-परंपरा हे भारतीय संस्कृतीचे वैशिष्ट्य आहे. आणि या वैशिष्ट्यामुळेच भयानक आपत्तींना दीर्घकालपर्यंत तोंड देऊनही भारतीय संस्कृती जगातील विचारवंतांना आश्चर्यचकित करित अद्यापही टिकून आहे. ग्रीक-रोमनांच्या ख्यातनाम संस्कृती, इजिप्तची सभ्यता या घातक आक्रमणाच्या एकदोन आघातासरशी पार कोसळून पडल्या. आणि प्रत्यक्षात त्यांचे नामोनिशाण उरले नाही. ते सर्व देश आक्रमकांच्या उदरात समाविष्ट झाले. परंतु हजार बाराशे वर्षे आक्रमकांच्या पारतंत्र्यात राहूनही भारतीय संस्कृतीची प्रजा आपल्या प्राचीनतेचा अभिमान मिरवीत आणि पुरातनाशी संबंध राखीत कशी का होईना पण अद्यापही टिकून आहे. आणि आक्रमक वा त्यांची परंपरा सांगणारे बाटगे अद्यापिही अल्पसंख्यच आहेत. खुळेपणाने प्रचारल्या जाणाऱ्या कुटुंब नियोजनाचा प्रभाव म्हणून भविष्यकालाविषयी भय निर्माण झाले असले तरी आज आम्ही बहुसंख्य आहोत ही गोष्ट निर्विवाद आहे व या चिवट जीवनाला आमच्या संस्कृतीतील काही चांगल्या गोष्टी कारणीभूत आहेत. या सर्व चांगल्या गोष्टी बव्हंशाने वर्णाश्रमधर्म या कल्पनेत समाविष्ट आहेत. आज मात्र वर्णाश्रमधर्म ही कल्पना तिरस्कारार्ह वाटत आहे. पाश्चात्यांचा धूर्त प्रचार आणि त्याला बळी पडलेले आमचेकडील शहाणपण हे याचे कारण आहे. आमच्याकडूनही चुका झाल्या. ज्यांच्यावर संस्कृतिसंरक्षणाचे, मार्गदर्शन आणि धर्मपालनाचे उत्तरदायित्व निर्भर होते तो ब्राह्मणवर्ग आपले ब्राह्मण्य कोणत्याही अर्थाने राखू शकला नाही. देशकालपरिस्थितीची योग्य

जाणीव त्याने ठेवली नाही. आपली विद्वत्ता त्याने वाढविली नाही. सदाचार त्याने सांभाळला नाही. जन्माच्या उच्चपणाची पोकळ ऐट मात्र मिरविली. पेशवाईच्या उत्तरकालात या अधःपाताची परिसीमा झाली; आणि तेच वाईट वळण ब्राह्मण आजही गिरवीत आहेत. ब्राह्मणजातीसंबंधीचा द्वेष खोलवर रुजला आहे, त्याची ही कारणे आहेत. चुका कोणाच्याही असल्या तरी त्या चुकाच आहेत. प्रश्न आहे तो तत्त्वज्ञानाच्या बैठकीचा. त्यादृष्टीने विचार करता समाजरचनेची वर्णाश्रमधर्मात्मक योजना ही कोणत्याही समाजरचनेच्या पद्धतीपेक्षा अधिक चांगली आणि कमी वाईट आहे. या पद्धतीत माणूस स्वावलंबी होतो. त्याचे माणूसपण वाढते. संतत्वात परिणत होणारी माणुसकीची उदात्त अवस्था हा त्याचा आदर्श राहिल्याने स्वार्थी प्रवृत्तीस प्रतिष्ठा राहत नाही. आणि त्यामुळे संयमाचे वळण सहज लागू शकते. प्रगतीस वाव राहून संघर्ष टळतो. आळस न वाढता जीवनाला स्वास्थ्य लाभते. चिंता, अस्वस्थता, मत्सर, क्षोभ, आसक्ती हे मानवी जीवन व्याकुळ करणारे विकार फार फार मर्यादित राहतात. ऐतिहासिक काळात भारतवर्षाने असे प्रसन्न जीवन अनुभविले आहे. आणि आजही अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत आपण त्या मानाने शांतपणे, समाधानाने जगत आहोत. खरोखरीच जगामध्ये शांतता नांदावी असे वाटत असेल तर भारतीय तत्त्वज्ञानाचाच अवलंब करावा लागेल.

आज साम्यवाद वा समाजवादाची चलती आहे. पण त्यामध्ये माणसाचे माणूसपण नष्ट होऊन त्याचे जड यंत्र तरी होते वा त्याचा राक्षस तरी होतो.

भारतवर्षामध्ये समाजातील काही भाग पिढ्यान्पिढ्या उपेक्षित राहिला हे खरे. पण त्याचे कारण तत्त्वज्ञान नसून, मिथ्याचरण आहे. भारतीय संस्कृतीने क्रूरतेला जन्म दिला नाही. आक्रमणे केली नाहीत आणि युद्धातही, माणुसकीला काळे फासणाऱ्या गोष्टी घडू दिल्या नाहीत. आपल्याकडे लहान लहान राज्ये होती. त्यांच्यात युद्धे होत. पण त्यांचे स्वरूप मोकळ्या मैदानी-खेळासारखे असे. युद्धात भाग घेणाऱ्या सैनिकाव्यतिरिक्त सामान्य जनतेला युद्धाचा उपद्रव होत नसे.

जन्मानेच व्यवसाय निश्चित झाल्यामुळे बेकारीला वाव नसे. सामाजिक दृष्ट्या ज्या चांगल्या मानल्या जातात अशा पुष्कळ गोष्टी सहजासहजी

घडत होत्या. आपल्याकडे राजनिष्ठा वा देशभक्ती आजच्या अर्थाने नव्हती हे खरे पण तशी त्याची आवश्यकताच नव्हती. आजही आपण कानडी, मराठी, गुजराथी, काठेवाडी, तामिळी वा मल्याळी अभिमानाला देशाभिमान मानीतच नाही. माणसाने जिल्हाधिकाऱ्याशी एकनिष्ठ राहिले पाहिजे असे आपण आजही मानीत नाही. आसेतु-हिमाचल धार्मिक तत्त्वज्ञान आणि सांस्कृतिक मूल्ये यांची एकरूपता असल्याने धर्मनिष्ठा जीवनाचा आधार म्हणून पुरेशी होती. या धर्मनिष्ठेमुळेच कोणत्याही प्रयत्नाची, जागृतीची वा उद्योगाची परिणती संघर्षात होत नसे.

साम्यवाद ही धारणा देऊ शकत नाही. संघर्ष हेच त्याच्या प्रगतीचे साधन आहे. त्यामुळे जेथे ८ तास काम आहे तेथे तो ५ तासाकरिता भांडतो जेथे ८ टक्के लाभांश मिळतो तेथे तो १० टक्क्याकरिता भांडतो. आणि जेथे १५ टक्के लाभांश आहे. तेथे तो २० टक्क्यासाठी भांडतो. या विषयसुखलोलुप बहिर्मुख वृत्तीमुळे ऐहिकतेच्या संपन्न शिखरावर असलेले देशही अस्वास्थ्याने, संघर्षाने पीडलेले आहेत, अनीतीने काळवंडलेले आहेत. मजुरी करणारापासून कारखानदारापर्यंत, शिपायापासून मंत्र्यांपर्यंत, झोपडपट्टीत राहणाऱ्यापासून राजमहालात राहणाऱ्यापर्यंत, निरक्षरापासून कुलगुरुपर्यंत, रानावनापासून मोठ्या नगरीपर्यंत कोठेच कोणालाच स्वस्थता नाही. शाश्वती नाही.

आमच्या या सर्व दुःखाचे कारण आपण स्वधर्म विसरलो यात आहे. स्वधर्म हा मिळालेला असतो. परंपरेने प्राप्त होतो. त्यात निवडीला वाव नाही. हे आपण विसरलो.

ब्रह्मदेवाने समाजाच्या कल्याणाचा मार्ग म्हणून स्वधर्माचा अवलंब करा असे सांगितले. हा आदेश अनादिकाली जितका खरा होता तितकाच तो आजही खरा आहे. देशकालपरिस्थिती बदलली आहे. म्हणून आचारविचार बदलले पाहिजेत आणि त्यामागचे तत्त्वज्ञानही नवीन घेतले पाहिजे, असे आपण म्हणतो. पण ते पुष्कळवेळा फसवे असते. त्यात सत्याचा अंश फारच थोडा असतो. परिस्थितीनुरूप माणूस घडतो. ही विचारसरणी माणसाला परतंत्र ठरविणारी आणि जडवादी आहे.

कालो वा कारणं राज्ञः राजा वा कालकारणम् ।

इति ते संशयो माऽभूत् राजा कालस्य कारणम् ॥

माणूस हा आपल्या स्वतःच्या कर्तृत्वाने परिस्थितीला घडवितो हे खरे आहे. त्या विचारात, आचारात मुळात अज्ञानाने, मोहाने वा आळसाने पालट होतात. माणूस लबाडीने त्याचेच तत्त्वज्ञान बनवितो आणि लौकिकाची हाव धरून स्वतःचे वैशिष्ट्य प्रस्थापित करण्यासाठी क्रांतिकारक म्हणून मिरवितो. आवश्यकतेकरिता होणारे पालट हे खरोखरीच फार अल्प असतात. व असे पालट बहुधा परंपरेला बाधकही ठरत नाहीत. गेल्या सहस्रावधि वर्षात माणसाची शरीररचना बदलली नाही, शरीरक्रिया पालटली नाही, मग कल्पना, आवडी आणि विचार पालटण्याचे कारण काय? एखाद्या वस्तूवाचून माझे अडते असे मनुष्य मानतो आणि मग ते त्याला अपरिहार्य वाटते. पण मुळात ते तसे नसते.

आमच्या ती दादांची, सद्गुरु दासगणूमहाराजांचीच गोष्ट सांगतो. त्यांना त्यांच्या वयाच्या १२ व्या वर्षी संगतीमुळे बिडीचे व्यसन लागले. दिवसाकाठी ४०-५० बिड्या संपाव्या इतके ते वाढले. वयाच्या ७० वर्षापर्यंत ते टिकून होते. दुखण्यातील पथ्य म्हणून वा पावित्र्य सांभाळण्यासाठी सुद्धा त्यांनी बिडीचा त्याग केला नाही. बिडी पीत राहिल्यावाचून काव्याची स्फूर्ति होत नाही, प्रतिभेला उत्तेजन मिळत नाही, असे ते म्हणत. 'गुरुचरित्रसारामृत' लिहित असता काही कर्मठ भाविकांनी आग्रहाची विनंती केली की महाराज, निदान गुरुचरित्र तरी बिडी ओढत ओढत सांगू नका. तेव्हा दादा म्हणाले की मग लिहूच नका म्हणून सांगा. बिडी न ओढता काव्याची रचना करणे हे मला जमणारे नाही. पुढे त्यांनी बिडी सोडण्याचा निश्चय केला व त्यांनी ती सोडली. धूम्रपानाचे नावही काढले नाही. पण त्या उतारवयातही बिडी सोडली असून काव्यप्रतिभा मंदावलेली नव्हती. शंकराचार्यचरित्रासारखा ३९ अध्यायांचा उत्कृष्ट, ओवीबद्ध ग्रंथ हा त्यानंतरच लिहिला गेला आहे. यावरून सूक्ष्मदृष्टीने विचार केला तर आचार-विचारातील पालट परिस्थितीमुळे घडून आले आहेत व घडवून आणावे लागतात, हे म्हणणे उथळ असल्याचे तेव्हाच लक्षात येईल.

पूर्वीच्या आदर्श परिस्थितीतून आपण भ्रष्ट झालो, ते अज्ञानाने, लोभाने वा आळसाने. तेव्हा पूर्वीच्या आदर्श परिस्थितीत आपणास जाऊन पोचणेहि शक्य आहे. पण त्यासाठी विवेकपूर्वक ज्ञान, त्यागाची सिद्धता आणि निष्ठेचे प्रयत्न यांचाच अवलंब केला पाहिजे. अर्थात् ही सुधारणाहि

क्रमाक्रमानेच होत जाणार. कारण बिघाडही एका रात्रीत एकदम झालेला नाही. त्याप्रमाणे सुधारणाही एका रात्रीत होणे शक्य नाही, होणे इष्टही नाही. **क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।** दोष काढून टाकावयाचे तर क्रमाक्रमानेच काढून टाकले तर सुखावह होतात. नाहीतर त्रासदायक ठरतात, असे शास्त्राने सांगितले आहे.

तेव्हा आज या परिस्थितीतही आपणा सर्वांना आणि आपणापैकी प्रत्येकाला स्वधर्माचरणी होणे शक्य आहे. सगळे अज्ञान एकदम नष्ट होणार नाही. सगळे लोभ एकदम सुटणार नाहीत. सगळा आळस एकदम झडणार नाही. व्यक्तीव्यक्तीत प्रकृती, प्रवृत्ती व परिस्थितीला अनुसरून काही तरतम राहिल; पण स्वधर्माच्या आदर्शाकडे दृष्टी ठेवून आपल्या आहे त्या वर्तनांत सुधारणा करीत जाणे व्यक्तीला शक्य आहे आणि पूर्णतेप्रत पोचणेही असंभवनीय नाही.

प्रजेच्या विकासासाठी ब्रह्मदेवाने स्वधर्माचरणाचा केवळ मार्गच तेवढा सांगितला असे नाही तर स्वधर्माचरणाचे फळहि सांगितले आहे. प्रामाणिकपणे स्वधर्माचरण केले तर तुमच्या सर्व इच्छा पूर्ण होतील. सुखसंपत्ती मिळवाल, ऐश्वर्य मिळवाल, प्रसन्नतेने नांदाल असे ब्रह्मदेव म्हणतो.

ऐहिकापुरता विचार करावयाचे ठरविले तरी त्या दृष्टीनेही हे खरेच आहे. सर्वनाशातून थोड्या काळात वैभवाला पोचलेल्या राष्ट्रातील व्यक्ति-जीवनाचा विचार केला तर हे सहज लक्षात येईल. जपानमधील कामगार नियोजित वेळेत प्रामाणिकपणे कामच करीत असतो. माझ्या एका स्नेह्याने एक उदाहरण सांगितले. तो ज्या घरी उतरला होता त्या घरधन्याने त्याच्या घरदुरुस्तीसाठी सुतार बोलावलेला होता. सुतार बरोबर ठरल्या वेळी (आपल्या समजुतीसाठी आठ वाजता) कामावर हजर झाला. त्याने आपल्या हत्यारांचा सर्व संच घरून धार वगैरे लावून नीटनेटका करून आणलेला होता. नेमक्या आठ वाजता त्याने कामास सुरुवात केली. चार तास निरसलपणे काम केले. मध्ये चहा बिडी गप्पा काहीच नाही. बारा वाजता त्याने मधली सुट्टी घेतली. थोडे खाऊन व विश्रांती घेऊन तो एक वाजता पुन्हा कामाला लागला ते पाच वाजेपर्यंत. त्यानंतर त्याने हत्यारांची आवराआवर केली व तो आपल्या घरी गेला. दुसरे दिवशी पुन्हा तसेच. त्या

स्नेह्याने सांगितले की सर्व जपानभर सगळ्या प्रकारच्या कामगारांची हीच प्रवृत्ती आहे. आणि त्यामुळे जपानमध्ये सुपरविजन अशी फारशी करावीच लागत नाही. अपवाद एखादा. पण स्वतः कामगारच आपण होऊन त्यास ठीक करतात. म्हणून आज जपान अमेरिकेसारख्या देशाशीही स्पर्धा करू शकतो आणि भारी ठरतो. आपणाकडे काय आढळते? ८ तासासाठी नेमलेला माणूस ४-५ तासाचे काम करील तर तीही कृपाच समजण्याचा प्रसंग येतो. मालकही तसेच. कामगारांच्या कष्टाची जाणीव न बाळगता अफाट नफ्यातून स्वतःची चैन करण्यात गढून गेले आहेत आणि मग दोघेही एकमेकांपुढे बोट करून हा अप्रामाणिकपणा करतो म्हणून धंद्याला उर्जितावस्था येत नाही, उत्पादन वाढत नाही असे म्हणत असतो. सगळेच आपल्या कामाशी प्रामाणिक राहतील तर आपल्याहि देशात 'गरिबी हटाव' हे घोषवाक्य केवळ पुढाऱ्यांच्याच पुरते नव्हे तर सर्वसामान्य जनतेच्या दृष्टीनेही प्रत्यक्ष अनुभवास येईल. मालक मजुरासंबंधी कायदे करून हे प्रश्न सुटत नाहीत हे आपण पाहिले आहे. त्याला प्रामाणिकपणाची जाणीव आतून असावी लागते आणि अशी आंच केवळ स्वधर्माच्या अवलंबानेच निर्माण होण्याची शक्यता आहे.

जुन्या वळणाच्या अनेक मोठ्या आणि सुखी कुटुंबात वावरणाऱ्या गृहिणीचे वर्तन हा स्वधर्माचरणाचा व्यावहारिक आदर्श मानावयास हरकत नाही. ती सकाळपासून रात्री उशीरापर्यंत सर्व कुटुंबाची, मुलामाणसांची, आल्यागेल्याची निरलस सेवा करित असते आणि कुटुंबही तिचे स्वामित्व मान्य करित असते. ती कुटुंबात राबत असते आणि कुटुंबातील माणसे तिचा सन्मान ठेवीत असतात. आपल्याकडे नववधूला तू दीर, सामू, नणंदांची, कुटुंबाची, सम्राज्ञी हो असा आशीर्वाद दिलेला असतो. गृहिणी घरात राबत असतांना आपल्या कोणत्याही कामाचे मोल लावीत नाही आणि म्हणून वस्त्रालंकारांनी कुटुंब तिची पूजा करते. स्वधर्माचरणाने इच्छा पूर्ण होतील याचा हाच अर्थ आहे. स्वधर्माचरण हाच खरा धर्म, हेच खरे पुण्य, हाच खरा परमार्थ आहे. इतर सर्व स्वधर्माचरणाच्या अपेक्षेने गौण आहे. अनवश्यक आहे.

म्हणून श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, तुम्ही स्वधर्माचरणाने वागलात म्हणजे पुरेसे आहे. पुण्य मिळविण्यासाठी वा इच्छापूर्तीसाठी व्रत-नियम,

पूजा-पाठ, तीर्थयात्रा, योगयाग, नवस-सायास, मंत्र-तंत्र यांची काही आवश्यकता नाही. श्रम न मानता, न कंटाळता स्वधर्माचे अनुष्ठान करा म्हणजे झाले. व्रत-नियम, पूजा-अर्चा, योग-याग, तीर्थयात्रा यात काहीच अर्थ नाही, हे सर्व थोतांड आहे असे ज्ञानेश्वरमहाराजांना म्हणावयाचे नाही. अनेक ठिकाणी त्यांनी निरनिराळ्या प्रकारच्या यज्ञांचे, तपाच्या निमित्ताने व्रत-नियम, तीर्थयात्रांचे, ६ व्या अध्यायात योगाचे, महत्त्व गायिले आहे. या सर्वांची उपयुक्तता त्यांनी सांगितली आहे. पण हे सर्व स्वधर्माचरणात झालेल्या वा केलेल्या उणीवा दूर करण्यासाठी वा त्यामुळे घडणारे परिणाम टाळण्यासाठी योजिलेले आहे. कोणतेही शक्तिवर्धक औषध जसे अन्नाच्या ऐवजी पथ्याचरणाविरहित वापरता येत नाही, तसे कोणतेही व्रताचरण स्वधर्माच्या ऐवजी वापरता येणार नाही. औषध हे आहार-विहार योग्य न केल्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या दोषांचे परिमार्जन करणारे असते वा अन्नाचे पूरक असते, सहाय्यक असते. स्वधर्माचरण हा आरोग्यरक्षक आहार-विहार आहे आणि व्रतनियमादि गोष्टी या सामान्यतः रोगनाशक वा आहारातील उणीवा भरून काढणाऱ्या औषधी आहेत.

व्रताचरणादी गोष्टींच्या मागे लागू नये असे सांगण्यामागचा श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा आणिकही एक उद्देश असावा. या गोष्टी कोणी निष्काम भावनेने सहसा करित नाही. त्यामागे कोणती तरी इच्छा पूर्ण व्हावी असा हेतू असतो. सकाम भावनेने केलेले कोणतेही कर्म यथासांग व्हावे लागते. सर्व तंत्र काटेकोरपणे सांभाळावे लागते. मंत्र, साधनसामग्री, पद्धती, यात चालढकल, भागवाभागवी खरे म्हणजे चालत नाही. पण ही दक्षता सामान्यतः कोणी घेत नाही. आणि मग व्रतादींचे फळ जसे मिळावयास पाहिजे तसे मिळत नाही. कित्येक वेळा प्रारब्ध इतके बलवान असते की यथासांग कर्माचे सामर्थ्यही अपुरे पडते. असे झाले, इच्छित फल प्राप्त झाले नाही म्हणजे मग व्रतनियमादिविषयी विकल्प निर्माण होतो. असा विकल्प अधिक घातक ठरतो. म्हणून त्या भानगडीतच पडू नये असे सांगितले जाते. **‘यथासांग ते कर्म काही घडेना । घडे कर्म ते पुण्य गांठी पडेना ॥’** कर्म यथासांग होत नाही. कसे तरी केले तर पुण्य गाठी पडत नाही आणि तसे पडले तरी मूळ प्रश्न टळत नाही. यासाठी स्वधर्माचे आचरण हा एकच सर्व प्रकारच्या आपत्तीतून तरून जाण्याचा सोपा आणि सरळ असा मार्ग आहे.

हे सर्व धर्माचरण मात्र फळाची आशा सोडून, कोणतीही तात्पुरती अपेक्षा न बाळगता केले पाहिजे; अपरिहार्य, आवश्यक म्हणून केले पाहिजे, कर्तव्यभावनेने केले पाहिजे, प्रेमाने मनापासून केले पाहिजे. या कृतीला उपमा एकच आणि ती म्हणजे पतिव्रतेच्या पतिसेवेची. स्वधर्माचरण हे पतिव्रताधर्माने झाले पाहिजे. नेमके हेच अवघड वाटते.

खरी पतिव्रता ती की जी संपूर्ण समर्पित जीवनाने जगते. पतिसुख, पतिसंतोषाव्यतिरिक्त जिला स्वतःच्या म्हणून काही वेगळ्या आशाआकांक्षा नसतात. सेवासाधन म्हणून ती आपल्या शरीराला काय मानील तेवढेच. त्याव्यतिरिक्त ती स्वतःचे वेगळे अस्तित्व मानीत नाही. कोणताही अहंकार बाळगीत नाही. तामिळनाडूतील तिरुवल्लुवर नावाच्या महात्म्याची कथा यादृष्टीने मोठी लक्षणीय आहे.

तिरुवल्लुवरांकडे एक माणूस आला आणि त्याने संसार सुखी कशाने होतो अशा तऱ्हेचा प्रश्न विचारला. महात्मा तिरुवल्लुवर म्हणाले, इतकी काय गडबड आहे? विषय मोठा आहे, रहा दोन दिवस. बोलू सावकाश! तिरुवल्लुवरांची पत्नी वासुकी, महान् पतिव्रता होती. पतीवर तिची विलक्षण निष्ठा होती. पतीचे वाक्य तिला वेदवाक्य होते. एके दिवशी तिरुवल्लुवरांनी विणकाम काढले होते. अंगणात माग लावून ते विणत होते. आकाश निरभ्र होते. सूर्यप्रकाश भरपूर होता. प्रश्न विचारणारा शेजारीच बसलेला होता. त्याच्याशी इतर विषयावरच काही बोलता बोलता तिरुवल्लुवरांनी आपल्या पत्नीस मध्येच एकाएकी हाक मारली आणि म्हणाले, “अग, दिवा लावून आण बरं! मागावरचे धागे तुटले आहेत ते जुळवायला दिसण्यासाठी दिवा पाहिजे. हे ऐकताच त्या साध्वीने हातातले काम टाकले आणि ती दिवलाणी घेऊन बाहेर आली. तिरुवल्लुवरांनी सांगितले तसे ते दिवलाणे तिने धरले. त्यांनी ते धागे जुळवून घेतले. काम झाले, म्हणताच साध्वी पुन्हा परत गेली.

दुसरी एखादी स्त्री नवऱ्याला वेड लागले आहे असे तरी समजली असती किंवा माझा छळ करण्यासाठी हे असे वागतात असे तरी तिच्या मनात आले असते. तिरुवल्लुवरांच्या पत्नीला तसे काही वाटले नाही, ती जितक्या सहजपणे आली तितक्याच सहजपणे परत गेली. तीही कुणी

बावळी नव्हती. सांगकामी अशी अर्धवटही नव्हती. चांगली बुद्धिमती होती. पण नवऱ्याच्या मोठेपणावर तिचा पूर्ण विश्वास होता. तो योग्य कारणाकरिता योग्य तेच करील आणि क्वचित् आपल्या लक्षात आले नाही तरी पती वागेल, बोलेल ते योग्यच असेल, योग्य कारणासाठीच असेल अशी त्या साध्वीची दृढ श्रद्धा होती. घटना घडून गेली. थोड्या वेळाने तिरुवल्लुवर त्या गृहस्थास म्हणाले, संसार सुखी कसा होतो, कशाने होतो या प्रश्नाचे उत्तर मिळाले का? पूर्ण समर्पित जीवन जगणारी साध्वी असेल तर संसार सुखाचा होतो. असेच त्यांना या घटनेतून सुचवावयाचे होते. विचारणाऱ्याच्या ते किती लक्षात आले माहीत नाही. पण पतिव्रता शब्दातील व्यापकता एवढी मोठी आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यासाठी स्त्री, पत्नी, गृहीणी असा सामान्य शब्द न वापरता “पतिव्रता” असा शब्द वापरतात. अशा पतिव्रतेच्या वृत्तीने स्वधर्माचरण करावे लागते तेव्हाच ते खरे स्वधर्माचरण ठरते. आणि भगवंतांनी सांगितल्याप्रमाणे फलद्रूपही होते.

स्वधर्माची सेवा करताना ती, फळाची अपेक्षा न करता केली पाहिजे. अत्यंत निष्ठेने स्वधर्माचरण केले पाहिजे. यज्ञाची दिक्षा घेतलेला जसा व्रतस्थ राहून यज्ञ करित असतो तीच अवस्था स्वधर्माचे आचरण करणाराचीही असावी. अशा निष्ठेने स्वधर्मरूपी यज्ञाचा अवलंब केला तर तो आचरण करणारासाठी कामधेनू ठरेल, कल्पवृक्ष होईल. चिंतामणीप्रमाणे सर्व मनोरथ पुरविणारा ठरेल. गाय जशी वासराला सोडून जात नाही तसा स्वधर्मही आचरण करणाराचा त्याग करणारा नाही. निष्ठेने स्वधर्माचरण करित राहिले, ते स्वधर्माचरण वृत्तीत मुरले, मनबुद्धीत ठसले की मग बुद्धिपुरस्सर सावध राहून स्वधर्माचरणासाठी परत प्रयत्न करावे लागणार नाहीत. कारण या स्थितीत हातून जे जे घडेल ते ते स्वधर्माचरणच असेल. स्वधर्म जीवाला सोडणार नाही याचा हा अर्थ आहे.

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥

तुम्ही स्वधर्माचरणाने देवतांना संतुष्ट करा मग देव तुम्हाला संतुष्ट करतील अशा रीतीने परस्परांना संतोष देत तुम्ही परमकल्याणाला प्राप्त व्हाल, असे प्रजापतीने लोकांना सांगितल्याचे भगवान् म्हणतात.

देवांना संतुष्ट करण्याचे साधन स्वधर्माचरण आहे हे येथे स्पष्ट सांगितले आहे. पंचामृताचे स्नान, गंध, फूल, अक्षता, वस्त्रालंकार, नैवेद्य दाखविणे, बळी देणे, नवस बोलणे हे काही देवतांना संतुष्ट करण्याचे खरे साधन नव्हे. स्वधर्माचरण करण्यामध्येच देवता संतुष्ट होत असतात. देवधर्म करणे हे काही आपण समजतो त्या अर्थाने कल्याणकारी राज्य नाही की आपण कसेही वागावे व सर्व जबाबदारी शासनावर टाकावी आणि शासनानेही मतांच्या लालचेने पुनःपुनः मागची कर्जे आणि तगाई वसुली नसली तरी सहाय्य करीतच राहावे. देवाच्या राज्यात ते चालत नाही. येथे औदार्य आहे पण भोंगळपणा नाही. क्षमा आहे पण ती न्यायाला सोडून नाही. माणसाने आपल्याकडून स्वतःच्या शक्ती-बुद्धी-सामर्थ्याप्रमाणे, जेवढे चांगले करणे शक्य आहे, जेवढे चांगले वागणे शक्य आहे तेवढे चांगले केलेच पाहिजे, वागलेच पाहिजे. म्हणजे देव जे द्यावयाचे ते देतात. 'न ऋते श्रान्तस्य सख्याय देवाः' असे उपनिषद सांगते ते फार फार महत्त्वाचे आहे. श्रम करणारालाच देवांची मैत्री लाभते. आणि मग त्या श्रमणाच्याला कष्टाचे श्रेय निश्चितच मिळते. माणसाच्या सामर्थ्यापेक्षा देवाचे सामर्थ्य नेहमीच अनंतपटीने श्रेष्ठ असल्याने स्वधर्माचरणाने प्रसन्न झालेला देव माणसाला जे देतो त्याचे मोजमाप करणे कठीण असते. 'अनंतहस्ते कमलावराने देता किती घेशिल दो कराने' अशी घेणाराची स्थिती होते. हिंदीमध्ये विनोदाने 'भगवान् जब देता है तब छप्पर फाडके देता है' असे म्हटले जाते पण देवाचीही एक खोड आहे. तो आधी घेतो आणि मग देतो आणि म्हणून नामदेवराय लडिवाळपणाने देवाची थड्डा करतात. ते म्हणतात, 'घेशी तेव्हा देशी ऐसा तू उदार'. सुदामदेवाला सुवर्णाची नगरी दिली. पण आधी त्याचे मूठभर पोहे खाल्ले. द्रौपदीला दुर्वासाच्या आपत्तीतून सोडविले पण आधी भाजीचे पान खाल्ले. सुपीक जमीन एका दाण्याचे हजार दाणे देते पण आधी एक दाणा तरी मातीत पेरवाच लागतो. न पेरताच ५०० दाणे द्या १०० दाणे द्या असे म्हणणे निसर्ग ऐकत नाही. मग हजार घ्या पण आधी एक चांगला पेर, असेच निसर्ग म्हणतो. राज्यशासन अनुदान देते ते ५० टक्के, ७५ टक्के, ९० टक्केही असते. पण १० टक्के, २५ टक्के तरी भर आपणास घालावी लागते. १०० रुपये घालायला सांगून ९०० रु. देण्यापेक्षा काही न घालावयास सांगता ५०० रुपयेच द्या ना! असे म्हटले तर सरकार ऐकत नाही. तसेच येथेही आहे.

योग्य मार्गाने आपणाला जे करणे शक्य आहे ते आधी घडावे लागते. ते न करता देवाचा संतोष अपेक्षिणेच योग्य नाही. आपण जी पूजा-अर्चा करतो ती अवश्य करावी. पण ती प्रतीकरूप आहे हे लक्षात ठेवावे. स्वधर्माचे आचरण हीच खरी पूजा आहे. प्राप्तीकर न भरता अर्थमंत्र्याच्या गळ्यात हार घातले तर आमच्या ईश्वरी राज्यात चालणार नाही. प्राप्तीकर न भरता मुख्यमंत्र्यांच्या निधीला देणगी दिली तर त्याने आमच्या इथे भागणार नाही. कर भरणे हे कर्तव्य आहे. त्याला पर्याय नाही. तसेच स्वधर्माचरणाचेही आहे. तुम्ही स्वधर्माचरण करा, देव तुम्हाला सुख देतील. अशा रीतीने परस्परांमध्ये माणूस आणि ईश्वरी सत्ता यांच्यामध्ये प्रेमभाव निर्माण होईल आणि अशी आत्मीयता एकदा निर्माण झाली की मग मनुष्य जे करू म्हणेल ते ते सहज सिद्धीला जाईल. यत्न यशस्वी होतील. मनातल्या साऱ्याच्या साऱ्या इच्छा कल्पवृक्षाच्या छायेत बसल्याप्रमाणे पुऱ्या होतील. त्याच्या तोंडावाटे जे जे निघेल ते ते खरे होईल. त्याला सत्ता प्राप्त होईल. ऋद्धिसिद्धी दारात हात जोडून उभ्या राहतील आणि म्हणतील, महाराज! आपली काय इच्छा आहे ते सांगा. वसंत ऋतूत फलपुष्पांची समृद्धी व्हावी त्याप्रमाणे माणसाचे घर सुखाने, प्रसन्नतेने, वैभवाने भरलेले राहिल.

परमार्थात वाटचाल करित असता ऋद्धिसिद्धी सहजपणे प्राप्त होत असतात. कर्म, योग, भक्ती, ज्ञान या चतुर्विध प्रमुख मार्गावरील वा मंत्रतंत्राच्या उपपथांवरील ऋद्धिसिद्धीचे स्वरूप थोडे वेगवेगळे असले तरी, त्या त्या मार्गाने वाटचाल करणाराला त्या वाटेत भेटतात यात शंका नाही. किती अंतर वाटचाल झाली हे दाखविणारे दगड जसे रस्त्यावर उभे असतात तसेच थोडेसे स्वरूप ऋद्धिसिद्धीचे आहे. पण प्रवासी जसा त्या दगडांना मिठी मारून बसत नाही; अंतर समजून घेण्याकरता त्याकडे दृष्टी टाकतो आणि पुढे चालू लागतो. तसेच परमार्थमार्गावरील वाटसरूचेही असले पाहिजे. काही अंतर चालून गेले की सिद्धी प्राप्त होते आणि साधक तिच्या मोहाला बळी पडतो. महंती वाढते. नावलौकिक मिळतो. अशा रीतीने सिद्धीचा उपभोग घेताना साधना संपते, सामर्थ्य उणावते मग त्यातून बुवाबाजी माजते. आणि मग समाजाचे अधःपतन होऊ शकते.

परीकथातील अद्भुत गोष्टीत दिव्य फूल, फळ मिळविण्याच्या प्रयत्नात असतांना वाटेत भेटणाऱ्या भीतिदायक व आकर्षक गोष्टींना बळी

पडावयाचे नसते. पडला तर मिळवावयाचे फळ दूरच राहते आणि फळ मिळवावयास निघालेला दगड होऊन पडतो. तसेच येथेही होते. संकटातून मुक्त होण्याच्या अपेक्षेने परमार्थाला लागणे हा तर व्यापार झाला, सुखाच्या लालचीने देवदेव करणे हा तर, जरा स्पष्ट कडक भाषेत, वेश्याव्यवसाय होय असे म्हटले पाहिजे. हे स्वधर्माचरण नव्हे. स्वधर्माचरण हे निष्काम कर्तव्य भावनेने, आवडीने, जिव्हाळ्याने, श्रद्धेनेच केले असले पाहिजे. कसे तरी केले, टाकणे टाकले असे होता कामा नये. आस्था नसली म्हणजे संतोष निर्माण होण्याची शक्यताच नाही. “भावयन्तः” म्हणण्यात हा अर्थ सुचविलेला आहे.

इष्टान्भोगान्नि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

स्वधर्मयज्ञाने संतुष्ट झालेले देव तुम्हाला इष्ट असे देतील. देवाच्या कृपाप्रसादाने मिळालेली धनसंपत्ती देवांना न देता जो भोगतो तो चोर ठरतो.

स्वधर्माचरणाच्या संदर्भात ब्रह्मदेवाने हे स्पष्टीकरण केले आहे. भगवान् त्याचा उल्लेख करतात. या वचनातील इष्ट शब्द फार महत्त्वाचा आहे. तो व्याकरणाप्रमाणे ‘इष्’ इच्छा करणे या धातूपासून निर्माण झालेला असला तरी केवळ इच्छा केलेले ते इष्ट असा त्याचा सरळ अर्थ नाही. इष्ट शब्दाचा ‘योग्य ते, हितकर ते’ असा अर्थ होतो. कारण अनिष्ट शब्दाचा अर्थ ‘न इच्छिलेले, न अपेक्षिलेले’ इतका साधा नाही. तर ‘नको वाटते ते, आपत्तिजनक’ असा आहे. त्यामुळे देव इच्छिलेले भोग देतात असे म्हणण्यापेक्षा देव योग्य ते, हितकर ते, भोग देतात असाच अर्थ करणे चांगले. आपण इच्छा करणारे अज्ञानी असतो. कशाची इच्छा करावी? किती मिळाले म्हणजे चांगले हे आपणास खरोखरीच कळत नाही. रजोगुण तमोगुणाचे मनबुद्धीवर आवरण असल्याने होणाऱ्या इच्छा उत्कट असल्या तरी योग्य नसतात. पण देणारा जो देव आहे त्याच्या ठिकाणी योग्यायोग्याचा निर्णय प्रामाणिकपणे नांदत असतो. त्यामुळे मागणाराने मागितले तरी देणाराने तेच, तितकेच आणि तेव्हाच दिले पाहिजे असे घडत नाही. मुलाच्या लडिवाळपणाने आई त्याच्यावर वात्सल्य, प्रेम करते हे खरे. पण लाड कुठे, किती, केव्हा, कसे पुरवावे याचा आपला विवेक ती सुट्टू देत नाही.

कौतुक करण्याने आईचे आईपण सिद्ध होते, त्यापेक्षा योग्य वेळी शिक्षा करण्यानेच आईचे चांगुलपण अधिक सिद्ध होते. म्हणून इच्छा पूर्ण झाली नाही, आपत्ती आली तरी देवाच्या सर्वज्ञपणावर विश्वास असणाराची श्रद्धा डळमळीत होण्याऐवजी वाढली पाहिजे.

दुर्दैवाने असे क्वचितच घडते. तेव्हा इच्छा करण्यापूर्वी आपण करतो ती इच्छा योग्य आहे की नाही याचा विचार माणसाने केला पाहिजे. इच्छा करण्यापूर्वी स्वतःच्या परिस्थितीचा माणसाने विचार करावा. इच्छा करण्यापूर्वी आपणास काही मिळाले आहे की नाही, ते काय आहे, किती आहे, कशाकरिता आहे, याचा विचार जर माणूस करील आणि त्याला अनुसरून विवेकाने वागेल तर उत्पन्न होणारी इच्छा योग्य आहे की नाही याचा निर्णय त्याला सहजपणे घेता येईल. पण हा विचारच माणूस करित नाही आणि मोहाने केवळ इच्छाच करित जातो. कर्तव्य करित नाही आणि मागणे मात्र चालू राहते. ईश्वराच्या न्यायी राज्यात मागण्याच करणाऱ्या मोर्चाची किंमत शून्य आहे. संप, बंद, घेराव यांना घाबरणारी शासनसंस्था ईश्वराची नाही. ईश्वर खडसावून विचारील माझ्याकडे मागायला आलास त्यापूर्वी तुला जे दिले आहे त्याचा उपयोग काय आणि कशाकडे केलास ते सांग. धड शरीर, विचार करण्याची बुद्धी, पोटभर अन्न, अंगभर वस्त्र, निवाऱ्यापुरती जागा मिळाली आहे की नाही? हेही नसले तर यापैकी मागावे हे ठीक आहे. पण हे असल्यानंतर जे मागावे ते यापैकीच असावे काय?

ईश्वराने देतांना खरोखरीच औदार्य दाखविले आहे असेच प्रत्ययाला येईल. जन्माला घालण्यापूर्वी त्याने आईच्या हृदयात वात्सल्य आणि स्तनात दूध निर्माण केलेले असते. यात तो गरीब श्रीमंत असा भेद करित नाही. ईश्वराने दिलेली सुखसाधने सर्वांना सारखीच दिलेली असतात. मोरोपंत म्हणतात, 'देवाने खरोखरीच पुष्कळ दिले आहे.' निराळ्या संदर्भात केकावलीत त्यांनी म्हटले आहे की,

पटुत्व सकलेन्द्रियी मनुजता सुवंशी जनी ।

द्विजत्त्वहि दिले भले बहु अलभ्य जे की जनी ॥

यशश्रवणी कीर्तनी रुचि दिली (तरी हा वरा) ।

म्हणे अधिक द्याच की अखिल याचकी (हावरा) ॥

सगळी इंद्रिये चांगली कार्यक्षम आहेत, माणूस म्हणून जन्माला घातले आहे. कुल चांगले प्रतिष्ठित आहे. लौकिकाची आणि खाण्यापिण्याची ददात नाही. शहाणपण आहे. विचार करू शकेल अशी बुद्धी आहे. कीर्तन, प्रवचन एकावेसे वाटते, ज्ञान मिळवावेसे वाटते. या गोष्टी ज्यांना मिळालेल्या नसतील त्यांनी परमार्थ केला नाही तर त्यांना दोष देता येणार नाही. पण ही अनुकूलता असलेले पुन्हा पुन्हा तेवढेच मागत राहतात. मिळालेल्याचा उपयोग स्वार्थी सुखोपभोगाकडे आसक्तीने करित राहतात. त्यांच्या इच्छा देव पूर्ण करील असे कसे घडेल? का घडावे?

माणसे आपत्तीत परमार्थ करू इच्छितात. सगळे सुरळीत असताना त्यांना देवाची आठवण येत नाही. लोकांचा हा परिपाठच आहे की,

सौख्यात नाठवे हरि संकट-समयांत वाचि हरिपाठ ।

परिपाठ हाच लोकीं त्याते दाविल कसा न हरि पाठ ॥

सुखात असताना हरीची आठवण करू नये. संकट आले की मग मात्र हरिपाठ वाचावा. पण अशा मतलबी माणसाकडे हरी पाठ वळवितो. अशाच्या मदतीला ईश्वर कधी येत नाही. जो योग्य मार्गाने थकेपर्यंत परिश्रम करतो त्यालाच ईश्वराचे साह्य लाभते, असे उपनिषदांनी सांगितले आहे. ईश्वराने दिलेल्या सुखसोयीनी माणसाचे खरे म्हणजे समाधान झाले पाहिजे. पण दिले ते ईश्वराने दिले असे वाटतच नाही. मिळाले ते मी मिळविले यात ईश्वराचे उपकार कसले? आता यापेक्षा अधिक देईल तर ईश्वराची कृपा. असेच माणूस प्रत्येक वेळी मानीत राहतो. आणि म्हणून ते जे मिळाले आहे त्यातील काही भाग माणसाने देवाकरिता दिला पाहिजे, वेचला पाहिजे. असे केले नाही, नुसतेच भोगले तर, आपण चोर ठरतो, याची पुरेशी जाणीव माणूस ठेवीत नाही. पुष्कळांना देवाने त्यांच्या योग्यतेपेक्षा कितीतरी अधिक दिलेले असते. माणसाला मात्र आपल्याला जे मिळाले त्यापेक्षा आपली योग्यता अधिक आहे असे वाटत राहते.

दुदैवाने ज्याला खरोखरीच काही मिळाले नाही, दुबळा आहे अपंग आहे, रोगी आहे, दरिद्री आहे, खाण्यापिण्यास पुरेसे नाही, निवान्याची वानवा आहे त्याने पूजाअर्चा कोटून करू? भजनात कसा वेळ घालवू? दानधर्म कशातून करू, असे म्हटले तर शोभेल. पण ज्याला सर्व तऱ्हेच्या

पुरेशा सोयी उपलब्ध आहेत, त्याने मात्र स्वार्थाला, सुखोपभोगाला, विषयलालसेला मर्यादा घातलीच पाहिजे. अधिकाकरिता मागत राहणे वा मिळाले नाही तर झगडणे हे योग्य नाही.

सहज मिले सो दूधसम, माँगा मिले सो पानी ।

कहे कबीर वह रक्तसम, ज्यापें खींचातानी ॥

जे सहज मिळते ते दुधासारखे, जे मागून घ्यावे लागते ते पाण्यासारखे आणि ज्यासाठी संघर्ष करावा लागतो ते रक्तासारखे मानावे असे संत कबीर सांगतात. माणसाने दूध प्यावे. रक्ताची इच्छा करणे हे राक्षसीपणाचे ठरते.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात की भोग भोगले की तृप्ती आली पाहिजे, मन निर्वासन झाले पाहिजे. आता आर्तता उरता कामा नये. आणि तसे जर झाले नाही तर विकृती आहे असे समजले पाहिजे. ऐश्वर्य प्राप्त झाले की ते पुरेसे वाटून विषयाविषयी वैराग्य निर्माण झाले पाहिजे. पण असे होत नाही. उलट आसक्ती वाढत जाते. इंद्रिये विषयांना लोलुप होतात. आणि या इंद्रियसुखाच्या मागे मनुष्य खेचला जातो. त्याला धर्माचे, नीतीचे, सदाचरणाचे कोणतेही भान उरत नाही. पतिव्रतेप्रमाणे वागावयाच्या ऐवजी हा वेश्येचे जिणे जगतो आणि मग अधःपाताला फारसा वेळ लागत नाही. ज्याचे घेतले, ज्याच्याकडून मिळाले, त्याच्याविषयी कृतज्ञता न बाळगता पुनः पुनः त्यालाच लुबाडण्याची इच्छा धरली तर क्षमाशील ईश्वरही क्षमा करित नाही हे माणसाने लक्षात ठेवले पाहिजे. ऐश्वर्य अथवा वैभव ही प्रारब्धाधीन गोष्ट आहे हे लक्षात ठेवून हिताला पुरेसे मिळतांच माणसाने निष्काम भावनेने, त्यागबुद्धीने, स्वधर्माचरण केले पाहिजे. देवतापूजन, अन्नदान, दानधर्म, दक्षिणा इत्यादी गोष्टी मिळालेल्या धनलाभातून यथाशक्ती प्रामाणिकपणे करित राहिले पाहिजे. सत्यनारायणाची पूजा सांगितली म्हणून ब्राह्मणाला घासाघीस करून पैसे दिले म्हणजे ती दक्षिणा नव्हे तर गवंडीगड्याला मजुरी देतो तसे झाले. आपत्ती दूर व्हावी म्हणून आशीर्वादाच्या अपेक्षेने दिलेली दक्षिणासुद्धा दान नाही, औदार्य नाही. दान हे कर्तव्यभावनेने दिलेले असून निष्काम असले पाहिजे. देणाऱ्याच्या परिस्थितीला साजेसे असले पाहिजे; असे होत नाही. आपण कर्णासारखे वागतो आणि उदार म्हणून मिरवितो. नवस फेडणे हे धर्मकृत्य कशाचे ? तो

तर अधिक नफ्याचा सोपा व्यापार आहे.

तीच गोष्ट गुरु करण्याची. लोक गुरु करतात तो एक केवळ संस्कार होतो. गुरु करण्याचा केवळ संस्कार घडणे हे महत्त्वाचे नसून त्याची भक्ती करणे हे महत्त्वाचे असते. ते याच्या हातून घडत नाही. म्हणून श्रीज्ञानेश्वर महाराज “गुरु न करी” असे न म्हणता गुरुभक्तीला विन्मुख होतो असे म्हणतात. केवळ गुरु करणे, हे मंडईतून भाजी आणण्याइतके सोपे आहे, असे लोक मानतात; पण यामुळेच गुरु करणारेही गुरुभक्त असतातच असे नाही.

स्त्रीने पती वरण्यापेक्षा माणसाने गुरु करणे अधिक कठीण आहे. एक वेळ पतिव्रताधर्म सोपा म्हणता येईल. पण गुरुभक्ती करणे हे त्याहीपेक्षा अवघड आहे. कारण पति-पत्नी संबंधामध्ये उण्या अधिक प्रमाणात का होईना पतीला पत्नीची आवश्यकता असते. आणि त्यामुळे पतीला पत्नीला वागवून घेणे हे भाग होते. गुरुशिष्य संबंधामध्ये गुरूच्या दृष्टिकोनातून शिष्याची आवश्यकता नसते. पतीचे पतीपण हे पत्नीच्या अस्तित्वावर अवलंबून असते पण गुरूचे गुरुत्व म्हणजे शब्दार्थाने श्रेष्ठपण हे शिष्यावर अवलंबून असत नाही आणि त्यामुळेच गुरु करणे हे एक संस्कार म्हणून आवश्यक असले तरी शिष्याच्या उद्धाराचा खरा भार शिष्याच्या कर्तृत्वावर आणि प्रयत्नशीलतेवरच अवलंबून असतो. योगवासिष्ठ म्हणते,

उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनम् ।

ज्ञप्तेऽस्तु कारणं साक्षात् शिष्यप्रज्ञैव केवला ।

योगवासिष्ठाने तर गुरूने उपदेश देणे आणि शिष्याने तो घेणे ही गोष्ट केवळ तांत्रिक असून ती परंपरांच्या वा संप्रदायांच्या व्यवस्थेसाठी आचरणात आणली जाते, ज्ञानप्राप्तीचे खरे साधन शिष्याची प्रज्ञाच आहे, असे म्हटले आहे.

गुरुश्चेदुद्धरत्यज्ञं केवलं साधुबोधितम् ।

उष्ट्रं दान्तं बलीवर्दं स कस्मान्नोद्धरत्यसौ ॥

केवळ उपदेशाने एखाद्याचा उद्धार करण्याचे सामर्थ्य गुरूच्या ठिकाणी असेल आणि शिष्याने त्यासाठी प्रयत्न करण्याची आवश्यकता नसेल तर गुरूला आपल्या सामर्थ्याने उंट आणि बैल यांचाही उद्धार करता आला पाहिजे. तसा उद्धार तो का करीत नाही असाही प्रश्न योगवासिष्ठानेच केला

आहे. म्हणून श्रीज्ञानेश्वरमहाराज गुरुभक्तीला विन्मुख होतो, असा माणसाचा दोष दाखवितात.

मूळ उपनिषदामध्ये सुद्धा गुरूचे कार्य सांगत असतांना केवळ मार्गदर्शन एवढेच सांगितलेले आहे. आणि तेथे शिष्याला पंडित, मेधावी अशी विशेषणे दिली आहेत. 'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः' या श्लोकावरील भाष्यात श्रीज्ञानेश्वरमहाराजही 'कवणा काय दीजेल कवणे । अद्वैती इये' असे म्हणतात. मानवाच्या प्रगतीसाठी मार्गदर्शनापलीकडे गुरु काही करू शकत नाही. योग्य मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते. मार्गदर्शन कशाचे करावयाचे, कोणाला करावयाचे याचा विवेक निश्चितपणे करावा लागतो व ते करण्यासाठी अनुभवी, अधिकारी पुरुषाची आवश्यकता असते; म्हणून योग्य सद्गुरूचा लाभ होणे हेही महत्त्वाचे असते. पण हे कितीही खरे असले तरी प्रगती-उन्नती ही ज्याची त्यानेच करून घ्यावयाची आहे. प्रगती-उन्नती होते आहे की नाही हे सद्गुरू पाहतात, मार्गदर्शन करतात. धोके कोणते, ते कसे टाळावेत, याची सूचना देतात. पण त्या आदेशानुसार प्रयत्न करावयाचा असतो तो शिष्याला. सारी धडपड करावी लागते ती त्याला. आशीर्वादाने कार्य होते आणि शक्तिपाताने प्रगती साधते, याचा अर्थ फार फार मर्यादित आहे हे लक्षात ठेवलेले बरे. शिष्याची गुरूवर निष्ठा असली पाहिजे म्हणजे कितीही श्रम पडले तरी तो सांगतो त्याप्रमाणे आचरण करण्याचे आग्रहाचे प्रयत्न शिष्याने केले पाहिजेत. आई लेकराला उचलून घेते, तसे सद्गुरू शिष्याला उचलून नेतात असे काही लोक म्हणतात. अगदी मर्यादित अर्थाने हे खरेही आहे. पण त्यासाठी शिष्यही नेणते लेकरू असावा लागतो. तितका अनन्य, तितका निरागस असावा लागतो. यासाठीच गुरुभक्ती या शब्दाने शिष्याची निष्ठा म्हणजेच अनन्यता आणि प्रयत्नशीलता श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सुचवीत आहेत.

लोक गुरु करतात पण गुरुभक्ती करीत नाहीत. कोणी गुरुभक्त आहे की नाही हे त्याच्या वृत्तीवरून समजून येते.

गृहस्थाश्रमामध्ये अतिथि-पूजनाचे महत्त्व फार सांगितले आहे. त्याग, संयम, यज्ञ या तिन्ही गोष्टींची बीजे अतिथि-सत्कारात असतात. आल्यागेल्याचे, अतिथि-अभ्यागताचे, पाहुण्यारावळ्याचे स्वागत असणे हे गृहस्थ-धर्माचे खरे वैभव आहे. पण माणसाच्या वृत्तीत कृपणता अशी

भरून राहिलेली असते की तो उष्ट्या हाताने कावळा मारण्यासही तयार नसतो. कोणाला काही दिले म्हणजे त्याच्यामागची देणाऱ्याची भूमिका उपकारकर्त्याची असू नये; भक्ताची, सेवकाची, पूजकाची असावी असे आपले शास्त्र सांगते. घेणाऱ्याचेच देणाऱ्यावर उपकार असतात हा अर्थ “अतिथिदेवो भव” या आदेशातून सुचविला जातो. पात्रापात्रतेचा विचार अवश्य करावा. दान कोणास द्यावे हे निश्चित पाहावे. दान घेणारा अधिकारी असला पाहिजे हे खरे, पण हे सर्व, दान देण्याचे निश्चित झाल्यावर मग ठरविले पाहिजे. दान देणारा पात्रापात्रतेचा विचार करतो, ते त्याने धन मिळवितांना योग्यायोग्यतेचा, विहित-अविहिताचा विचार केला असेल तरच शोभते. घेणारा सत्पात्र नाही म्हणून दान देत नाही आणि ते धन मग चैनीत खर्च होते. अशा माणसाला पात्रापात्रतेचा विचार करण्याचा अधिकारच नाही असे म्हटले पाहिजे. दान देतांना पात्रापात्रतेचा विचार करणाऱ्या चैनी कृपणतेपेक्षा तसा विचार न करणारे अविवेकी औदार्य माणुसकीच्या दृष्टीने अधिक हितकारक आहे.

मनुष्य ज्या समाजात जन्माला येतो त्या समाजाचे, देशाचे, कुटुंबाचे त्याच्यावर ऋण असते. माझ्यावर हे ऋण आहे याची जाणीव ठेवणे आणि ते फेडणे हे माझे कर्तव्य आहे. म्हणून कुटुंब-समाज-देशासाठी मी यथाशक्ती काहीतरी करणे आवश्यक आहे, ही वृत्ती माणसाने धारण केलीच पाहिजे. मी कष्ट केले आहेत. मिळवलेले धन, अन्न माझ्या श्रमाचे आहे, हे वरवर विचार करता कितीही खरे दिसले तरी त्यावर माझ्या एकट्याचा अधिकार नाही म्हणून त्याचा उपभोगही मी एकट्याने घेता कामा नये, हे माणसाने लक्षात ठेवलेच पाहिजे. ही जाणीव ठेवून मग प्रत्यक्ष कार्यवाही कोणत्या पद्धतीने करावी याचा विचार निरनिराळ्या दृष्टीने करता येईल. पण समाजासाठी स्वार्थनिरपेक्षपणे आपल्या वाट्याचे धन वेचण्याची वृत्ती माणसाच्या ठिकाणी असलीच पाहिजे. वेद म्हणतात,

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेता सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य ।

नार्यमाणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादि ॥

हे काही न करता जो संपत्तीचा उपयोग केवळ आपल्याच उपभोगासाठी करतो त्याला, तो खातो ते पाप आहे, अन्न नाही, असे वेदाने म्हटले आहे.

सर्व धन प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे स्वतःच्याच उपभोगासाठी वापरणे हे निश्चयाने स्वतःचेच मरण ओढवून घेण्यासारखे आहे. असेही वेदाने म्हटले आहे. केवळ स्वतःच्याच उपभोगासाठी संपत्तीचा उपयोग करणाराला गीतेने चोर म्हटले आहे. या पाठीमागे अर्थशास्त्रातला एक फार मोठा सिद्धांत आहे. उपभोगाची सर्व साधने ऐहिक प्रगतीमध्ये कुटुंब, समाज, देश, जगत् यातील सर्व मानवांचा हातभार प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे साक्षात् किंवा पर्यायाने लागलेला असतो आणि त्यामुळे कुणीही एकाने मिळवलेल्या संपत्तीत अनेकांचे सहाय्य झालेलेच असते. आणि त्यामुळे त्यांचे हे ऋण फेडणे, प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरीतीने साक्षात् किंवा पर्यायाने फेडणे हे मग प्रत्येकाचे सहज कर्तव्य ठरते. या विचाराची जाणीव जितकी उत्कट आणि कार्यवाही जितकी विपुल वा विस्तृत तितके स्वास्थ्य आणि समाधान अधिक; पण माणूस हे लक्षात घेत नाही आणि तेच सर्व अनर्थाचे मूळ ठरते.

मनुष्याच्या सर्व वृत्ती सर्व शक्ती, विषयोपभोगाच्या लालसेने व्यापलेल्या असतात. सकाळपासून रात्री उशीरापर्यंत पुष्कळ लोक अविश्रांतपणे राबत असतात पण राबण्यापाठीमागेही उपभोगाची साधने भरपूर प्रमाणात गोळा करणे, एवढा एकच उद्देश प्रामुख्याने असतो. शरीराच्या सुखासाठी मनुष्य काय करतो, किती करतो याचे मोजमाप कोणालाही, कितीही घेता येईल. पण बौद्धिक आणि मानसिक प्रगतीसाठी तो काय करतो, किती श्रम घेतो याचा विचार केला तर पदरी निराशाच पडते. क्वचित माणूस फार उपभोग घेत नाही, तितकी लालसा धरीत नाही असेही आढळते. पण यापाठीमागे वैराग्य नसून दुबळेपणा असतो. उपभोग घेण्याची इच्छा नसते असे नाही तर तेवढे सामर्थ्यच त्याच्याजवळ नसते. सर्वसामान्य माणूस रावणाइतके पातक करू शकत नाही हे खरे पण त्याचे कारण रावणाइतके सामर्थ्य त्याच्या ठिकाणी नसते, असे आहे. रावणाइतके सामर्थ्य आमच्याजवळ खरोखरीच असते तर आम्ही रावणालाही लाज आणली असती, इतकी पातके केली असती. कारण रावणही सगळ्याच दृष्टीने वाईट असा काही नव्हता. चांगला उच्चकुलोत्पन्न होता, वेदशास्त्रसंपन्न होता. वैदिक वापरीत असलेला वेदाचा पदपाठ रावणाने केलेला आहे. त्याने उग्र तपश्चर्या केलेली होती. भगवान् शंकराचा तो उपासकही होता. पण संपन्नता प्राप्त होताच त्याच्या अंतःकरणातील भोगासक्तीने त्याच्या हातून भयंकर कृत्ये

घडविली आणि त्याच वृत्तीमुळे त्याचा सर्वनाशही ओढवला. रावणाचे रावणपण त्याच्या उदाम भोगासक्तीत आहे आणि म्हणून सर्व शास्त्रे, धर्मग्रंथ मनुष्याला भोगासक्तीपासून दूर राहावयास सांगतात.

शरीरसुखाच्या लालसेला मर्यादा घालून माणसाने बौद्धिक, मानसिक प्रगतीसाठी अधिकाधिक प्रयत्न करित राहिले पाहिजे. व्यास, वाल्मिकींसारखे वा श्रीज्ञानेश्वर-तुकारामांसारखे महापुरुष जन्माला येतात ते याच प्रयत्नशीलतेतून. मोठी माणसे काही एका क्षणात होत नाहीत. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज स्वतःच 'मी सत्यवादाचे तप अनेक कल्प करित राहिलो' असे स्वतःच्या थोरवीचे गमक एका निराळ्या संदर्भात सांगते झाले आहेत. रावण व्हावयाचे की राम व्हावयाचे हे शेवटी माणसाच्या स्वाधीन आहे. सत्प्रवृत्तीने प्रयत्नशील राहिला तर नराचा नारायणही होईल. उलट भोग लालसेने वागू लागला तर तोच नराधम राक्षसालाही आपल्या पातकांनी लाजवील. माणूस कर्मांमध्ये स्वतंत्र आहे. तो परतंत्र असतो केवळ भोगात. त्याचे कर्मांचे स्वातंत्र्य हे क्वचित काही प्रमाणात मर्यादित झाले तरी नाहीसे होत नाही आणि हे स्वातंत्र्य तो त्या दृष्टीने प्रयत्नशील राहिला तर, अधिकाधिक उपभोगूही शकतो, की ज्याची परिणती शेवटी मोक्षात, ब्रह्मानंदात, ब्रह्मस्वरूपात होऊ शकते. पण सुखाच्या मोहाने माणूस हा विचार कधी करित नाही. संपत्ती मिळत जाते तसतशी त्याची सुखलालसा वाढत जाते. ती काही प्रमाणात, काही परिस्थितीत क्षम्य असते. पण ही मर्यादा लवकरच सुटते आणि मग असा माणूस स्वतःला, स्वतःच्या कुटुंबाला, समाजाला आणि देशालाही भारभूत होतो, त्रासभूत होतो. घरातील वृद्ध माणसे तरुणांना अडगळीची वाटतात. यात सगळा दोष तरुणांकडे असतो असे नाही. म्हातारपणाबरोबर माणसाची भोगासक्ती सुटत नाही. त्यामुळे त्यांचे अस्तित्व उच्छाद निर्माण करते. विषयासक्ती वाढत गेली की मनुष्य घरसरगुंडीला लागतो. स्वधर्माचरणाची पकड जो जो सुटत जाते, तो तो ही विषयासक्ती अधिक वाढत जाते. दिवा मालवताच जसा प्रकाश नष्ट होतो, आयुष्य संपले की देहातले चैतन्य मावळते, दुर्दैवी माणसाकडे लक्ष्मी पाठ फिरविते त्याप्रमाणे स्वधर्माचरण संपले की ऐश्वर्य नष्ट होते. साधने असून भोग भोगता येत नाहीत. सुख दुरावते. समाधान मावळते.

शास्त्रकारांनी माणसाला सुख हवेसे वाटते या प्रवृत्तीचा कुठेही निषेध केलेला नाही. कारण ती प्रवृत्ती नैसर्गिक आहे. पण सुख कशाला म्हणावे हे मात्र माणसाला पुनः पुनः शिकविले आहे.

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।

सुखं च न विना धर्मात् तस्माद्धर्मपरो भवेत् ॥

माणसाच्या सगळ्या प्रवृत्ती सुखासाठी असतात पण सुख हे धर्मावाचून मिळत नाही. हे लक्षात ठेवून माणसाने धर्माचरणी बनले पाहिजे, असे शास्त्रकारांनी आवर्जून सांगितले आहे. हे बुद्धिपुरस्सर सांगावे लागते, शिकवावे लागते. याचे महत्त्वाचे कारण असे की सात्त्विक सुख हेच खरे सुख असते आणि त्याचा स्वीकार आरंभी तरी सुखावह वाटत नाही. कष्टाचा वाटतो. ज्याचा परिणाम हितकर होतो, चिरकाल टिकतो, ते सुख म्हणजे खरे सुख. पण हे आरंभी तरी थोडे कष्टदायक, थोडे कठोर, थोडे कडवट असते.

परमार्थाचे सोडा; या ऐहिक जगतातील सुख खरे कशात आहे असा प्रश्न विचारला तर त्याचे शास्त्रशुद्ध उत्तर 'संपूर्ण आरोग्यात' हेच असू शकते आणि आरोग्याचे हे खरे सुख अनुभवावयाचे असेल तर उपभोगाला मर्यादा घालावीच लागते. भजी चवीला कितीही चांगली लागत असली तरी ती आरोग्याला हितकारक नसतात म्हणून ती न खाणे वा कधीतरी फारच थोडी खाणे ही मर्यादा सांभाळावीच लागते. उपभोगाविषयीचे हे बंधन शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक तिन्ही पातळीवर सांभाळावे लागते. उदा० शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध या पाचही विषयांना आरोग्याच्या दृष्टीने नियंत्रणात ठेवावे लागते. ते केले नाही तर आरोग्याचे सुख उपभोगता येणार नाही. भजी चांगली लागतात म्हणून वाटेल तेवढी खाण्याचे स्वातंत्र्य जिभेला दिले तर आरोग्याचे काय होईल हे सहज ध्यानात येईल. आरोग्यासाठी हा संयम करावाच लागतो. मोह टाळावेच लागतात. त्यात थोडे कष्ट असतात पण ते सोसलेच पाहिजेत, स्वीकारलेच पाहिजेत. कारण बंधनावाचून राहणारी अशी एकही वस्तू जगामध्ये असत नाही. उलट ज्याचा वेग अधिक त्याच्यावर नियंत्रणही तेवढेच अधिक व कार्यक्षम असावे लागते. मोटार चालविण्यास मान्यता देतांना मोटारीचा कोणता

भाग जास्त दक्षतेने पाहतात हे माहीत आहे? मोटारीचा वेग वाढविणारा वेगवर्धक त्वरक (ऑक्सिलरेटर) किती कार्यक्षम आहे ते विशेष पाहिले जात नाही; गतिरोधक (ब्रेक) किती कार्यक्षम आहे हे मात्र दक्षतेने पाहिले जाते. वेगवर्धक नसेल तर मोटार चालणारच नाही हे खरेच आहे. व्यक्ति-स्वातंत्र्याच्या आणि विज्ञान भरपूर वाढल्याच्या या काळातही गतिरोधक असलेल्या गाडीलाच चालण्याची मान्यता मिळते हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. सर्व जीवनाचेही तसेच आहे.

मानवी जीवन अधिक प्रगत, अधिक कार्यक्षम असल्याने त्याच्याविषयी हे अधिकच खरे आहे. जो जो अधिक सुधारणा करून विज्ञानातील प्रगती आपण दाखवितो तो तो अधिकाधिक बंधनेच आपण लावून घेत असतो. साध्या चुलीवर होणाऱ्या स्वयंपाकापेक्षा ज्वालाग्राही वायूवर (कुकिंग गॅस) होणारा स्वयंपाक सोयीचा आहे असे वाटले तरी या सुधारलेल्या स्वयंपाकाच्या साधनाचा उपयोग चूल सांभाळताना घ्यावा लागणाऱ्या दक्षतेपेक्षा किती तरी पटीने अधिक दक्षता ठेवून करावा लागतो. बैलगाडी चालविणाऱ्यापेक्षा तैलरथ (मोटर) चालविणाऱ्याला प्रशिक्षणाची आणि दक्षतेची अधिकाधिक आवश्यकता असते. विमान चालविण्यासाठी त्याहून अधिक दक्षता ठेवावी लागते. ही दक्षता घेतली नाही, ही बंधने पाळली नाहीत तर गाडी चालविण्याचे वा विमान चालविण्याचे स्वातंत्र्य नष्ट होईल. आणि तसेच चालविले तर तो शिक्षेस पात्र होईल. स्वधर्माचा आचार सुटला की आत्मस्वातंत्र्य जाते आणि यम त्याला शिक्षा करतो असे ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात ते यासाठी.

दुःख, आपत्ती, संकटे, अस्वास्थ्य, पीडा या सर्वांचे मूळ कारण स्वधर्म त्याग म्हणजेच अधर्माचरण हे आहे आणि सुख, संपत्ती, ऐश्वर्य, आनंद, समाधान, प्रसन्नता याचे मूळ कारण स्वधर्माचरण, सदाचार हे आहे. कारण (कॉज) आहे पण कार्य (इफेक्ट) दिसत नाही असे क्वचित संभवते. पण कार्य आहे आणि कारण नाही असे मात्र कधीच घडत नाही. म्हणून दुःखाची कारणे साचणार नाहीत, घडणार नाहीत, वाढणार नाहीत याची काळजी प्रत्येकाने घेतली पाहिजे. आपल्या शास्त्रात यम हा न्यायाधीश मानला आहे. तो पातक्यांना शिक्षा करतो. दुःख, दैन्य, दारिद्र्य हे त्यामुळेच मागे लागते. देवांची भूमिका राष्ट्राध्यक्षासारखी आहे.

प्रधानमंत्र्यासारखी आहे. ते सदाचरणाने वागणाराला ऐश्वर्य सुख समाधान देतात. यासाठी सुखाची अभिलाषा असणाऱ्या माणसांनी स्वधर्माचरणात थोडीशीही चूक होऊ देता कामा नये. तशी ती झाली तर मसणवाट्यात भुतांनी गोंधळ घालावा तशी सर्व प्रकारची दुःखे जीवनात थैमान घालतात. स्वधर्माचरण सोडल्यावर त्रिभुवनातली दुःखे, सर्व प्रकारचे दैन्य, माणसावर कोसळल्यावाचून रहात नाही. मग त्या दुःखाच्या नावाने कितीही रडले तरी त्या दुःखातून सुटका होत नाही. यासाठी आधीच सावध राहिले पाहिजे. प्रमाद हाच मृत्यू असे शास्त्र सांगते. वैमानिकाची थोडीशीही चूक त्याच्या स्वतःच्या, अनेक निरपराधी-निष्पाप व्यक्तींच्या आणि लक्षावधी रुपये किंमतीच्या विमानासारख्या उत्कृष्ट वाहनाच्या सर्वनाशाला कारणीभूत होते. यासाठी वेळीच सावध राहिले तर पुढची सर्व अनर्थपरंपरा टळते. नियंत्रण एकदा सुटले की शेकडो तोंडांनी त्याचा अधःपात होतो असे म्हटले आहे ते तेवढ्याचसाठी. निसर्गाच्या राज्यात चुकीला क्षमा नाही. तेथे आहेत ते फक्त नियम. एवढ्याशा चुकीकरिता एवढे प्रायश्चित का? असे म्हणून मग चालत नाही. माणसाने फार दक्षता घ्यावी लागते ती यासाठीच. बंधने पाळावी लागतात ती यासाठीच. बंधने, नियम, नियंत्रणे ही जड आहेत हे खरे. पण चैतन्य जेथे उत्कटतेने सळसळत असते तेथेच जडाचे बंधन स्वीकारावे लागते. ते नसेल तर चैतन्य तरी वाया जाईल नाही तर अपघात तरी करील. दोन्हीही गोष्टी इष्ट नाहीत.

माणूस चुकीला पात्र आहे. सगळ्यांच्याच चुका होतात. कित्येक वेळा बाह्य परिस्थितीमुळे दक्षता घेऊनही चुका टाळता येत नाहीत हे खरे. पण निसर्ग दयाळू नसला तरी देव दयाळू आहे. आम्ही अजूनही जगतो आहोत, सुखाने जगतो आहोत, अनेक प्रकारच्या चुका, अपराध, लहानमोठी पातके घडली असून, घडत असूनही आम्ही त्या मानाने किती तरी सुखात नांदत आहोत ही भगवंताची दया नाही काय? चुका होण्यात माणसाची चूक नाही. माणसांची चूक आहे ती झालेल्या चुकीला चूक न म्हणण्यात, झालेली चूक न सुधारण्यात, वा पुन्हा तशी न घडू देण्यात. माणूस चुकतो तो या पद्धतीने. तसेच चूक करून चुकीचे शासन टाळावे म्हणण्यातही माणूस चूकच करीत असतो. या जातीच्या चुका न घडू देणे हे माणसाने सांभाळलेच पाहिजे. माणसाला दुःखे भोगावी लागतात ती

या चुकांमुळे. आपत्ती आल्यावर रडणे हे स्वाभाविक आहे. पण आपत्ती येऊच नये म्हणून काही प्रयत्न केले जातात का? पुढच्यास ठेच मागचा शहाणा अशी म्हण आहे. व्यवहारतः माणूस स्वतःला ठेच लागूनही शहाणा होत नाही. आणि परमार्थात हा शहाणपणा न करण्याचेच जणू त्याने ठरविलेले असते. विवेक हा नेहमीच दाखविला पाहिजे, ठेवला पाहिजे, केला पाहिजे. हा विवेक जागृत राहिल तर स्वधर्म सुटणार नाही.

ब्रह्मदेवाने जीवांना उपदेश केला की बाबांनो! आपल्या कल्याणासाठी तरी स्वधर्माचरण सोडू नका. इंद्रियांना स्वैर होऊ देऊ नका. इंद्रिये सामर्थ्यसंपन्न असावीत, कार्यक्षम असावीत पण त्यावरील नियंत्रणही तेवढेच बळकट असावे. जातिवंत घोड्याला लगामही चांगला असावा लागतो आणि बसणाराची मांडही ढीली असून चालत नाही. इंद्रियद्वारा उपभोग घेऊच नये असे सांगितले नाही. इंद्रिये स्वैर होऊ देऊ नका, त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवा, असे सांगितले आहे. घोड्यावरची मांड पक्की असली, लगाम घातलेला असला, खोगीर चांगले आवळलेले असले की जातिवंत घोड्याला पळवीत नेण्यातही आनंद आहे; तेच इकडेही. इंद्रियावर संयम ठेवला तर जीवनाचा उपभोगही रसिकतेने घेता येतो. स्वतः श्रीज्ञानेश्वरमहाराज विरक्तांचे मुगुटमणी आहेत, पण त्यांची रसिकता कालीदासालाही लाजवील इतकी मधुर आहे आणि त्या रसिकतेतून दरवळणारा पवित्रतेचा सुगंध आज शतकानुशतके समाजाला आल्हाद देत आहे.

स्वधर्माचरण किती दक्षतेने करावे हे सांगतांना श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात - पाण्याचा त्याग करीत तर मरण ओढवेल हे जसे मासा लक्षात ठेवतो आणि जलाचा त्याग करीत नाही तसे तुम्हीही स्वधर्माला कधी विसरता कामा नये.

आता स्वधर्म म्हणजे तरी काय? स्वधर्म म्हणजे जे आपल्याला विहित, उचित, योग्य, हितकर, परिणामी सुखकर ते ते कर्तव्यबुद्धीने करीत राहणे म्हणजे स्वधर्माचरण होय. याची प्रामाणिकता शास्त्र दृष्टीने तपासून घेतली पाहिजे. देश-काल-परिस्थितीला अनुसरून विहिताचरणाच्या व्यावहारिक बाह्यरूपात अपरिहार्य म्हणून थोडे उणे-अधिक असेल, विविधता असेल

पण विहिताचरण हेच माणसाच्या कल्याणाचे असते. शास्त्राने, संतांनी ते पुन्हा पुन्हा सांगितले आहे. माणसाने ते लक्षात घेतले पाहिजे.

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥

यज्ञ करून उरते त्याचा जे उपभोग घेतात ते सर्व प्रकारच्या पातकांतून मुक्त होतात. जे केवळ स्वतःसाठीच शिजवितात ते मात्र पातकेच खातात.

संघर्षविहीन, निरामय, शांत, समाधानी अशा जीवन-पद्धतीचा आदर्श भगवद्गीतेच्या या श्लोकात सांगितलेला आहे.

जीवन जगावयाचे म्हणजे शरीर, मनबुद्धीच्या रक्षणासाठी, सामर्थ्यासाठी काही काही विषयांचा उपभोग घ्यावाच लागतो. आणि विषय उपभोगावयाचे म्हणजे व्यवसाय, उद्योग करून ते मिळवावेच लागतात. पण विषयोपभोगाची साधने माणसाने मिळविली तरी त्यावर अधिकार त्याचा एकट्याचा नसतो. हा विचार आपण मागच्या श्लोकावरील विवेचनात केला आहे. आधी कर्तव्य मग उपभोग हा जीवनाचा आदर्श आहे. कर्तव्य योग्य रीतीने पार पाडल्यानंतरच उपभोग घेण्याचा अधिकार माणसास प्राप्त होत असतो. सज्जन, मध्यमवर्गीयाला त्याच्या दैनिक व्यवहारात तरी या गोष्टीची थोडी कल्पना असते. चांगला माणूस दैनिक प्रपंचातही कर्तव्य आधी, उपभोग नंतर याप्रमाणे वागत असतो. लहान मुलांना खाऊ, खेळणी घेणे, स्वतःसाठी वा कुटुंबासाठी नवे कपडे करणे, एखादा दागिना घडविणे या वा यासारख्या गोष्टी सभ्य माणूस घरभाडे, वाणी, दूधवाला यांचे देणे देऊन करतो वा ते देणे देऊन झाल्यावर साठविलेल्या शिल्लकेतून करतो. कर्तव्य आधी आणि उपभोग नंतर हाच विचार येथे आहे की नाही? चांगल्या माणसाच्या व्यवहारात असलेला हा गीतेच्या तत्त्वज्ञानाचाच भाग आहे.

यज्ञ करून उरलेले भोगावे असे गीता सांगते. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज आपल्या अमृतवाणीने त्या यज्ञाचे स्वरूप स्पष्ट करतात.

आपण मिळविलेली संपत्ति ही मुख्यतः स्वधर्माचरणासाठी आहे. म्हणून कोणत्याही तऱ्हेच्या फळाची वा विषयोपभोगाची आशा, अपेक्षा न ठेवता सर्व धन स्वधर्माचरणाकरिता वेचणे हे माणसाचे कर्तव्य आहे.

कारण स्वधर्माचरण आणि यज्ञ हे एकरूप आहेत. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज याचे स्पष्टीकरण पुढे करतात. प्रत्येकाने यज्ञ करावा म्हणजे काय? वडिलांचा मान ठेवावा. आप्तेष्टांना सहाय्य करावे. वैश्वदेवासारखे अग्नीत हवन करावे. विद्वानांचा सन्मान करावा. पवित्राचरणी पुरुषांना दक्षिणा द्यावी. परंपरागत कुलधर्म, कुळाचार पाळावेत. श्राद्ध, पक्ष यथाशक्ती आदराने करावे आणि हे सर्व ईश्वरार्पण भावनेने करावे. यज्ञ यज्ञ म्हणतात तो हाच.

परंपरेने मान्य केलेल्या सर्व गोष्टी, आचार-विचार पालनासंबंधीच्या या रूढी, अलीकडच्या या काळामध्ये अनेकांना निरर्थक वाटतात. इतकेच नव्हे तर प्रगतीला यामुळे विरोध होतो अशीही त्यांची समज आहे.

तरुण पिढीला हे असे वाटते, त्याचा मुख्यतः दोष त्यांच्याकडे नाही. एक भ्रांत तत्त्वज्ञान निरनिराळ्या प्रकारांनी प्रचाराच्या माध्यमातून तरुणांच्या गळी उतरविले जात आहे. 'पालटणे, गतीचा वेग राखणे, सतत परिवर्तनशील असणे इष्ट आहे, अपरिहार्य आहे. विकास उन्नतीचे ते साधन आहे.' हे या विचारसरणीचे प्रमुख सूत्र. ही विचारसरणी चुकीची आहे, एकांगी आहे. सतत परिवर्तन हे विनाशाचे प्रतीक आहे. उन्नतीचे नाही. अविकसित अवस्थेमध्ये, अपूर्ण अवस्थेमध्ये, परिवर्तनाला अर्थ असतो. पण विकास पूर्ण झाला म्हणजे परिवर्तन ही विनाशाकडे नेणारी घसरण ठरते. तेव्हा तत्त्वज्ञान अपूर्ण जीवनाला पूर्णतेकडे नेणारे आणि पूर्णता टिकविणारे असावे लागते. आणि ही पूर्णता शरीराने टिकणे संभवनीय नसले तरी संस्कृतीने, सभ्यतेने ती तशी टिकणे पूर्ण शक्य असते. या आनंददायक स्थिरतेचा अनुभव भारतीय संस्कृतीने घेतला असल्याने ते स्थैर्य अनुभविण्याचे साधनही आपल्या संस्कृतीने सांगून ठेवले आहे. ज्ञानेश्वरमहाराज त्याचाच अनुवाद करतात.

व्यक्ती-व्यक्तीला बालाचा तरुण झालेला आवडतो. हे परिवर्तन इष्टही आहे. पण कोणालाही म्हातारपण आवडत नाही. म्हातारपण टाळणे शक्य नाही. हे माहीत असूनही तारुण्य दीर्घकाल टिकावे अशीच सर्वांची अपेक्षा असते. परिवर्तनवादी लोकांना तरुणपणाकडून म्हातारपणाकडे होणारे परिवर्तनही मग स्वागताह का वाटू नये? ते तसे कोणालाच वाटत नाही आणि तरी परिवर्तनाचा घोष सर्व करित राहतात. काळ पालटतो आहे त्याबरोबर आपणही पालटले पाहिजे असे म्हणतात.

समाजाचे कल्याण अपेक्षित असेल तर ही विचारसरणी टाकून दिली पाहिजे आणि व्यक्ती व्यक्तीला शाश्वत सुखाच्या अभिलाषा ठेवण्यास शिकविले पाहिजे. अगदी व्यावहारिक दृष्टिकोनातूनही वडिलांना मान देणे, आप्तेष्टांची विचारपूस करणे हे संसारातील सुखाचे साधन ठरते. संसार यात्रा चालवावयाची तर सर्वांगीण विकास करावा लागतो. गाडीत नुसते पेट्रोल ओतून चालत नाही. गाडीतील अनेक यंत्रांना मधून मधून दक्षतेने तेलपाणी करावे लागते. पेट्रोलच्या अगदी विरुद्ध गुणधर्माचे पाणीही गाडीमध्ये ओतावे लागते. कारण-परंपरा निराळी असली तरी पेट्रोलवाचून गाडी चालावयाची थांबते, तशी ती पाण्यावाचूनही थांबते हे लक्षात ठेवले पाहिजे. आपण आज फक्त पेट्रोलचा विचार करतो आहोत. इतर प्रकारच्या तेलाचा आणि पाण्याचा विचारच करीत नाही.

वडिलांचा मान ठेवण्यामध्ये तरुणपिढीचे असे खरोखरीच काय जाणार आहे? वडील माणसे बव्हंशी अल्पसंतोषी असतात. त्यांच्या अपेक्षाही त्या मानाने फार थोड्या असतात, धार्मिक कुलाचारापुरते थोडे जुने आचार तास दोन तासांपुरते पाळले, वर्षाकाठी २-४ वेळा करावी लागणारी आणि थोड्याशा खर्चात सहज केली जाणारी कुलाचाराची धार्मिक कृत्ये समाधानाने केली की वडीलधारी माणसे संतुष्ट असतात. कुटुंबात शांतता, सुख नांदते. पण एवढ्या किरकोळ गोष्टीही करण्यास तरुण राजी नसतो. एवढे नाही केले तर काय बिघडते, असे तो विचारतो! त्यानेच, एवढे केले तर काय बिघडते, याचे उत्तर दिले पाहिजे; पण ते होत नाही. खोटे दुराग्रह वाढत जातात. जुने मेले पाहिजे ही विचारधारा याच्या मुळाशी असते, ते चूक आहे.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी स्वधर्माचरण आणि यज्ञ म्हणून ज्या गोष्टी करावयास सांगितल्या त्या सर्व गोष्टीतून संयमाची सवय लागते, स्वार्थाला मर्यादा असली पाहिजे याची जाणीव राहते.

स्वधर्म म्हणून सांगितलेल्या अनेक गोष्टी आजही उण्या अधिक प्रमाणामध्ये समाजात वा कुटुंबा-कुटुंबातून रूढ आहेत. मातृ-पितृपूजेचे प्रगट समारंभ होतात. आप्तेष्टांना लग्नमध्ये आहेर दिले-घेतले जातात. वैयक्तिक वा सामुदायिक रीतीनी लहानमोठे स्वाहाकार व यज्ञ होत असतात. काही कर्मठ घरातून वैश्वदेवही होत असतो. मोठी शहरे वा नाठाळ नास्तिक

लोक सोडले तर अद्यापही बहुतेक कुटुंबातून देवपूजा होते. श्राद्धपक्षादी कर्मेही बहुतेक घरातून केली जातात. जे घडते आहे, जितक्या प्रमाणात घडते आहे असे धर्मकृत्यात समाविष्ट होणारे सगळे चांगलेच आहे. पण होते आहे ते पुरेसे नाही. त्याचे प्रमाण कमी आहे हे महत्त्वाचे नाही. त्या करण्यापाठीमागची भावना जितकी शुद्ध, उदात्त, उन्नत असावी लागते तेवढी ती नाही. श्रद्धा सात्त्विकतेत समाविष्ट होणारी नाही. या धर्मकृत्यामध्येही विनिमयाची व्यापारी दृष्टीच असते. एक प्रकारचे मानसिक दौर्बल्य असते आणि त्यामुळे ही कृत्ये घडत राहूनही ती स्वधर्माचरणाच्या पातळीवर जाऊन पोचू शकत नाहीत. त्यात भागवाभागवीचे, टाकणे टाकल्याचे, काही तरी करतो असे दाखविण्याचे, वरवरचे थातुर-मातुर स्वरूप असते. कर्तव्यबुद्धी, निष्ठा, आदर, सन्मान याची भावना असावी तशी नसते. व्यवहारामध्ये कृत्यांना महत्त्व असले तरी परमार्थामध्ये महत्त्व असते ते भावनेला, श्रद्धेला. ती भावना असावी; तशी असली म्हणजे मग दैनिक कृत्येही यज्ञ होतात.

गृहस्थ कुटुंबाचे पोषण करतो, गृहिणी घर सांभाळते, मुले, मुली कुलपरंपरा राखतात, विद्यार्थी अभ्यास करतात, शेतकरी शेती करतो, मजूर मजुरी करतो. ही सर्व कृत्ये यज्ञाच्या पातळीवर पोचू शकतात पण त्यासाठी त्यामागची भावना तशी असावी लागते. योग्य त्या भावनेच्या अभावी प्रत्येकाच्या जीवनात घडणारी ही कृत्ये यज्ञ ठरत नाहीत, साधा संसार ठरतात, स्वार्थाची ठरतात. पुण्यात परिणत होण्याच्या ऐवजी कित्येक वेळा पातकात परिणत होतात. म्हणून श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात की करावी लागणारी कर्मेही ईश्वरार्पण भावनेने केली पाहिजेत. ईश्वर हा यज्ञपुरुष आहे. सर्व यज्ञाचे उद्दिष्ट ईश्वरच आहे. म्हणून त्याला यज्ञ असे म्हणतात. त्यासाठी घडणारे कोणतेही कृत्य ईश्वरार्पण भावनेने केले की ते यज्ञ ठरते. उलट बाह्यतः दिसावयास यज्ञ असूनही त्याच्या मागची भावना ईश्वरार्पणाची नसेल तर तो यज्ञहि प्रतिष्ठेचा व धनलाभाचा धंदा ठरतो.

ईश्वरार्पण भावनेने यज्ञ करावा म्हणजे तरी काय? देवाच्या प्रतिमेला गंध फुले वाहतात तशी काही कृत्ये ईश्वराला वाहता येणार नाहीत. किंवा प्रत्येक कर्माच्या शेवटी, 'ईश्वरा तुला अर्पण' असे नुसते तोंडाने म्हणून भागणार नाही. कृत्य ईश्वरार्पण होण्यासाठी त्यात स्वार्थाचा वा अहंकाराचा

अभाव असला पाहिजे. हा जितक्या प्रमाणात अधिक, तितक्या प्रमाणात ते कर्म ईश्वरार्पण झाले आहे असे म्हणता येईल. इंद्रियांना त्यांचे त्यांचे भोग न देता कुणी जगतो म्हटले तर ते अशक्य आहे. इंद्रियांचे आवश्यक ते भोग भोगण्यास शास्त्रामध्ये प्रत्यवाय नाही. फक्त इंद्रियांचे भोग भोगतांना आवश्यकता आणि चैन यांची विभागणी किती काटेकोरपणे केली जाते हे महत्त्वाचे आहे. एखाद्याला एका भाकरीने अजीर्ण होईल, अर्धी भाकरी खाणे हीच त्याची आवश्यकता असेल तर एखाद्याला चार भाकरीही पुरेशा होणार नाहीत. त्याची आवश्यकता पाच भाकरीची ठरेल.

श्री सोनुमामा दांडेकर आपले गुरू जोग महाराज यांची एक गोष्ट सांगत असत. जोग महाराज मल्लविद्येत निष्णात होते. त्यांचा आहार लोणी भाकरी असा असे. त्यांना एकदा कोणी तरी विचारले, आपण महाराज म्हणविता आणि लोणी भाकरी कशी खाता? जोग महाराज म्हणाले, 'तुझी इच्छा मी गोवऱ्या खाव्या आणि गोमूत्र प्यावे अशी आहे काय?' प्रकृती, प्रवृत्ती, परिस्थितीप्रमाणे उपभोगात प्रमाणतः आणि प्रकारतः विविधता संभवते. आवश्यकतेचे माप नेहमीच बाह्यांगावर ठरवून चालणार नाही. माझा स्वतःचा एक अनुभव सांगतो. खोकल्याच्या एका रोग्याला मी खोकल्याचे औषध तूप आणि मधाबरोबर घेण्यास सांगितले. त्याचा खोकला कोरडा होता. दुसऱ्याला मी तेच औषध अडुळशाचा रस वा कोरफडीचा रस यातून घ्यावयास सांगितले. त्याचा खोकला कफजकास होता आणि कफही साम होता. दुसऱ्या रोग्याने मला विचारले असे का हो? पहिला रोगी तुमचा मित्र आणि मी कुणी शत्रू आहे काय? व्यक्ति-भेदाने आवश्यकता वेगळी होते हे लक्षात घेतले पाहिजे यासाठी हे उदाहरण सांगितले.

आवश्यकतेपुरत्या भोगांचा स्वीकार केला नाही तर यज्ञसाधन म्हणून शरीर उपयोगी पडणार नाही. इंद्रियाकडून कामे करून घ्यावयाची तर इंद्रियांचे पोषण झालेच पाहिजे. म्हणून वैद्यकामध्ये सुद्धा इंद्रियांचे लाड करू नयेत हे सांगितले, तेथेच इंद्रियांना पीडा देऊ नये असेही सांगितले आहे. तेव्हा योग्य त्या भावनेने सर्व कर्तव्ये दक्षतेने करित असतांना आवश्यक म्हणून, आवश्यक तेवढा विषयोपभोग घेणे हा यज्ञाचा प्रसादच आहे. आवश्यकता काय ते प्रत्येक वेळी मला नेमके समजत नाही म्हणून अनुभवी महात्म्यांना वा शास्त्राला विचारावयाचे इतकेच.

मानवी जीवनामागे भारतीय शास्त्राने वर्ण-धर्म आणि आश्रम-धर्म लावून दिले आहेत ते भोगाची आवश्यकता लक्षात घेऊन भोगांना संधि देण्यासाठी आणि सामान्य जीवनातील चैनीच्या मर्यादा स्पष्ट करून अतिरेक टाळण्यासाठी सांगितले आहेत. आपल्या इतिहासामध्ये याचे आदर्श आढळतात.

कुंतीने धर्मराजाला राज्याच्या प्राप्तीसाठी युद्ध करण्यास भाग पाडले होते. पुढे युद्ध झाले. पांडवांना जय मिळाला. धर्मराज राज्यावर बसला आणि मग कुंती, धृतराष्ट्र आणि गांधारी वनवासाला निघताच त्यांच्यासवेच बाहेर पडली. पांडवांनी विनवण्या केल्या. तुला वनवासाला जावयाचे होते तर युद्ध करून राज्य मिळविण्याचा आग्रह आम्हास का केलास असा बुद्धिवादही केला. कुंतीने त्यावर स्पष्ट शब्दात सांगितले की मला राज्य-सुखाचा मोह होता म्हणून मी तुम्हाला राज्य मिळविण्यास भाग पाडले नाही. दुष्टांनी अन्यायाने लुबाडलेले वडिलोपार्जित राज्य परत मिळविणे हे तुमचे कर्तव्य होते, म्हणून ते करण्यास मी तुम्हाला भाग पाडले. आता वृद्धापकाळी सासऱ्यासारख्या असलेल्या माझ्या ज्येष्ठ दिरासवे आणि जावेसवे वनवासात जाणे हे माझे कर्तव्य आहे आणि ते मी करणार आहे. तुम्ही त्यात आड येता कामा नये.

संन्यासाश्रमासंबंधी अशीच एक कथा आहे. एक संन्याशी मेला. त्याच्या कनवटीला लवंग सुपारी सापडली. शंकराचार्य म्हणाले याला पुरू नका, जाळा. हा संन्यासी कसला हा तर गृहस्थ आहे. लवंग सुपारी ही अनावश्यक असल्याने तिचा संग्रह करणे हेही संन्यास-धर्मात वर्ज्य आहे. तो नियम ज्याने मोडला त्याचे संस्कार संन्याशाप्रमाणे करणे योग्य नाही. हा या कथेचा भाव. धर्मशास्त्रातील हे बारकावे वर्णाश्रमाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. ते पाळले की दोष लागत नाहीत.

स्वधर्माचरण न करण्याचे दोष वृत्तीत निर्माण होतात आणि मग बाहेरची कृत्ये दोषास्पद ठरतात. पातके ठरतात. शरीर दुर्बल झाले की, अपथ्याने रोग व्हावा तसे हे होते. दुर्बल शरीराला साधे अन्न अपथ्य ठरू शकते. स्वधर्माचरणाचा अभाव ही दुर्बलता निर्माण करणारी गोष्ट आहे. नलाची एक गोष्ट अशी सांगतात की, त्याच्या शरीरात प्रवेश करावयास

मिळावा म्हणून कली बारा वर्षे टपून बसला होता. पण पवित्राचरणी नलाच्या शरीरात त्यास प्रवेश करता येईना! एकदा मलविसर्जनानंतर हातपाय धुतांना गडबडीत पायाचा अंगठा कोरडा राहिला आणि कलीने त्यातून शरीरात प्रवेश केला. स्वतःमध्ये वैगुण्य निर्माण झाल्यावाचून बाह्य गोष्टी बाधक होत नाहीत. रोगांचे आक्रमणही असेच होते, असे सर्वसाधारणपणे नियम म्हणून सांगता येईल. यासाठी आपले आपण सांभाळून राहिले पाहिजे. दुसऱ्याला दोष देऊन चालत नाही; देऊही नये. आपण शक्यतो सर्व दृष्टीने चांगले वागावे म्हणजेच स्वधर्माचरणाने वागावे.

स्वधर्माने कर्तव्य म्हणून सांगितले ते यथाशक्ती योग्यरीतीने करून जे उरते ते संतोषाने, समाधानाने स्वीकारावे आणि त्यात स्वतःच्या कुटुंबाचे पालनपोषण करावे. देहरक्षणासाठी घ्यावयाच्या उपभोगाकडेही मग त्याचा विनियोग करावा. असे यज्ञ करून उरलेले जो सेवन करतो त्याला पाहून पातके पळून जातात, असे ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात. अमृतापुढे मोठमोठ्या रोगांनीही माघार घ्यावी, ब्रह्मनिष्ठाला शोक आणि मोह बाधू नयेत त्याप्रमाणे यज्ञावशिष्ट सेवन करणाराला पातके बाधू शकत नाहीत. यासाठी मिळवावयाचे धन स्वधर्मानेच मिळविले पाहिजे आणि ते स्वधर्मासाठी वेचले पाहिजे. संतही उत्तम व्यवहाराने धन मिळवावे आणि त्या सर्वांचा निःस्वार्थ बुद्धीने व्यय करावा असेच सांगतात.

सध्याच्या काळी हीच गोष्ट मोठी अवघड झाली आहे. वर्णाश्रमधर्म जवळजवळ लुप्तप्राय झाले आहेत आणि ते आज कुणी परत आणणे आवश्यक मानले तरी सहस्रावधींपैकी एखाद्यालाही ते लगेच आचरणात आणणे शक्य नाही. तसेच दिवसेंदिवस करीत असलेल्या उद्योगातही सर्व प्रकारचा अप्रामाणिकपणा वेगाने वाढतो आहे. राज्यशासनाने अंतर्बाह्य व्यापलेल्या जीवनात सरळपणाने जीवन कंठणे अशक्यप्राय झाले आहे.

माझा एक वर्गमित्र इंजिनियर होऊन पी.डब्ल्यू.डी.त शिरला. मॅट्रिक झाल्यानंतर दहा वर्षांनंतर आमची गाठ पडली. हा माझा मित्र अगदी सज्जन, प्रामाणिक, थोडाही खोटेपणा सहन न होणारा असा होता. दहा वर्षांनंतर तो भेटला, त्रस्त झालेला, वैतागलेला होता. मी त्याला कारण विचारले. तो म्हणाला, माझा सज्जनपणा भोवतो आहे. आमच्या खात्यात

खालपासून वरपर्यंत सगळीकडे खाबुगिरी चालते. मला ते आवडत नाही. मी ते करीत नाही. मला कळले तर माझे चालेल तेवढे मी कोणास करू देत नाही. आणि त्यामुळे माझी हक्काची बढती मला मिळत नाही. व माझ्या सारख्या बदल्या होतात. गेल्या सात आठ वर्षात माझ्या दहा बारा वेळापेक्षा अधिक बदल्या झाल्या. शिक्षणासाठी मुलांना एकीकडे ठेवावे लागते. त्यांचे हाल होतात म्हणून बायकोही वैतागते. पुढे पुन्हा सात आठ वर्षांनी त्याची माझी भेट झाली. गडी अंगाने सुटला होता. मजेत दिसला. मी त्याला विचारले, काय तुझे ठीक दिसते आहे! तो म्हणाला - हो, आता मी एक्झिक्यूटिव्ह इंजिनियर झालो आहे. नवीन घर बांधले आहे. मजेत आहे. मी म्हटले गड्या, दैव अनुकूल झालेले दिसते. तो म्हणाला, 'छे! मी सज्जनपणा सोडला आहे. इतरांसारखे वागतो. या जगात सरळपणा परवडत नाही, याचा अत्यंत कटू अनुभव मी घेतला आहे. या कथेवर भाष्य करण्याची आवश्यकता नाही. परिस्थिती विपरीत आहे आणि कोणाही एकाला ती सुधारणे शक्य नाही. परिस्थितीशी झगडण्याचे सर्वांचे सामर्थ्यही सारखे नसते. त्यामुळे प्रत्यक्ष आचरणामध्ये सगळ्यांना सारखे वागता येणेही अवघड गोष्ट आहे.

परकीयांची राजवट असतांना इंग्रजांच्या काळात आपल्याकडे प्रामाणिक देशभक्तांच्याही अनेक परी होत्या. सावरकर, धिंग्रा, चंद्रशेखर आझाद हेही देशभक्तच आणि रानडे-गोखलेही देशभक्तच. पण वागणूक काही सारखी नव्हती. असू शकतही नव्हती. ही उदाहरणे थोर माणसांची सांगितली. सामान्यांच्याही अशा किती तरी परी होत्या. टिळकांच्यावर मनापासून प्रेम करणारे किती तरी लोक त्यावेळी सरकारी नोकरीत होते. पण ते उघडपणे लोकमान्यांना भेटूही शकत नसत. नोकरी सांभाळून राहत पण आतून टिळकांना अनेक प्रकारे साह्य करीत. व्यवहारात हे सगळे सांभाळावे लागते.

कबिरांचे कीर्तन ऐकून एका चोराला फार पश्चात्ताप झाला. तो कबिरांना भेटला आणि वंदन करून म्हणाला, महाराज! काल आपण चोरी वाईट म्हणून सांगितले. मलाही ते पटले. पण चोरी केली नाही तर जगावे कसे? हा प्रश्न माझ्यापुढे पडला आहे. कबिरांनी त्याची गृहस्थिती नीट समजावून घेतली. ते म्हणाले, तू सुखेनैव चोरी करीत जा. मात्र एक

दक्षता घे की तुझ्यापेक्षा दरिद्री असलेल्या घरात चोरी करू नकोस. आणि कुटुंबाला आवश्यक ते आठ दिवसापेक्षा अधिक साठवू नकोस.

आमच्या कै. ती दादांचीही एक गोष्ट अशीच आहे. एका व्यापाऱ्याने त्यांचा अनुग्रह घेतला होता. तो एकदा म्हणाला, महाराज! खोटे बोलू नये म्हणता, व्यापारात तर पावलो पावली खोटे बोलावे लागते. दादा हसून म्हणाले, 'व्यापारी लोक तीन गोष्टी खोट्या करतात. भेसळ करून मालाची खोटी जात सांगतात. माल प्रमाणापेक्षा कमी घालतात आणि भावातही याखाली परवडत नाही असे खोटे सांगून चढ्या किंमतीत विकतात. यातील तिसरी गोष्ट व्यापारात काही प्रमाणात क्षम्य आहे. पहिल्या दोन करूच नकोस म्हणजे झाले.'

व्यवहारात शंभर टक्के सरळपणा चालत नाही. याचा अर्थ, करता येईल तेवढा खोटेपणा करावा, असा करणे इष्ट नाही. कोणत्याही स्थितीतून चांगल्याचे प्रमाण वाढविण्याकडे व वाईटाचे प्रमाण कमी करण्याकडेच माणसाची प्रवृत्ती असली पाहिजे. कोठेही पहिल्या पायरीवरून दुसऱ्या पायरीवर चढणे ही उन्नतीच आहे आणि दहाव्या पायरीवरून आठव्या पायरीवर उतरणे ही अधोगतीच आहे. मनुष्याने सर्वदा आहे तेथून वर चढण्याचा, आहे तेथून पुढे सरकण्याचा प्रयत्न प्रामाणिकपणे करित राहिले पाहिजे. हेच त्याचे स्वधर्माचरण आहे. हा हेतू हृदयात ठेवून उदंड मिळवावे आणि मग उदंड खर्चही करावे. निर्व्यसनी कृपणापेक्षा व्यसनी उदार, पारमार्थिक प्रगतीला अधिक जवळचा आहे.

राजसदान, तामसदान ही खरी दाने नव्हेत. सात्त्विकदान हेच खरे दान. कोणत्याही लाभाची अपेक्षा ठेवून केलेले, प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठी दिलेले दान हे दान नव्हे. तरी पण असे दान देणारे लोकही कवडीचुंबकापेक्षा श्रेष्ठ असतात. म्हणून तर उपनिषदाने, **श्रद्धया देयम् अश्रद्धया देयम् । श्रिया देयम् ह्रिया देयम् । भिया देयम् संविदा देयम् ॥** लाजेकाजेस्तव द्यावे, भीड पडून द्यावे, भय बाळगून द्यावे, श्रद्धापूर्वक द्यावे, श्रद्धा नसली तरी द्यावे. आपल्याला वाटते तितके द्यावे. आपल्या संपत्तीला शोभण्यासारखे द्यावे, पण द्यावे, असे सांगितले आहे. कारण पातकाची सर्व बीजे संचयाच्या आश्रयाने राहतात.

स्वधर्माचरणी माणसाने कसे वागावे हे आतापर्यंत श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी सांगितले आहे. पण हा कृष्णाने अर्जुनाला सांगितलेला इतिहास झाला. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज वस्तुस्थिती काय आहे हे जणू यापुढे सांगत आहेत.

ते म्हणतात, 'पण माणसे स्वधर्माचरणाकडे लक्ष देत नाहीत. देह म्हणजे मी असे मानून देहाला सुखावह वाटणारे जे विषय ते उपभोगलेच पाहिजेत अशी त्यांची धारणा असते. देह आणि देहाचे सुख या व्यतिरिक्त दुसरा कोणताही विचार त्यांच्या मनात येत नाही.'

विषयोपभोगाची लालसा का असते? तर मला बरे वाटते म्हणून. आणि ज्याला बरे वाटते तो मी कोण? तर देह. अशी देहात्मवादी माणसे चार्वाकाची अनुयायी होय. विषयोपभोगाच्या पलीकडे सुख म्हणून काही असते हे लक्षातच घेत नाहीत. जनावरांची गोष्ट सोडून द्या. पण केवळ देहात्मवादी दृष्टिकोनातून माणूस माणूस म्हणून जगूच शकणार नाही. कोणते तरी तत्त्वज्ञान, कोणती तरी संस्कृती, काही तरी सभ्यता, शिष्टाचार यांचा अवलंब केल्यावाचून मनुष्य-समाज राहूच शकत नाही. माझ्या मित्राचा उत्कर्ष झाला म्हणजे मला बरे वाटते. दुसऱ्याला खाऊ घातल्यानंतर आनंद होतो. मुलाच्या भरभराटीने आई सुखावते. दुसऱ्याचे कौतुक करण्यातही मला समाधान मिळते. परोपकाराने मन उल्लसित होते. तेनसिंग नोर्के गौरीशंकर शिखरावर चढले याचा मला अभिमान वाटतो. गागारीन अंतराळात जाऊन आला आणि मला माझी प्रगती झाल्याचे जाणवले. देशाचे, समाजाचे, पक्षाचे काम निस्वार्थपणे करण्यात भूषण असते आणि यातले काही ना काही तरी प्रत्येक मनुष्याला उण्या अधिक प्रमाणात अनुभवावयास मिळते, ही वस्तुस्थिती आहे. आता हे जे सुख आहे, आनंद आहे, समाधान आहे, ते कोणत्या इंद्रियाच्या द्वारा मिळते असे विचारले तर त्याचे उत्तर देहात्मवाद्याला देता येणार नाही. ही सर्व सुखे इंद्रियांच्या पलीकडची असतात. मन-बुद्धीचा विकास थोडा तरी झालेला असेल तरच या सुखाचा आनंद उपभोगावयास मिळतो. पण देहात्मवादी हे मान्य करीत नाही. तो भ्रमाने देहाच्या पलीकडे काही मानीत नाही आणि मग स्वार्थी अहंकाराने जवळचे सर्व काही स्वतःच्या सुखकल्पनेसाठीच वापरतो.

वास्तविक संपत्ती, संपत्ती असे आपण जिला म्हणतो तिची निर्मिती मुळात यज्ञाचे साधन म्हणून झालेली असते. प्रत्यक्ष इंद्रियांची उपभोगाची शक्ती इतकी थोडी आहे, इतकी मर्यादित आहे की त्यासाठी इतक्या विपुल ऐश्वर्याची खरे म्हटले तर आवश्यकताच नाही. पण विषयोपभोगाची आसक्ती असलेला, देह म्हणजेच मी असे समजणारा हा माणूस, कितीही संपत्ती मिळाली तरी तृप्त होत नाही, पुरे म्हणत नाही. गडी म्हणतो, जेवून खाऊन असले तरी चाळीस रुपये पुरत नाहीत. कारकून म्हणतो महागाई भलतीच वाढली आहे. चारशे रुपये पुरत नाहीत. आणि स्वतःला समाजवादी विचारांचा समजणारा एखादा न्यायाधीश, मिळणारे चार हजार वेतनही अपुरेच म्हणतो. कितीही संपत्ती असली तरी इंद्रियांना संतुष्ट करण्यासाठी ती अपुरीच पडते आणि त्यामुळे कोणत्याही परिस्थितीत माणसाची हाव वाढतीच राहते. आश्चर्य असे की हे असमाधान सर्व सांसारिक गोष्टींपुरते, ऐहिक भोगापुरते असते. देवा-धर्माच्या, परमार्थाच्या गोष्टीत मात्र माणसाची तृप्ती फार लौकर होते. आपण देवधर्माचे करतो यापेक्षा अधिक कशाला करायला हवे असे त्याला लगेच वाटू लागते. देवपूजा व दानधर्म यथासांग व्हावेत, त्यासाठी लागणारा साधनसंभार कटाक्षाने मिळवावा हे काही त्याच्या मनात येत नाही. जेवण मात्र त्याला यथासांग, चारीठाव लागते. जिभेचे चोचले जितक्या प्रकारांनी पुरविता येतील तितक्या प्रकारांनी तो पुरवीत असतो.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, केवळ इंद्रियांना आवडते म्हणून निरनिराळ्या गोष्टी करित राहणे याचेच नाव पाप करणे आहे. पापपुण्याचा विचार करणारे धर्मशास्त्र राहू द्या पण इंद्रियांना आवडते म्हणून मर्यादा सोडून करित राहणे आरोग्यशास्त्रालाही अमान्य आहे. मिष्टान्ने, पक्वान्ने यांनी संपन्न असलेले महाग जेवण आरोग्यशास्त्रदृष्ट्या चांगले नाही. आरोग्यशास्त्र सांगते - जेवण साधे असावे. साधे जेवण त्या मानाने पुष्कळ स्वस्त असते. पराची मऊ दुलदुलीत शय्या स्पर्शाला बरी वाटते. पण आरोग्यशास्त्र सांगते शय्या टणक असावी. बसून राहणे, आळसात लोळत पडणे अनेकांना आवडते पण आरोग्यशास्त्र सांगते निरोगी आणि दीर्घायुषी व्हावयाचे असेल तर चालण्याचे श्रम भरपूर करा. याचा अर्थ शेवटी तोच आहे की इंद्रियांना आवडते म्हणून कोणतीही गोष्ट फार करित राहणे इष्ट

नाही. धर्मशास्त्र सांगते - पाप लागते. आरोग्यशास्त्र सांगते - रोग होतात. आचाराच्या दृष्टीने दोन्हीचाही अर्थ जवळजवळ सारखाच आहे. इंद्रियांचे जो जो लाड पुरवावेत तो तो ती अकार्यक्षम आणि दुबळी होतात. असाच अनुभव सर्वत्र येतो.

धर्मशास्त्र जी पापपुण्याची भाषा वापरते ती कितीही सत्य असली तरी पापपुण्याचा विचार हा सूक्ष्म विचार आहे. पण आरोग्य अनारोग्य हे तरी सर्वांना सहज समजण्यासारखे आहे. त्यादृष्टीने तरी किती लोक दक्ष असतात? आरोग्य चांगले असले म्हणजे घरात सगळ्यांनाच सुख लागते. निरोगी माणूस स्वतः तर सुख भोगतोच पण अप्रत्यक्षपणे तो इतरांनाही सुखावह होत असतो. सगळ्यांना प्रत्यक्ष असलेले हे आरोग्याचे सुख तरी इंद्रियांच्या द्वारा भोगता येणारे सुख आहे काय? प्रत्यक्ष देहाच्या द्वारा अनुभवास येणारे आरोग्याचे सुखही तसा विचार करता इंद्रियांच्या पलीकडचेच आहे. आणि त्यामुळेच माणसे आरोग्याचा विचार न करता विषयाचा उपभोग घेत असतात. आरोग्य चांगले राहण्यासाठीही विषयसुखाला आणि इंद्रियांच्या स्वैरवर्तनाला मर्यादा घालीत नाहीत. 'याचि देही याचि डोळा' प्रत्येकाच्या अनुभवास येणाऱ्या आरोग्यासंबंधी जर ही दशा आहे, तर दीर्घकालाने लक्षात येणाऱ्या स्वधर्माचरणाच्या सुखाविषयी माणसे किती उपेक्षाबुद्धीने वागत असतील याचा विचारच करावा! म्हणून श्रीज्ञानेश्वरमहाराज अशा लोकांना मूर्ख म्हणतात. जे केवळ स्वतःच्या सुखाचा विचार करतात, स्वतःची सगळी संपत्ती आपल्या चैनीचे साधन समजतात, चैन पुरी करण्यासाठी नीती अनीतीचा विचार न करता संपत्ती मिळवीत राहतात, त्यांना श्रीज्ञानेश्वरमहाराज केवळ मूर्ख म्हणतात हे त्यांच्या सौजन्याला साजेसेच आहे. वस्तुतः मर्यादा लक्षात न घेणारी स्वार्थी विचारांची माणसे जगातल्या सर्व प्रकारच्या अस्वास्थ्याला वा संकटांना कारणीभूत आहेत. त्यांना दुष्ट राक्षस असेच म्हणावयास पाहिजे. ती बुद्धीने मुळीच उणी नसतात. तीक्ष्ण बुद्धीची असतात. त्यांना मूर्ख म्हणणे म्हणजे त्यांचा सन्मान करण्यासारखे आहे.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात की, स्वतःच्या आणि पर्यायाने सर्वांच्याही सुखासाठी सर्व प्रकारची संपत्ती ही यज्ञसाधन मानून ईश्वरार्पण बुद्धीने स्वधर्मरूप यज्ञासाठी वेचावी. चांगले करतांना आपले चांगले व्हावे म्हणून

मी चांगले करतो, अशी एरवी क्षम्य असणारी भावनाही खरे म्हणजे ठेवू नये. चांगले करणे हे चांगलेच आहे. म्हणून कर्तव्य भावनेने ते माणसाने केले पाहिजे. असे जो करतो त्याचेच कर्म ईश्वरार्पण होते आणि असे कर्तव्य पार पाडल्यानंतर जे काही उरते ते जो उपभोगतो तो भोग भोगत नाही तर ब्रह्मानंद भोगतो. त्याचे ते अन्नादि भोगविषयच मग ब्रह्मस्वरूप होतात. स्वधर्माचरणरूपी पूजेने वा स्वधर्माचरणरूपी यज्ञाने संतुष्ट झालेला परमेश्वर त्या व्यक्तीला जो आनंद देतो, जे समाधान देतो, जी प्रसन्नता देतो त्याची तुलना मग कशाशीही करता येत नाही. त्याचे शरीर ब्रह्मस्वरूप होते. त्याच्यामुळे सर्व संसार सुखाचा होतो. त्याच्या कर्तृत्वाने तिन्ही लोक आनंदाने भरून जातात. कारण स्वधर्माचरण हेच शेवटी सर्व विश्वाचे जीवनही सुखावह होण्यास कारणीभूत होणारे श्रेष्ठ साधन होय.

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवन्ति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

भगवंत या दोन श्लोकातून निसर्गक्रमाचे एक चक्र सांगून त्याचा संबंध शेवटी मनुष्याच्या कर्तृत्वाशी आणून जोडीत आहेत.

भगवान् म्हणतात, अन्नामुळे जीव होतात. पावसामुळे अन्न मिळते. यज्ञामुळे पाऊस मिळतो. आणि यज्ञ हा माणसाच्या कर्मातून घडत असतो. कर्माच्या उचिततेला वेदांचे, शास्त्रांचे मार्गदर्शन असते. आणि ती वेदशास्त्रे शेवटी शाश्वत सत्यावर आधारलेली असतात. अशा रीतीने शाश्वत सत्य हेच ज्याचे स्वरूप आहे ते ब्रह्म यज्ञामध्ये नित्य वास करीत असते.

या श्लोकात जे एक चक्र सांगितले आहे त्याचा संबंध यज्ञाशी जोडतांना केवळ विज्ञानवादी बरीच खळखळ करतील त्यात शंका नाही. लाक्षणिक दृष्टीने पर्जन्याचा अर्थ विपुलता वा समृद्धी असा केला तर त्यामुळे उत्पन्न होणारा संबंध कदाचित विज्ञानवादीही मान्य करतील असे वाटते.

या चक्रातील यज्ञामुळे पर्जन्य निर्माण होतो हे जे विधान आहे ते अधिदैवत कल्पनेवर आधारलेले आहे. अधिदैवत कल्पना आणि त्यातून सिद्धी मिळविण्याचे तंत्र हे विज्ञानाइतकेच प्रयोगसिद्ध असल्याचे जाणते

सांगतात. अधिकार वा योग्यता प्राप्त झालेल्या पुरुषाने विशिष्ट पद्धतीने मंत्रजपासह अनुष्ठान करून पाऊस पाडणे असंभवनीय आहे असे मानण्याचे कारण नाही. अधिकारी पुरुषाची वानवा असल्यामुळे हे प्रयोग दुष्कर आहेत. आपल्या संस्कृतीनेही अधिदैवताचे अस्तित्व आणि स्थान मान्य केले असले तरी, त्यातील तंत्राचा व्यवहार हा शेवटी धोक्याचा असल्याने, राक्षसी वृत्तींच्या माणसाला या तंत्राच्या सहाय्याने समाजामध्ये अनर्थ घडविण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होत असल्याने, अधिदैवताचे तंत्र मोठ्या प्रमाणावर उपेक्षिले जाईल असा प्रयत्न बुद्धिपुरस्सर केलेला दिसतो. समाजाच्या व्यापक हिताचा विचार करता संस्कृतीने ही गोष्ट केली ती योग्यच असेच म्हटले पाहिजे. पण हा माझा विषय नसल्याने आणि आपल्या या विवेचनामध्ये तो विषय महत्त्वाचा नसल्याने अधिदैवतामध्ये अधिक खोल जाण्याची काही आवश्यकता नाही. जड दृष्टीने विचार करणाऱ्या विज्ञानाला मानवणारी एक गोष्ट मात्र उल्लेखावीशी वाटते. अग्नीचा आणि पर्जन्याचा अन्योन्य संबंध काहीतरी आहे. अग्रितत्वातून जलतत्त्व निर्माण होते असे उपनिषदांनी सांगितले आहेच. पण फार मोठा वणवा लागला तर मागोमाग फार मोठा पाऊस कोसळतो असा अनुभव हिमालयाच्या परिसरातील एका वृद्धाने मला ओघाओघाने सांगितला होता. विस्तृत प्रमाणावर यज्ञ केले गेले तर यज्ञाग्नीनेही तेच कार्य व्हावयास अडचण नसावी. उकाडा फार वाढला की पाऊस येतो हा अनुभव तर पुष्कळदा येतो.

माझ्या दृष्टीने हा विषय चर्चेचा नाही, श्रद्धेचा आहे. सगळ्याच गोष्टींचे स्पष्टीकरण केवळ विज्ञानाने लाभते असे विज्ञानवेत्ते तरी मानीत नाहीत आणि म्हणून अनेक मोठमोठे विज्ञानपंडित ईश्वरावर निष्ठा ठेवणारे आहेत. विज्ञानाने सिद्ध होईल तरच खरे मानावयाचे असे माणसाने ठरविले तर मोठी पंचाईत होईल. जगणे ज्या जीवावर अवलंबून आहे तो जीव अजून विज्ञानाने सिद्ध करता आला नाही. विज्ञानाने सिद्ध होईपर्यंत आम्ही जगणार नाही असे म्हणून चालेल काय? ज्या भावनेच्या बळावर आपले सर्व वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, राष्ट्रीय व जागतिक व्यवहार चालतात ती भावना काय वस्तू आहे हेही अजून विज्ञानाने सिद्ध झाले नाही. तेव्हा यज्ञामुळे पाऊस पडतो ही श्रद्धा आपण बाळगावी वा बाळगू नये. पण तशी माझी श्रद्धा असेल तर तिला हसण्याचा नैतिक अधिकार कोणालाही नाही.

गीतेच्या काळी विज्ञान वाढलेले नव्हते म्हणून 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः' ही भाबडी कल्पना गीतेत आली आहे, असे कुणी म्हणण्याचा प्रयत्न करू नये. आज आपली स्थिती दयनीय असली तरी विमानातून प्रवास करण्याइतकी वैज्ञानिक प्रगती प्राचीनकाळी होती हे महाभारतापूर्वीच्या रामायणासारख्या ग्रंथातून पहावयास मिळते. शतघ्नी म्हणजे तोफ असे काही जाणते सांगतात. शिल्पशास्त्रावरील काही संहिताग्रंथातून विमान-विद्येचे बरेच सविस्तर वर्णन आढळते. अग्निचूर्ण या नावाने बंदुकीच्या दारूचा उल्लेख आढळतो. वीज निर्माण करण्याचे तंत्र माहीत असावे असे सुचविणारीही काही वर्णने आहेत. विजेला शतहृदा हा जो शब्द, पर्याय म्हणून योजिला आहे तो कृत्रिमरीत्या निर्माण केलेल्या विजेचाच बोधक आहे असे तज्ञ सांगतात. दीड हजार वर्षे न गंजता उभा असलेला दिल्लीजवळचा लोखंडाचा विष्णुस्तंभ, दक्षिणेकडील गोपुरे, वेरूळची लेणी, अजिंठ्याची चित्रकला, ही सर्व प्राचीन भारतीयांच्या भौतिक प्रगतीची स्मारकेच आहेत. तेव्हा भौतिक प्रगती नव्हती म्हणून श्रद्धेवर आधारलेली भ्रांत विधाने केली आहेत असे मानण्याचे कारण नाही. पर्जन्याचा अर्थ समृद्धी केला म्हणजे तर संशय घेण्याचे कारणच उरत नाही असे वाटते.

जीवमात्राच्या वाढीसाठी अन्नची नितांत आवश्यकता आहे. अन्न हे विपुलतेने, समृद्धीने, प्राप्त व्हावे लागते तरच त्याचा पुरेसा उपयोग होतो. शरीराची कार्यक्षमता, तेजस्विता, निरोगीपणा, दीर्घायुष्य या सर्व गोष्टी नुसत्या जगण्यापेक्षा, केवळ जिवंत राहण्यापेक्षा, पुष्कळच अधिक आहेत. आणि त्यासाठी लागणारे अन्न हे समृद्धीनेच यावे लागते. यासाठी उपनिषदासारख्या वेदान्तपर ग्रंथांनीही 'अन्नं बहु कुर्वीत तद् व्रतं' असा ऐहिक समृद्धीचा आदेश दिला आहे. ही समृद्धी निस्वार्थता, प्रामाणिकपणा, ध्येयनिष्ठा, अलौकिक धैर्य, उत्साह या गुणांनी लाभते. आणि हे गुण शेवटी माणसाच्या प्रयत्नशीलतेवर अवलंबून आहेत. हे प्रयत्न कसे करावेत, केव्हा करावेत, कोणी करावेत, किती करावेत या संबंधीचा विचार वेदशास्त्रांनी सांगितलेला आहे आणि ही वेदशास्त्रे पारमार्थिक सत्यावरच आधारलेली आहेत. वेदशास्त्रे व्यवहार सांगतात. अधिकार भेदाने मार्गदर्शन करतात. पण त्या सर्वांचा उद्देश मात्र माणसाला हिताकडे नेण्याचा, शाश्वत सत्याकडे नेण्याचा असतो. कारण वेदशास्त्रांच्या सर्व विधिनिषेधांना अंतिम

अधिष्ठान शाश्वत सत्याचेच असते. अक्षर, ब्रह्म, परम, अनादी, अनंत, परब्रह्म, परमेश्वर ही सर्व त्या शाश्वत सत्याचीच नामांतरे आहेत. हे सर्व परस्परसंबंध अत्यंत तर्कशुद्ध असेच आहेत. आणि ते परमेश्वरी इच्छेने, निसर्गक्रमाने निर्माण झालेले असले तरी परमेश्वराच्या दयेने त्याचे सूत्र माणसाच्या स्वाधीन केलेले आहे. आणि हे सूत्र म्हणजे यज्ञ होय. निस्वार्थ भावनेने केलेले विहित कर्म म्हणजेच यज्ञ हे पूर्वी आपण सविस्तरपणे पाहिले आहेच.

आपल्या संस्कृतीमध्ये कोणत्याही नैसर्गिक आपत्तीचा विचार करतांना पापाचरण हे त्याचे कारण सांगितले जाते. श्रीसद्गुरू दासगणूमहाराजांनीही एके ठिकाणी दुष्काळ, रोगराई, दैन्य याचे सविस्तर वर्णन करून हे असे घडते याचे कारण,

‘हे ऐसे तरि व्हाया कारण पाप तूमचे तुम्हा फळे ।

पुण्यावाचुन सुख ते नाही कुतर्क घेऊ नका बळे ॥’

आपण केलेली पातके आपणास फळत आहेत. पुण्याचरणावाचून सुख लागणे शक्य नाही म्हणून सदाचरणाने वागा. उगीच कुतर्क काढू नका असे सांगितले आहे. म्हणून माणसाने जगाला चांगले बनविण्याचा प्रयत्न करण्यापूर्वी ईश्वराने जे सूत्र माणसाच्या स्वाधीन केले आहे त्याचा विचार करावा. ईश्वराने कर्म हे माणसाच्या स्वाधीन केले आहे. तेथे त्याला स्वातंत्र्य दिले आहे. विचार करण्याची बुद्धी दिली आहे. अनुभव लक्षात ठेवणारी स्मरणशक्ती दिली आहे. मार्गदर्शन करणारी शास्त्रे त्याच्यापुढे वाढून ठेवलेली आहेत आणि शास्त्रवचनांचा समन्वय करून योग्य तो बोध करविणारे संतमहात्मे माणसाच्या उद्धारासाठी जन्मास घातले आहेत. यासाठी हे सर्व नीट लक्षात घेऊन माणसाने स्वधर्माचरणी बनले पाहिजे. कारण तोच यज्ञ आहे.

स्वधर्माचरण म्हणजे काय ते शास्त्रातून समजून घेतले पाहिजे. तेथे आपल्या बुद्धीच्या स्वतंत्र निर्णयशक्तीवर विश्वास ठेवण्यात अर्थ नसतो. मला काही वाटते हे खरे असले तरी जे वाटते ते प्रमाण असतेच असे नाही. म्हणून आसांचे शब्द तेच प्रमाण मानले पाहिजेत. त्या ठिकाणी विचारी माणसाने तरी उपदेश करणाराला तुम्ही स्वतः मात्र तसे का वागत

नाही असे विचारून चालत नाही. वैद्य सांगतो ते खावे, वैद्य खातो ते खाऊ नये हे या प्रकरणी लक्षात ठेवले पाहिजे. मनुष्याची बुद्धी शुद्ध झाल्यानंतर मग ती जो निर्णय देईल तो योग्यच असेल. आणि सर्व प्रयत्न विधिनिषेध, पापपुण्याच्या कल्पना, विहित-अविहित, चांगले-वाईट हे बुद्धीच्या शोधनासाठीच सांगितलेले असते. आरोग्याला हितकर अशा पदार्थाविषयीच मनुष्याला रुची असावी. मुळात ती तशी नसली तर प्रयत्नाने निर्माण करून घ्यावी लागते. हे प्रयत्न कसे करावेत हेच शास्त्र सांगत असते. कारण शास्त्र हे सत्यावर आधारलेले असते आणि म्हणून त्यातील सर्व विधाने साक्षात वा पर्यायाने सत्यापर्यंत नेऊन पोचवितात. शास्त्र वाक्यांचा प्रामाणिकपणे अवलंब करणे; आळस, अज्ञान, भ्रम यांचा त्याग करून निष्ठेने प्रयत्न करणे हे माणसाच्या स्वाधीन आहे आणि तो ते करित राहिला की, त्याचे कल्याण होते. त्याचे जीवन सुखावह होते आणि इतरांचेही जीवन तो सुखावह बनवू शकतो.

हे विश्व का निर्माण झाले? कधी झाले? कसे झाले? कोणापासून झाले? ज्याच्यापासून झाले तो कसा आहे? कोठे आहे? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे देणे वस्तुतः मानवाच्या शक्तिपलीकडचे आहे. उपनिषदांनी ब्रह्माची व्याख्या करतांना विश्व ज्याच्यापासून निर्माण झाले, विश्व ज्याच्या आधाराने जगते आणि हे विश्व ज्याच्यामध्ये लीन होते ते ब्रह्म असे म्हटले आहे. या ब्रह्मतत्त्वाविषयी काहीही सांगता येत नाही. काहीही मानता येत नाही. ते मला कळले किंवा कळले नाही ही भाषा बोलता येत नाही, असे तत्त्वज्ञान म्हणते. पण ब्रह्माचा साक्षात्कार होऊ शकतो असे अनुभवी महात्मे सांगतात. अनादी, अनंत, परात्पर, अखंड, अक्षय, अभंग, सर्वव्यापक अशा शब्दांनी ब्रह्माचे वर्णन समजुतीकरता काही प्रमाणात केले जाते. ब्रह्म हे बोलता सांगता येण्यासारखे नसले तरी अनुभविता येण्यासारखे आहे. ते सर्वव्यापक असल्यामुळे सर्व विश्व ब्रह्माशी संबद्ध आहे. ब्रह्मावाचून ते असू शकत नाही. ही वस्तुस्थिती अनुभवाला आली पाहिजे.

जे सांगता बोलता येत नाही, ते अनुभवाला तरी कसे येणार अशी आपली सामान्य शंका असते. वरवर पाहता ती यथार्थ वाटते. परंतु आपल्या दैनिक जीवनातही अशा किती तरी गोष्टी आहेत की, ज्याच्याविषयी आपणास खऱ्या अर्थाने सांगता येत नाही, बोलता येत नाही, पण अनुभवता

येते निश्चित. आणि हे जे अनुभवाला येते त्याच्याविषयी आपण मग काही तरी प्रतीकात्मक शब्दयोजना करतो वा चिन्ह वापरतो. त्यात तत्त्वतः विसंगती असते पण ती पत्करल्यावाचून गती नसते. पुढील सर्व व्यवहार या गृहीत कृत्यावरच आधारावे लागतात.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज तर सरळच अद्वैताने बोलता येत नाही, सगळे बोलणे द्वैताच्या माध्यमातून करावे लागते, शून्य दाखविण्यासाठी टिंब द्यावे लागते, तसेच हे आहे; असे म्हणतात. विज्ञान युगातही वीज, प्रकाश, चुंबकीय आकर्षण, परमाणूंची रचना, भूमितीतील बिंदूची व्याख्या, गणितातील एक या संख्येचा आधार अशा किती तरी गोष्टी आहेत की ज्यांच्या वर्णनामध्ये, स्पष्टीकरणांमध्ये, सिद्धीकरणामध्ये श्रेष्ठ श्रेष्ठ असे पहिल्या प्रतीचे विज्ञानवेत्तेही नम्रपणाने निश्चित काही सांगता येत नाही, असेच म्हणतात. आपण रोज अनुभवीत असलेल्या गाढ झोपेचेही असेच आहे. अहंकार काय आहे आणि कशाचा, हेही आपणास सांगता येणार नाही. मध, गूळ, साखर यांच्या चवीतील भेद आपण जाणतो पण तो भेद शब्दाने व्यक्त करून सांगता येणार नाही. सरस्वतीलाही सांगता येणार नाही, असे एका पंडिताने म्हटले आहे.

कित्येक वेळा आपण प्रत्यय एका प्रकाराने घेतो आणि वस्तुस्थिती मात्र वेगळ्या प्रकारची असते. आरशामध्ये आपणास डावे ते उजवे, व उजवे ते डावे दिसते. तरी आपण आपले मुख पाहिल्याचे समाधान मानीत असतो. डोळ्याच्या आतील पडद्यावर पाहिलेल्या वस्तूंचे जे प्रतिबिंब उमटते ते वरची कड खाली आणि खालची कड वर असे उलटे असते. आपण मात्र जसेच्या तसे सुलटे दिसते आहे असे अनुभवीत असतो. ब्रह्माच्या अनंत अपार व्यापकतेच्याच, मनबुद्धीच्या पलीकडे असलेल्या सूक्ष्मतेच्याच, या लीला आहेत.

आपले सर्व ज्ञान देशकाल परिस्थितीने मर्यादित असते. त्यामुळेच हित-अहित, चांगले-वाईट याचा निर्णय आपला आपल्याला नेहमीच घेता येत नाही. सुगंधी वा दुर्गंधी, चवदार वा किळसवाणे, सुंदर वा कुरूप, मंजूळ वा बेसूर, किंवा कोमल वा कठोर, हे आपले ज्ञान देशकाल परिस्थितीचा थोडा पालट होताच विपरीत होऊ शकते. बिरड्या वा कडवे वाल यांची उसळ खातांना मोठी चांगली लागते. तिला कुणी कडू वा

दुर्गंधी समजत नाही. पण तेच, वाल भिजत घातलेले पाणी, मोरीत ओतले गेले तर दुर्गंधाने डोके उठवते. काळेपणा केसावर चांगला, गालावर वाईट तर पांढरेपणा दातावर चांगला, केसावर वाईट.

एकच वस्तू देशकालपरिस्थितीने कशी चांगली किंवा वाईट ठरते हे लक्षात येण्यापुरतेच ही उदाहरणे दिली आहेत. माणसाच्या भावना कल्पनांसंबंधीही असेच म्हणता येईल. एखादी गोष्ट मी चांगली करतो आणि तसे बोलतो वा माझ्यापुढे अमक्यातमक्याची काय कथा असे मानतो, त्या वेळी मी खरोखरीच अहंकारी ठरतो आणि तसा असतोही. पण श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांसारखे महात्मे ज्यावेळी 'अमृतालाही पैजेने जिंकतील अशी रसाळ अक्षरे मी मिळवीन', असे म्हणतात किंवा 'माझी भेट झाल्यानंतर कोणाच्या टिळेमाळांचे भूषण उरणार नाही' असे श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात, त्यावेळी या महात्म्यांच्या भाषणात अहंकाराचा लवलेशीही नसतो, ती केवळ यथार्थता असते. अगदी साधी सरळ अशी वस्तुस्थिती असते, हे आपल्या लक्षात येत नाही वा आपण ते लक्षात घेत नाही. म्हणून आमच्यातल्या विद्वानांना सर्व धर्म सोडून मला शरण ये असे म्हणणाऱ्या भगवंताचे भाषण अहंकाराचे वाटते. खरे म्हणजे भगवंताचे हे भाषण अहंकाराचे वाटणे हाच विद्वत्तेचा अहंकार आहे. व्यापकतेची जाणीव नसल्यामुळे देशकाल परिस्थितीच्या मर्यादेत आपण पाहतो त्यामुळे असे होते. कारण आपले सर्वच सापेक्ष संबंधावर आधारलेले आहे आणि ही सर्व सापेक्षता शेवटी निरपेक्ष ब्रह्माच्या अधिष्ठानावर आधारलेली आहे. असे असल्यामुळेच खरा अद्वैती कशालाही नाकारू शकत नाही, कोणाशीही भांडू शकत नाही. तो या सर्व विविधतेचा, विसंगतीचा साधकाच्या दृष्टीने योग्य तो समन्वय सुरेखपणे लावीत असतो. यासाठीच श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, द्वैताच्या घरी अद्वैत आपण होऊन येते, जो जो भेद समजून घेत जावा तो तो अद्वैतालाच बळकटी येते, असे म्हणतात. यासाठी कोणतेही विकार, कोणत्याही भावना, कोणत्याही श्रद्धा, कोणतेही यत्न प्रामाणिक असतील, तर ते भारतीय संस्कृतीने वा अद्वैत वेदान्ताने संपूर्णपणे त्याज्य ठरविलेले नाहीत. साधकाच्या दृष्टीने या सर्वांचा विचार करूनही त्यांना योग्य ते स्थान, योग्य ते प्रमाण, योग्य ती दिशा दिलेली आहे. सर्व गोष्टीत अधिकारभेदाने अनुक्रम लावण्याचा, त्या सर्वांचा योग्य

रीतीने समन्वय साकारण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. कारण सर्वच ब्रह्म असल्याने, एक ब्रह्मच सगळीकडे ओतप्रोत भरलेले असल्याने, कोणतीही गोष्ट त्याज्य असू शकत नाही.

आपण ज्याला वेडा म्हणून समजतो तोही शंभर टक्के वेडा क्वचितच असतो. पुष्कळ वेडी माणसे एरवीच्या व्यवहारात अगदी प्रकृत दिसतात, सभ्य, सुसंगत वाटतात. तेव्हा जे जे काही मर्यादित आहे त्यातील विकृती वगळली की उरते ती सर्व प्रकृतीच आहे आणि प्रकृती हे ब्रह्माचेच एक प्रगट रूप आहे. माणसाला याचा साक्षात्कार व्हावा लागतो. म्हणजे व्यापक तत्त्वाशी त्याचे वर्तन अनुरूपतेने घडते. ही अनुरूपता, अनुकूलता जीवनामध्ये असते हेच माणसाच्या माणुसकीचे वैशिष्ट्य आहे. आणि त्यासाठीच शास्त्रकारांनी त्याला वेदशास्त्रद्वारा यज्ञ करण्याचा आदेश दिला आहे. म्हणजेच स्वधर्माचरणाने राहावयास सांगितले आहे.

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

अशा रीतीने प्रवर्तित झालेल्या या चक्राशी जो अनुकूलतेने वागत नाही, (स्वतःच्या विपरीत वागण्याने या चक्राच्या गतीमध्ये जो अडथळा निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो,) इंद्रियांना उपभोग देण्यामध्येच जो जीवनाची सार्थकता मानतो, त्याचे आयुष्य म्हणजे केवळ पाप आहे. अर्जुना! त्याचे जगणे अगदी व्यर्थ आहे असे समजावे.

कर्म, यज्ञ, पर्जन्य, अन्न आणि जीवसृष्टी ही जी अनादिकालापासून चालत आलेली परंपरा आहे, तिचे निरामय प्रवर्तन स्वधर्माचरणाने होत असते. उचित म्हणून, विहित म्हणून जो स्वधर्म सांगितला आहे त्यालाच यज्ञ असे म्हणतात आणि माणसापुरता तरी हा स्वधर्मयज्ञच या विश्वचक्राची नाभी आहे. पण जो मनुष्य ईश्वराने दिलेल्या साधनसामर्थ्याच्या बळावर अहंकाराने उन्मत्त होतो, या यज्ञाचे अनुष्ठान करीत नाही, त्यालाच गीतेने पापपूर्ण आयुष्य असलेला, व्यर्थ जगणारा, जीवन वाया घालविणारा, अशा शब्दाने तिरस्कारिले आहे.

माणूस एकीकडून स्वतःला बुद्धिमान समजत असतो, प्रगत समजत असतो, मोठा समजत असतो, सगळ्या जगाचा स्वामी समजत असतो, सर्व

जग स्वतःच्या उपभोगाकरिता मानतो आणि दुसरीकडून जगताच्या धारणेत आपला काही संबंध आहे, जगत्चक्राचा मीही एक भाग आहे, जगताचे व्यापार सुरळीत चालण्यासाठी मला माझे वर्तन निसर्गक्रमाशी अनुकूल राखले पाहिजे याची जाणीव मात्र तो ठेवीत नाही.

मोठे यंत्र कार्यक्षम रीतीने चालत असते. आणि दीर्घकाळ काम देते. असे तेव्हाच घडते की, जेव्हा त्याचा प्रत्येक अवयव, प्रत्येक भाग उत्तम असतो आणि आपले नेमून दिलेले काम प्रामाणिकपणे करित राहतो. काही परदेशी यंत्रे चांगली चालतात. काही तशीच दिसणारी, त्याच नावाने विकली जाणारी किंवा त्याच कामाकरिता वापरली जाणारी, आपल्या देशात तयार झालेली यंत्रे मात्र तशी उत्तम ठरत नाहीत, असे आढळते. कारण यंत्राचे भाग चांगल्या प्रतीचे आणि प्रामाणिकपणे घडविलेले नसतात. वस्तू मुळात चांगली असावी आणि मग ती आकर्षक वाटण्यासाठी प्रयत्न करावा. आपण जणू ती आकर्षक दिसली म्हणजे झाले, आत कशीही असली तरी चालेले असे गृहीत धरतो. खोके, बांधणी, वेष्टण यांच्या सौंदर्याकडे लक्ष पुरविले जाते पण वस्तूची प्रतवारी सांभाळण्याचा, वाढविण्याचा प्रयत्न केला जात नाही. हे यंत्राच्या वा वस्तूंच्या प्रकरणात जसे घडते तसेच माणसाच्या, त्याच्या समाजाच्या वा जगताच्या व्यापारातही घडते. माझ्या जगण्यापलीकडे मला उद्देश नसला तरी मला विश्वचक्राशी त्या प्रमाणात प्रामाणिक राहावे लागते हे मात्र मी लक्षात घेत नाही. मोठमोठे सटोडिये, जुगारी आणि दरोडेखोर स्वतःच्या स्वार्थासाठी इतरांची वंचना करित असले तरी आपल्या धंद्यात परस्पराशी अत्यंत प्रामाणिक असतात, शब्दाचे सच्चे असतात, असे म्हणतात. वाईटाला, स्वतःला टिकविण्यासाठी जर अशा रीतीने प्रामाणिकपणाचा आश्रय करावा लागतो तर प्रामाणिकपणाशी स्वभावतःच सुसंगत असलेले चांगले, प्रामाणिकपणाच्या बळावर ऐश्वर्याने जगेल यात शंका बाळगण्याचे कारणच नसावे.

यज्ञाची परंपरा ही वेदाने सांगितलेली आहे. त्याचे स्वरूप आणि उद्दिष्ट लक्षात घेतले म्हणजे यज्ञ कालबाह्य झाले असे समजण्याचे काहीच कारण नाही. बाह्य तंत्रात थोडा पालट होतो वा करावा लागतो. क्वचित् साधनांची तरतमता लक्षात घ्यावीशी वाटते. पण त्याचेही कारण माणसाचे दुबळेपण हेच असते. वीज वाहण्यासाठी तांब्याची तार वापरली जाते.

तांबे आज दुर्मिळ झाले आहे, भावाने भडकले आहे म्हणून विजेसाठी तांब्याऐवजी अॅल्युमिनियम वापरले जाते. क्वचित अॅल्युमिनियमच वापरले पाहिजे असा निर्बंधही घातला जातो. आपण तो नियम पाळतोही. संपूर्ण चांगले जमत नसेल तर जमेल तेवढे चांगले करावे या सूत्राप्रमाणे ते बरोबरही आहे. पण याचा अर्थ तांबे विजेकरिता अधिक चांगले नाही असा होत नाही. स्वधर्माचरणासंबंधीही तसेच आहे. मनुष्याच्या हिताचे जे आहे ते पूर्वी जे होते ते तसे आजही आहे. बाह्य भागात थोडा पालट होईल पण पालट कृत्रिम असतो आणि तो करावा लागतो. त्याच्या मुळाशीही वस्तुस्थिती वा प्रकृतीपेक्षा भ्रान्त कल्पना वा विकृतीच असते. डाळ, तांदूळ, तेल, मीठ, तूप, साखर, गहू, फळे, भाजीपाला हे पदार्थ जसे पूर्वी माणसांच्या आरोग्याच्या दृष्टीने हिताचे होते तसेच ते आजही आहेत. माणसाच्या चवचालपणामुळे पालट होतो तो आठवड्याच्या नव्या पदार्थात; गहू, तांदूळ, तूप, तेलाच्या स्वरूपात नाही. वेदाने सांगितलेले स्वधर्माचरण हे गहू तांदुळाच्या उपयुक्तपणासारखे आहे. पद्धतीत तुम्हाला काही फेरपालट करावासा वाटला तर त्याला मर्यादित प्रमाणात वाव राहिल पण या स्वातंत्र्याला मर्यादा असेल हे विसरून चालणार नाही. बदल, पालट करावासा वाटतो तो कां, कशात, केव्हा, किती याचा विचार माणसाने केला नाही. पालटाकरिता पालट, पहिल्याचा कंटाळा येतो म्हणून पालट, पालट केल्याने आपली प्रगती झाली असे वाटते म्हणून पालट, दुसऱ्याचे पाहून पालट, ही काही पालट करण्याची खरी कारणे नव्हेत. हेही एक प्रकारचे गतानुगतिकत्व आहे आणि ते अधिक गबाळेही आहे. स्वधर्माचरण मुळात सुटते ते या गबाळेपणामुळेच.

माणसाला इंद्रिये आहेत. त्या त्या इंद्रियांचे काही उपभोग-विषय आहेत. शरीर धारणेसाठी, निरामय जीवनासाठी त्या त्या इंद्रियद्वारा त्या त्या विषयांचा उपभोग घ्यावा लागतो. हे सर्व खरे असले तरी इंद्रियांच्या ठिकाणी असणारी विषयांची नैसर्गिक चव ही लौकरच आसक्तीत रूपांतरित होते; का, कसे, कुठे, केव्हा, किती इत्यादींचे भान सुटते. विषयाची चटक लागते, आणि ती चटक पुरी करणे हे आपले इतिकर्तव्य आहे, असे माणूस समजतो. स्वधर्माचा त्याग करूनही तो इंद्रियांचे लाड करित राहतो. गाडी चालण्यासाठी पेट्रोल लागते हे कितीही खरे असले तरी पेट्रोल अधिक

सुटले म्हणजे गाडी चालत नाही, हेही खरे आहे. मल्लाचा आहार जास्त असतो पण जास्त खाणारी सारीच माणसे मल्ल नसतात. हे सर्वच इंद्रियांच्या उपभोगाच्या बाबतीत माणसाने लक्षात ठेवले पाहिजे. इंद्रियांना भोग द्यावेसे वाटणे हे स्वाभाविक आहे. पण इंद्रियांचे लाड पुरविणे ही प्रवृत्ती नैसर्गिक नाही, संपादित आहे. अगदी निरोगी लहान मूल पोट भरताच एकही घास घ्यावयास तयार नसते. बहुधा आपणच त्याच्या ठिकाणी निरनिराळ्या चवीचे व अधिक खाण्याचे आकर्षण निर्माण करित असतो. जी गोष्ट स्वाभाविक आहे, नैसर्गिक आहे, अकृत्रिम आहे ती हिताचीच असते. पावसाळ्यातला पाऊस आणि पावसाळी वातावरण यापेक्षा अकाळी आलेली ढगाळ हवा अधिक रोगट ठरते. असेच सर्वत्र आहे.

इंद्रियांना अतिरिक्त विषयोपभोग देणारा, इंद्रियांचे लाड करणारा हा माणूस स्वतः तर पातकाचा राशी ठरतोच पण क्षमाशील पृथ्वीलाही तो भारभूत ठरतो. त्याचा जन्म, त्याचे वागणे हे वळवी मेघासारखे निरुपयोगी असते. शेळीच्या गळ्याशी असलेले स्तन हे जसे व्यर्थ असतात, कुरूपतेत भर घालतात तसेच इंद्रियांचे लाड करणाऱ्या माणसांचे जिणे असते.

इंद्रियांना लाडावणारे व्यर्थ जीवन कितीही रंगवून मांडले, सुखोपभोगाच्या चांगुलपणाची खोटी तत्त्वज्ञाने उभी केली, तरी अलीकडे नेक-टायला प्राप्त झालेल्या प्रतिष्ठेप्रमाणे ती सर्व वरवरची आणि फसवी असतात. परिणामी घातक असतात.

अजागळांना प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठी काही तरी साधन हवेच असते. इंग्लंडच्या एका राजाने आपल्या गळ्याला असलेली अजागळे लपविण्यासाठीच गळपट्टीची पद्धती शोधून काढली आहे असे म्हणतात. पुढे ख्रिश्चन धर्माने त्यावर विशिष्ट गाठीच्या रूपात क्रॉसच्या प्रतीकतेचा आरोप करून या लबाड फॅशनला पवित्र करून घेतले. आपले वैगुण्य लपविण्यासाठी भ्रांत तत्त्वज्ञाने उभी करणारांच्या वृत्तीला यासाठीच मी नेक्टायची उपमा दिली.

स्वधर्माचरण करा, स्वधर्माचरणच करा, स्वधर्माचा त्याग कोणीही करू नये; स्वधर्मावाचून जगणे व्यर्थ आहे, म्हणून स्वधर्माचे अनुष्ठान सर्व भावानिशी, जीवाभावाने करावे असे वारंवार सांगितले जाते, त्याचे एक

अगदी महत्त्वाचे कारण आहे. स्वधर्माचे प्रत्यक्ष पालन करताना काही अडचणी अपरिहार्यपणे येत असतात. स्वधर्माचे पालन हे मखमलीच्या गादीवरून चालणे नव्हे वा फुलांची शेजही नव्हे. ते गिर्यारोहण आहे. हिमालयातील यात्रा आहे. स्वधर्माचरणात अडचणी येतात, कष्ट होतात, निष्ठा कसोटीला लागते; पण शेवटी मिळणारे यश अलौकिक असते. निसर्गाची रचना मोठी विचित्र आहे. त्याला सर्वांचीच काळजी आहे आणि म्हणून त्याने उन्नतीचे, विकासाचे, प्रगतीचे, ऐश्वर्याचे सगळेच मार्ग निसर्गरम्य प्रदेशाप्रमाणेच अवघड दऱ्याखोऱ्यातून नेले आहेत. हिमालयातल्या छाती फोडणाऱ्या चढाला, मान मोडणाऱ्या उंचीला, डोळे फिरविणाऱ्या खोलीला वा पाय आंबवणाऱ्या उताराला घाबरून चालत नाही. लहरी वातावरणाला तोंड देत निष्ठेने प्रवास करितच राहावे लागते. तसेच सर्वत्र होते. व्यापारात जशी तेजी-मंदी चालायचीच, त्याला भिऊन चालत नाही, दिवस वाईट आले तरी धैर्य सोडता येत नाही, तशीच निष्ठा स्वधर्माचरणातही ठेवावी लागते.

एकदा मानवी शरीर धारण केले की, आरोग्य सांभाळण्याचे कर्तव्य जसे मागोमाग येते आणि ते पार पाडावेच लागते; तसेच सांस्कृतिक वा सामाजिक शरीराचा एक घटक म्हणून स्वधर्माचरण करावेच लागते. शरीरासाठी अनेक कर्मे करतांना जसे कंटाळून चालत नाही, अडचणीतून मार्ग काढीत आपत्तींना तोंड देत प्रयत्नपूर्वक शरीर धारणेसाठी अनेक प्रकारच्या हालचाली कराव्याच लागतात, त्याचप्रमाणे मानवाने विहितकर्मही, स्वधर्माचरणही शरीरधारणेइतकेच महत्त्वाचे मानावे लागते. मानवी शरीर धारण करून जो स्वधर्माचरणाचा कंटाळा करतो आणि इंद्रियांच्या भोगातच आसक्त होऊन राहतो, तो क्वचित दुष्ट नसेल पण तरीही तो मूर्ख ठरावयाचा तो ठरतोच. विषयलोलुप व्यक्तीला श्रीज्ञानेश्वरमहाराज अगदी सौम्य शब्द वापरून केवळ मूर्ख म्हणत आहेत. त्यांच्या सौजन्यशीलतेलाही यापेक्षा अधिक सवलत देणे शक्य झाले नाही.

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

जो माणूस अंतरंगामध्येच रमलेला आहे, आत्म्यातच जो तृप्त आहे, आत्मप्रसादामुळेच जो संतुष्ट झालेला आहे, त्याला खरोखरीच, केलेच पाहिजे असे आग्रहाचे कार्य म्हणून काही उरत नाही.

विषयोपभोगातील सुखाची लालसा सोडून जो बाह्य उपभोगरहित अशा आत्मानंदात रमला त्याला आता अमुक इतके मिळविलेच पाहिजे. मिळालेच पाहिजे असे काही उरत नसल्याने कोणत्याही उद्योगाची तादृश आवश्यकता उरलेली नसते. कारण सगळ्या हालचाली या 'पाहिजे असे तर वाटते पण जवळ नसते' अशा गोष्टींच्या प्राप्तीसाठी घडत असतात. आत्मतृप्त झाल्यामुळे ज्याला बाह्य गोष्टींचे आकर्षणच उरले नाही तो आता विशिष्ट उद्योगातून स्वभावतःच मुक्त होतो.

सन्मानाने सेवानिवृत्त झालेला एखादा गृहस्थ, 'मी आता मोकळा झालो आहे, मला काही काम उरले नाही,' असे म्हणतो. तेव्हा त्याचा अर्थ तो खात नाही, पीत नाही, हातापायांची कोणतीही हालचाल करित नाही, असा होतो का? आता नोकरीवर जाणे, ठरलेली गाडी पकडण्यासाठी कसेतरी जेवणे, कामावर उपस्थित असल्याची स्वाक्षरी करणे, वरिष्ठांचा रोष ओढवणार नाही याला जपणे, हाताखालचे कामचुकारपणा करणार नाहीत यावर लक्ष ठेवणे, पगारवाढ आणि बढती मिळविण्याची चिंता वाहणे या सर्व व्यापातून तो आता मोकळा झाला आहे, एवढाच त्याचा अर्थ असतो. म्हणजे आता त्याला स्वार्थासाठी काही करावयाचे नसते. आत्मतृप्ताला काही कार्य नसते त्याचाही अर्थ असाच आहे.

सेवानिवृत्त झालेला मनुष्य प्रत्यक्ष उद्योग व्यापार करित नसला तरी आरोग्य चांगले असेपर्यंत अगदी स्वस्थ बसत नाही. बागकाम करतो, मुलानातवंडांना खेळवतो, त्यांना गोष्टी सांगतो, शिकवितो, तरुणांना बाहेर हिंडण्याची संधि देऊन आपण घर सांभाळतो, अडचणीत मार्गदर्शन करतो, कधी कधी प्रत्यक्ष सहाय्यही करतो. आपल्या संस्कृतीत कुटुंबातील वृद्ध माणसे विचारी, विवेकी असतील तर हे सर्व स्वाभाविकपणे करित असतात. संपत्तीच्या ढिगावर लोळणाऱ्या परदेशातल्या राष्ट्रप्रमाणे आपल्या दरिद्री देशातही बाल गुन्हेगारी तितक्या प्रमाणात वाढलेली नाही, त्याचे कारण कुटुंबातील वृद्धांच्या या निस्वार्थी वत्सलतेत आहे. या कुटुंबातील विवेकी वृद्धाप्रमाणे असलेली अशी आत्मतृप्त माणसे ज्यावेळी समाजातही नांदतात त्यावेळी सामाजिक जीवनही सुखावह होते, सामाजिक प्रगतीलाही अडथळा येत नाही.

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥

जो आत्मसंतुष्ट झाला आहे तो कर्म करील किंवा करणार नाही. [पण दोन्ही वेळी त्याच्या अंतःकरणात लाभाची अपेक्षा लवलेशानेही नसते, स्वार्थ नसतो. कारण आत्मप्राप्तीचे संपूर्ण समाधान लाभलेले असल्याने तो आपल्या ठिकाणी इतका परिपूर्ण असतो की] जगतातील कोण्याही जीवमात्राविषयी वा वस्तुजाताविषयी त्याचा अर्थाअर्थी काहीही संबंध उरलेला नसतो.

सामान्य माणसाचे करणे न करणे त्याच्या स्वार्थबुद्धीवर अवलंबून असते. लाभ दिसला तर मनुष्य कर्म करतो. लाभ दिसला नाही किंवा नुकसान होते आहे असे वाटले तर तो कर्म करित नाही. स्वाभाविकपणेच या स्वार्थबुद्धीने त्याला कर्माची बंधने प्राप्त होतात.

जो पूर्ण झाला आहे, आत्मतृप्त झाला आहे असा मनुष्य कोणत्याही कर्माच्या बंधनाने बांधला जात नाही. कारण त्याचे जगाशी संबंध आपण समजतो तसे नसतातच. जीवनधारणेसाठी त्यालाही काही हालचाली कराव्या लागतात आणि शरीरावयवांची हालचाल म्हटले की, त्यामागे बहुधा अल्प स्वल्प प्रमाणात तरी मन-बुद्धी-इच्छा हे भाव असतातच. पण या असण्याला आसक्ती हे नाव देता येणार नाही. आसक्तीसाठी मनबुद्धीची प्रेरणा आणि इच्छेची उत्कटता कितीतरी अधिक प्रमाणात असावी लागते. ती तशी महात्म्याच्या ठिकाणी नसते. योऽहि अल्पः स नास्त्येव म्हणून जे अल्प आहे, प्रमाणात अगदी थोडे आहे ते नाहीच, असे समजावे; असे शास्त्रकारांनी सांगितले आहे. शंभर टक्के शुद्ध ही गोष्ट व्यवहारतः अशक्य आहे. त्यात असणारे संभवनीय अशुद्ध हे कधी अपरिहार्य असते. म्हणून क्षम्य मानले जाते.

जो आत्म्यामध्येच संतुष्ट झाला आहे त्याला जगताकडून कशाचीही विशेष अपेक्षा असत नाही. कुछ रोटी कुछ लंगोटी एवढ्यानेही त्याचे भागते. बंध लागतात ते अपेक्षेमुळे. याचे हवे-नको संपलेले असल्यामुळे याला कोणत्याही बंधाचा संबंध राहत नाही. काही जवळ असल्याने दोष उत्पन्न होत नाही. दोष उत्पन्न होतो तो आसक्तीमुळे.

वस्तूंचे ज्ञान नसल्यामुळे वा वस्तूंचा अभाव असल्यामुळे दिसणारी विरक्ती ही खरी विरक्ती नव्हे. वस्तू असूनही तिच्या उपाधीचा लेप लागता कामा नये. **विकारहेतौ सति विक्रियन्ते एषां न चेतांसि त एव धीराः ।** धीर गंभीर, असा महात्मा तो, की विकार उत्पन्न करणारी कारणे आसपास असतांनाही ज्याच्या अंतःकरणाला विकृती येत नाही. म्हणून जो अखंडितपणे आत्मस्वरूपात रममाण झालेला असतो, त्याला देहधर्माने वागत असतांना कर्माचा लेप लागत नाही. आत्मज्ञानाने संपूर्ण झालेला असल्याने तो कृतकृत्य होतो. पोट भरलेले असतांना ज्याप्रमाणे स्वयंपाकाची किंवा जेवणाची कोणतीही खटपट करावी लागत नाही, तसेच आत्मसंतुष्टाला कर्माचे प्रयोजन उरत नाही.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात - भगवान् अर्जुनाला सांगतात की हे अर्जुना, आत्मज्ञानाचा हा बोध चित्तामध्ये जोवर पूर्णपणे ठसलेला नाही तोवर आत्मसाक्षात्कारापर्यंत घेऊन जाणाऱ्या स्वधर्माचरणादी सर्व साधनांचा अवलंब करावाच लागतो.

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१९॥

यासाठी केलेच पाहिजे असे जे कर्म असते, ज्याला कर्तव्य असे म्हणतात, त्या कर्तव्याची सर्व कामे आसक्ती सोडून सतत करीत राहिले पाहिजे. आसक्ती सोडून कर्म करीत राहिल्यामुळे माणसाला परमपद प्राप्त होत असते.

माणूस आत्मतृप्त असला तरी शरीरधारणेपुरत्या का होईना काही गोष्टी त्याला कराव्या लागतात, हे आपण पाहिले आहे; व त्या तो करीत राहतोच. अशा ज्या कराव्या लागणाऱ्या गोष्टी, त्या करीत असताना एक दक्षता मात्र कटाक्षाने बाळगावी लागते आणि ती म्हणजे करीत असलेल्या कर्माविषयी आसक्ती उत्पन्न न होऊ देण्याची. कारण करावयाचे ते कर्म देहधारणेसाठी असो, वा समाजधारणेसाठी असो, सातत्याने करीत राहावे लागते आणि मग त्या सातत्यातून संग आणि संगतातून काम निर्माण होणे स्वाभाविक असते. करावयाची ती कामे माझ्या लहरीने करीन किंवा करणार नाही असे म्हणून चालत नाही. धरणे वा सोडणे हे कर्तव्याच्या

स्वरूपावर अवलंबून असते आणि असे असल्यामुळे कर्म करित राहताना त्यासंबंधीची कोणतीही अपेक्षा निर्माण होणार नाही, अशी मनाची धारणा असावी लागते. स्वधर्माचे आचरण योग्य रीतीने करित असतांना जो ते निष्काम भावनेने करित असतो त्यालाच या जगामध्ये परम श्रेष्ठ असे मोक्षपद प्राप्त होते.

स्वधर्माचे आचरण करावेच लागते. स्वधर्माचेच आचरण करावे लागते आणि ते योग्य रीतीने करावे लागते. मी आणि माझी परिस्थिती यांच्या अनुषंगाने योग्य किंवा अयोग्य ठरवावयाचे असले तरी परिस्थितीच्या नावाखाली आसक्तीला मोकळीक मिळणार नाही याची काळजी घेतलीच पाहिजे. तसेच कर्तव्य हे कर्तव्य म्हणून करित असताना अगदी निस्वार्थपणे परोपकाराची कामे करित असतानाही त्या त्या कामात यश मिळविण्याचीही अभिलाषा अंतःकरणात उत्पन्न होता कामा नये. कर्तव्यकर्म करित राहतांना सुखदुःख, यशापयश सारखेच मानून ते करित राहिले पाहिजे. असे करित राहणे हेच निष्काम भावनेने करित राहणे होय आणि या निष्काम भावनेनेच तो मोक्षाचा अधिकारी होतो.

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसङ्ग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥२०॥

भगवान् म्हणतात, 'अर्जुना, निष्काम कर्माचरणाचा अवलंब करूनच पूर्वीच्या काळी जनकासारख्या थोर थोर पुरुषांनी मोक्षसिद्धी प्राप्त करून घेतली आहे. लोकसंग्रहाच्या दृष्टीनेही कर्तव्य करित राहणेच योग्य असते.'

मोक्षाचा अधिकारी असलेला ज्ञानी पुरुष आतून एकाच योग्यतेचा असला तरी त्याच्या बाह्य जीवनात जाणवण्याइतकी विविधता असू शकते. एका संस्कृत श्लोकामध्ये म्हटले आहे -

कृष्णो भोगी शुक्रस्त्यागी नृपौ जनकराघवौ ।

वसिष्ठः कर्मकर्ता च पञ्चैते ज्ञानिनः समाः ॥

रसिकतेने जीवनाचा उपभोग घेणारा श्रीकृष्ण, गाईची धार काढण्यास जितका वेळ लागतो तितकाही वेळ एके ठिकाणी न थांबणारे, वैराग्याचा मूर्तिमंत अवतार असे निःसंग शुकाचार्य, राज्यकारभाराचा व्याप सांभाळणारे जनक आणि रामचंद्र आणि पौरोहित्य करणारे - साध्या भाषेत भिक्षुकी

करणारे - वसिष्ठ हे पाचही ज्ञानी सारखेच आहेत असे म्हटले आहे. वरवर पाहता यांच्यात काहीही सादृश्य नाही. सहस्रावधि स्त्रियांशी विवाह करणारा, रास खेळलेला श्रीकृष्ण आणि नैष्ठिक एकपत्नीव्रती रामचंद्र यांची बाह्यांगाने तुलना कशी व्हावयाची? शुकाचार्यांचे वैराग्य असे विलक्षण होते की वस्त्राचीही उपाधी त्यांच्याजवळ नव्हती. त्यांच्या नैष्ठिक ब्रह्मचर्यापुढे रंभेनेही शरणागती पत्करली. वसिष्ठ तर जीवनभर यजमानाकरिता यज्ञयाग, पूजा-पाठादी कर्मकांड करित राहिले होते. जनक तर राजा होता. राज्यकारभार करतांना विविध प्रकारच्या गोष्टी करित राहावे लागते. आपल्याला माहीत आहे की राष्ट्राध्यक्षाला 'भारतरत्न' ही श्रेष्ठ पदवी देणाऱ्या प्रशस्तिपत्रकावरही स्वाक्षरी करावी लागते आणि फाशीची आज्ञाही त्याच्याच स्वाक्षरीने निघते. राजा रामचंद्राच्या जीवनातील सीतात्याग, शंबूकवध ही प्रकरणेही फार विलक्षण आहेत. पण अशी विविधता जीवनात असूनही, हे सर्व महात्मे सारखेच थोर आहेत. त्यातील एक शुकाचार्य वगळले तर बाकीचे सर्व गृहस्थाश्रमी आहेत आणि अत्यंत दक्षतेने कार्यरत राहून जगताच्या व्यापक कल्याणाचा भार समर्थपणाने सांभाळित आहेत. **संत दिसती वेगळाले । परी ते स्वरूपीं मिळाले ॥** संत बाहेरून वेगवेगळे दिसले तरी आतून ते एकरूपच असतात असे म्हटले जाते ते यासाठीच. जनक, रामचंद्र, वसिष्ठ यांनी आपल्या आयुष्यामध्ये केलेली कर्मे अनेक प्रकारची आहेत. तरी ती सर्व त्यांच्या मोठेपणात भर घालणारीच ठरतात. त्यातील कशाहीमुळे त्यांच्या श्रेष्ठ पदाला बाध येत नाही. आपल्याला हे समजत नाही आणि म्हणून त्यांच्या जीवनातील एकेका सुट्या घटनांचे आपण वेगवेगळे मूल्यमापन करतो.

शेतकरी शेती करतो. कौशल्याने शेती करतो. त्याला नांगरणे, पेरणे, खुरपणे, कापणे, मळणे ही सर्वच कामे योग्य रीतीने करावी लागतात आणि त्यासाठी विविध प्रकारची साधनेही वापरावी लागतात. शेतकरी पेरतांना उदार नसतो, दयाळू नसतो. कापतांना वा मळणी करतांना निष्ठुरही नसतो. तो दोन्ही वेळा फक्त शेतकरी असतो. तसेच मुक्त पुरुषाचेही असते. त्याच्या एकरस आत्मतृप्त निष्काम वृत्तीमुळे त्याचे कोणतेही कर्म त्याच्या श्रेष्ठ पदाच्या आड येत नाही. उलट ही निष्काम, निर्लोभ कर्मे मोक्षप्राप्तीची साधनेही बनू शकतात. कारण स्थितप्रज्ञता आली आहे की नाही,

स्थितप्रज्ञता दृढावली आहे की नाही याची खरी कसोटी कर्मे करतांना, व्याप सांभाळतांनाच लागत असते.

स्वतःला तशी आवश्यकता नसतांनाही कर्मे करित राहण्याचा सामाजिक दृष्ट्या आणिकही एक लाभ असतो. निष्काम कर्माचरणामुळे लोकसंग्रह चांगला होतो. समाजाची सुस्थिती टिकण्यास सहाय्य होते.

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥

समाजातील श्रेष्ठ पुरुष ज्या रीतीने वागत असतात तसेच इतर लोकही वागू लागतात. श्रेष्ठ माणसे ज्याला प्रमाण मानतात त्यालाच इतरेजनही मान देतात. श्रेष्ठांचे अनुकरण करावे हीच सर्व सामान्यांची प्रवृत्ती असते.

कर्तव्यकर्मे करित राहण्याची कारणे दोन. एक स्वतःच्या प्रगती, उन्नतीसाठी आणि दुसरे लोकांना योग्य तो धडा घालून देण्यासाठी. माणसाने विचार करावा, विवेकाने वागावे, बुद्धि-प्रामाण्य अवलंबावे असे कितीही म्हटले जात असले तरी अनुकरणशीलता हा बालभाव सर्व सामान्यांच्या अंतःकरणात उत्कटतेने असतो, हे नाकारता येत नाही. कोणाचे ना कोणाचे तरी अनुकरण करावे असे सामान्याला वाटत असतेच. पूर्वी शूरवीर, विद्वान् पंडित, संतमहात्मे यांचे अनुकरण होत असे, कारण समाजामध्ये श्रेष्ठ पद त्यांनाच मिळत असे. शाश्वत कल्याणाप्रत घेऊन जाणारे असल्याने त्यांचे श्रेष्ठ पद हे वास्तविकही होते. आज अनेक प्रकारच्या विकृतींनी गांजलेल्या आपल्या समाजात नटनट्यांचा भाव वधारला आहे. वर्तमानपत्रे नटनट्यांचीच वर्णने विशेष रीतीने चघळीत असतात. सत्कार समारंभ त्यांचेच साजरे होतात. घराघरातून त्यांचीच चित्रे झळकतात. तरुण पिढी त्यांच्याच वेषभूषेचे अनुकरण करण्यात भूषण मानते आणि थिल्लर, चटोर वेषभूषाच अनेक वडीलधाऱ्या माणसांनाही कौतुकाची वाटते. यातले चांगले वाईट काय ते काळ ठरवील! माणूस अनुकरणशील व अनुकरणप्रिय आहे एवढ्यापुरतेच मी याचा उल्लेख केला.

श्रेष्ठांचे अनुकरण होते. तो जे मानतो तेच लोक मानीत राहतात. त्यांच्याच आचार-विचारांना समाजामध्ये प्रामाण्य प्राप्त होते. यासाठी

श्रेष्ठांवर समाजाच्या मार्गदर्शनाचे उत्तरदायित्व आपोआपच येऊन पडते. मग त्याची तशी इच्छा असो वा नसो.

समतेचा कितीही पुरस्कार केला तरी आणि समता प्रस्थापित करण्याचे ध्येय मान्य केले तरी समाजामधली प्रतवारी आणि कोणत्या ना कोणत्या तरी अधिष्ठानावर आधारलेले वर्गभेद कधीही टाळता येत नाहीत. शहाणा-मूर्ख, विचारवंत-गतानुगतिक, सशक्त-दुबळा, पुढारी-अनुयायी, पुष्कळ शिकलेला-कमी शिकलेला, कुशल-अकुशल, शास्त्रज्ञ-तंत्रज्ञ, आणि सत्ताधारी-शासित हे भेद कोणत्याही समाज-रचनेत अटळ आहेत आणि म्हणून कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपात श्रीमंती आणि गरीबी हे भेद राहणारच. मिळणाऱ्या सोयी, संधी, सवलतीत अंतर पडणारच आणि यांचेही थरावर थर असतात. यासाठी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात ज्याचे स्थान वरचे आहे त्याच्यावर खालच्या पातळीवर असणाऱ्याच्या उन्नतीचे उत्तरदायित्व आहेच आहे. पुढारी, विद्वान, सत्ताधारी, श्रीमंत यांनी यासाठी सदाचरणाचाच अवलंब केला पाहिजे. समाजाने जसे वागावे, जसे करावे, जसे समजावे असे वाटत असेल तसेच वागून-करून दाखवावे लागते आणि उपदेशून सांगावे लागते. सदाचरण वरून खाली आले पाहिजे आणि उपभोगाची साधने खालून वर गेली पाहिजेत. दुर्दैवाने आज असे उरलेले नाही.

नोकरांना शिस्त लागावी अशी इच्छा असेल तर व्यवस्थापकाने आधी शिस्तीत वागले पाहिजे. मुलांच्या तोंडी अपशब्द रुळू नयेत असे वाटत असेल तर आईवडिलांनी भाषेतील सभ्यता सोडता कामा नये. समाज सुधारावयाचा असेल तर ही सुधारणा वरूनच खाली आली पाहिजे. सर्व माणसे कार्यकारण भावाचा विचार सातत्याने करू शकत नाहीत. अज्ञान, भ्रम, मोहाचा पगडा त्यांच्यावर चटकन् बसतो. प्रचाराने ती प्रभावित होतात. वरवर दिसते तेच खरे मानून चालतात. म्हणून जो श्रेष्ठ आहे त्याने निष्क्रिय आणि उदासीन राहून चालत नाही. सामान्याला दूरवरचे दिसत नाही. परिणामांचा सूक्ष्म विचार तो करू शकत नाही. म्हणून मोठ्या माणसावर सामान्यांच्या मार्गदर्शनाचे उत्तरदायित्व येऊन पडते. तो स्वतः जरी निष्काम असला आणि कृतकृत्य झाला असला तरी लोकांकरिता त्याला कर्म करित राहावे लागतेच. समाजासंबंधीची कर्तव्ये महात्म्यांनाही टाळता येत नाहीत.

सगळ्यानाच गोष्टी शिकवून येत नाहीत, सांगून येत नाहीत, प्रत्यक्ष करून दाखवावे लागते, करवून घ्यावे लागते. योग्य वर्तनाचे आदर्श आणि योग्य कृतीची उदाहरणे पुढे ठेवणे आवश्यक असते. आंधळ्याला तर हात धरून चालवावे लागते. मोठ्यांना याची जाणीव असते. खरे म्हणजे याची जाणीव ठेवतात म्हणूनच त्यांना मोठे म्हणतात. पार पोचलेल्यांनी नाव जाळू नये असे म्हटले आहे ते यासाठीच. वैद्याला स्वतःला काही होत नसले तरी त्याच्या औषधालयात सर्व प्रकारची औषधे त्याने ठेवलीच पाहिजेत.

समाजाच्या सर्व सामान्य प्रवृत्तीचा विचार केला असतांना चांगले काय, हिताचे काय, त्यासाठी कसे वागावे, कसे बोलावे हे स्वयंप्रेरणेने माणसाला क्वचितच समजते. या सर्व गोष्टी त्याला शिकवाव्या लागतात. काटेरी झुडपे आपोआप उगवतात. आमराई लावावी लागते. तण नको म्हटले तरी वाढते. धान्याची पेरणी मात्र कौशल्याने करावी लागते. म्हणून मोठ्या माणसांच्यावर समाजाला हितासाठी मार्गदर्शन घडेल असे सांगण्याचे आणि वागण्याचे उत्तरदायित्व असते. ऐकून समजते, त्यापेक्षा पाहून जास्त समजते. ऐकून करावेसे वाटते, त्यापेक्षा पाहून अधिक करावेसे वाटते. असे असल्याने मोठ्या माणसांनी कर्तव्यकर्माचा कंटाळा करून चालत नाही. जगामध्ये सामान्यतः चांगल्याचा संकोच आणि वाइटाचा विस्तार सहजासहजी होत असल्याने वाईट आवरण्याचा आणि चांगले वाढविण्याचा प्रयत्न आवर्जून करावा लागतो. एखादे वाईट स्वतःच्या ठिकाणी असले तरी वाईट ते वाईट म्हणूनच सांगावे लागते. आपल्या ठिकाणी आहे म्हणून मोठी माणसे जर वाईटाचे समर्थन करतील किंवा आपल्या विद्वत्तेच्या बळावर दोषांचे तत्त्वज्ञान बनवतील तर ते समाजाला निश्चितपणे घातक झाल्याशिवाय राहणार नाही. लहान असो की मोठा असो, श्रेष्ठ असो की कनिष्ठ असो, अज्ञानी असो की विद्वान् असो, माणूस म्हटले की त्याच्या ठिकाणी काही तरी दोष असायचाच. पण मोठ्यांनी, विद्वानांनी, जाणत्यांनी दोष हे दोषच आहेत, असे सांगितले पाहिजे.

मुलाला चांगले वळण लावावयाचे असेल तर बापाला कोणतेही व्यसन असता कामा नये हे फारच चांगले. पण दुर्दैवाने तसे नसेल तर बापाने व्यसन चांगले आहे असे तरी म्हणता कामा नये आणि पुरुषाला काही व्यसन असणेच शोभते असेही म्हणता कामा नये. उपनिषदातल्या

थोर ऋषींनी ही जाणीव ठेवलेली आहे. आश्रमातून विद्या संपादन परत निघालेल्या शिष्यांना निरोप देतांना त्यांनी आवर्जून सांगितले आहे की,

‘यानि अस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्थानि, नो इतराणि ।’

आमच्या वर्तनात जेवढे चांगले असेल तेवढेच घ्या. जे चांगले नसेल त्याचे अनुकरण करू नका. मोठ्या माणसांनी हे सर्व लक्षात ठेवले पाहिजे. जी खरी मोठी माणसे असतात ती हे लक्षात ठेवत असतात आणि त्याप्रमाणे व्यवहारही करीत असतात. स्वतः भगवानही तेच करतात.

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥

भगवान् म्हणतात - मला तिन्ही लोकात कुठेही कर्तव्य म्हणून काही उरलेले नाही. केलेच पाहिजे असे काही नाही. मिळालेले नाही ते मिळवावयाचे आहे, असेही काही नाही आणि तरी सुद्धा मी कर्मे करीत राहतो.

भगवान् आपल्या अवताराचे प्रयोजन सांगत आहेत. भगवंताचे तत्त्वज्ञान हे आरामखुर्चीवर पडून डोलत डोलत सांगितलेले पोषाखी तत्त्वज्ञान नाही. हे तत्त्वज्ञान ‘आधी केले मग सांगितले’ अशा जातीचे आहे. श्रीकृष्णाने श्रेष्ठ लोकांनी कसे वागावे एवढेच नुसते सांगितलेले नाही, तर जो उपदेश केला, जे मार्गदर्शन केले त्याप्रमाणे आपल्या जीवनात श्रीभगवान् स्वतःच वागले आहेत. भगवंतांनी कंसाला ठार मारले पण मथुरेच्या समृद्ध राज्यावर ते स्वतः बसले नाहीत. तुरुंगात पडलेल्या कंसाच्या पित्याची त्यांनी तेथे स्थापना केली. जरासंधासारख्या दुष्ट उन्मत्त सम्राटाला भीमाकरवी युक्तीने ठार केले. पण त्याच्या साम्राज्याची अभिलाषा धरली नाही. जरासंधाच्या मुलाला गादीवर बसविले. भगवंतांनी पांडवांचा पक्ष घेतला ते पांडव आप्त होते म्हणून नाही. दुर्योधन, शिशुपाल हेही कृष्णाचे आप्तच होते. आजच्या विद्वान् म्हणविणाऱ्यांना पटो वा न पटो, पांडवांचा पक्ष हा न्यायाचा होता, पांडव स्वतः नीतिमान् आणि धर्मशील होते, त्यांच्या शौर्याच्या तलवारीला कनवाळूपणाची मूठ होती. त्यांच्या बाणाची टोके तीक्ष्ण असली तरी वृत्ती दयाळू होती. युधिष्ठिर आणि अर्जुनाचे सोडा पण भीमासारखा तापट पुरुष आणि द्रौपदीसारखी मानिनीही या भावनांना पारखी नव्हती. श्रीकृष्ण पांडवांच्या पाठीशी उभे राहिले ते या

कारणांसाठी. दुष्टांचा संहार करण्यासाठी त्यांनी युद्ध घडवून आणले आणि पांडवांना विजय मिळवून देण्यासाठी वरवर पाहता अधर्मास वा वंचकतेसही साधन म्हणून वापरले.

सज्जनाच्या सरळपणाचा लाभ सदैव वाकड्या वागणाऱ्या दुर्जनांना मिळावा हे आत्मघात करणारे तत्त्वज्ञान श्रीकृष्णाचे नाही. वैयक्तिक धर्म आणि समष्टीचा धर्म यांच्यामध्ये अंतर राहते, ते का, कुठे आणि किती हे श्रीकृष्णाने बरोबर दाखवून दिले आहे. कर्णवध, द्रोणवध, ही त्याची चांगली उदाहरणे आहेत. नरकासुराच्या कारावासात खिंतपत पडलेल्या सहस्रावधी अबलांचा श्रीकृष्णाने स्वीकार करून उद्धार केला. पण स्त्रीसुखलोलुपता त्यांना कधी शिवली नाही. त्यांची सत्यनिष्ठा प्रत्यक्षातील व्यवहाराच्या सर्व संवादी-विसंवादी घटनातूनही अविचलच राहिली आणि त्यांच्या या विशुद्ध भूमिकेचा प्रत्यय परीक्षितीच्या पुनरुज्जीवनाचे वेळी आला.

अश्वत्थाम्याने अधमपणाने, न आवरता येणाऱ्या, ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग उत्तरेच्या गर्भावर केला. पांडवांच्या वंशाचा हा एकलता एक तंतू जन्मला तोच मृतावस्थेत आढळला. पांडवांच्या शोकाला पारावर राहिला नाही. कुंती, द्रौपदी, उत्तरा धाय मोकळून रडू लागल्या. तो आक्रोश ऐकून भगवान् सूतिकागृहात आले. कुंतीने ते मृतबालक भगवंताच्या पायावर घातले. उत्तरा दीन स्वराने हंबरली आणि म्हणाली, 'मी कोणाकडे बघून जगू ते सांग. वंशांकुराच्या रक्षणासाठी तुम्ही मला सहगमन करू दिले नाहीत. आणि मी केले नाही. आता माझी गती कोणती?' भगवंताचे स्थितप्रज्ञ हृदयही कणवेने भरून आले. त्यांनी हातामध्ये जल घेतले आणि प्रतिज्ञा केली की,

अब्रवीच्च विशुद्धात्मा सर्व विश्रावयन् जगत् ।
 नोक्तपूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्वपि कदाचन ॥
 यथा सत्यं च धर्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
 यथा कंसश्च केशी च धर्मेण निहतौ मया ॥
 तेन सत्येन बालोऽयं पुनः संजीवतामयम् ।
 यथाहं नाभिजानामि विजये तु कदाचन ।
 विरोधं तेन सत्येन मृतो जीवत्वयं शिशुः ॥

मी आजवर धर्माने वागलो असेन, सत्य आणि धर्म यांचा कधीही त्याग केला नसेल, दुष्टांचा वध धर्मासाठी आणि धर्मानेच केला असेल, मी थट्टेनेही कधी खोटे बोललो नसेन, स्वार्थ माझ्या मनाला कधी शिवला नसेल तर हे बालक जिवंत होवो. महाभारताने बुद्धिपुरस्सर उल्लेख केला आहे की, त्या विशुद्ध चारित्र्याच्या थोर पुरुषाने, श्रीकृष्णाने जणू सर्व जगताला ऐकवीत ही प्रतिज्ञा उच्चारली, भगवंताने अशी प्रतिज्ञा केली आणि त्या चिमण्या जीवाचे डोळे लखलखू लागले. भगवंताचे तेजस्वी मुख निरखून पाहू लागले.

सरस्वती ही परमेशाची । जीवन मंगलता विश्वाची ।

सचेत झाले सतेज बालक । निरखून पाही श्रीहरिचे मुख ॥

(श्रीकृष्णकथामृत १८/६६)

या अद्भुत प्रसंगाने श्रीकृष्णाचे जीवन जगतापुढे उघडे झालेले आहे. या प्रतिज्ञेच्या दैदीप्यमान प्रकाशातच ते पाहिले पाहिजे.

भगवंताने हे सर्व केले, भागवत घडवले, महाभारत घडविले, सज्जनांचे रक्षण केले, दुर्जनांचा संहार केला, धर्माची संस्थापना केली, गीतेसारखे श्रेष्ठ तत्त्वज्ञान मानवाच्या हाती दिले, सज्जनांवर कृपा केली. आपल्याच कुळातल्या उन्मत्त यादवांचीही गय केली नाही. आपली पूर्णता झाकून ठेवून सामान्य विद्यार्थ्यांप्रमाणे गुरुकुलात राहून विद्याभ्यास केला. सां दीपनी गुरुदक्षिणा घ्यावयास सिद्ध नव्हते. 'श्रीकृष्णासारख्या अलौकिक पूर्णावताराचा गुरु' ही कीर्ति मिळाली यातच तो विरक्त पुरुष संतुष्ट होता. पण श्रीकृष्णाने गुरुपत्नीच्या भावना लक्षात घेऊन समुद्रात बुडालेला गुरुपुत्र स्वसामर्थ्याने परत आणून दिला. श्रीकृष्णावर काही आपत्ती होती, त्यांना काही मिळवावयाचे होते असे मुळीच नाही. गीतेचे निर्मम निरहंकार तत्त्वज्ञान पूर्णतेने जगणारा असा तो पुरुषोत्तम होता. नव्हे साक्षात पूर्णब्रह्म होता. पण त्यांनीही कर्तव्यकर्म केले. स्वधर्माचे नियम निमूटपणे पाळले.

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

भगवान् म्हणतात - अर्जुना मी जर कर्तव्यकर्मामध्ये अतिशय दक्षतेने वागलो नाही तर भानगड होईल. लोकही स्थलकालाचा विचार न करता माझ्या पद्धतीनेच वागू लागतील. मी कर्म केले नाही तर सर्व लोकांचा विध्वंस होईल, संकर निर्माण होईल. मानवजात रसातळाला जाईल.

जी श्रेष्ठ म्हणून प्रसिद्ध असतात, लोक ज्यांना मानतात, जी चांगल्या अधिकारपदावर असतात अशी माणसे जर आपल्या वर्तनाचा योग्य तो आदर्श लोकांपुढे ठेवणार नाहीत तर समाजाचा अधःपात झाल्याशिवाय राहणार नाही. मोठ्या लोकांनीच जर व्यवहार सोडला तर चांगला व्यवहार कसा असतो आणि व्यवहारात कसे वागावे हे सामान्यांना कसे समजणार ? सूर्याचे पृथ्वीवर सरळ येणारे किरण पृथ्वीच्या वातावरणात शिरून धूलीकणांचा आधार घेतात, म्हणून घराघरातून प्रकाश पडतो. दिवसाचा उजेड लाभतो आणि लोकांचे व्यवहार सुरळीतपणे चालू शकतात. तसेच, तत्त्वज्ञान व्यवहाराचा आधार घेईल तरच लोकांच्या उपयोगी पडेल. नाही तर लोक उद्ध्वस्त होतील, संकर माजून समाज अधःपतित होईल अशी आपत्ती सांगून तत्त्वज्ञान व्यवहाराच्या पातळीवर येणे कसे आवश्यक आहे, तेच भगवान् पटवीत आहेत. संकर होऊ नये अशी दक्षता आजकाल केवळ माणसापुरतीच ठेवली जात नाही, दुधाळ गायी, जातिवंत घोडे, विशिष्ट कामाकरिता उपयोगी पडणारी कुत्री यांचे वंश वाढवितांना संकर कटाक्षाने टाळला जातो. बियाणे निर्माण करणारी जी शेती असते, तेथेही बियाणांची शुद्धता राखतांना फार दक्षता ठेवली जाते. औषधात, खाद्य पदार्थात भेसळ करणे हा अपराध गणला जातो आणि माणसाची विवाहबंधने शिथिल व्हावीत असा प्रचार केला जातो. वर्णसंकर हे पुरोगामीपणाचे लक्षण मानले जाते. वनस्पतीच्या संकरातील दोष, वर्ष-सहा महिन्यात कळतात. आयुर्मर्यादा थोडी असल्याने जनावरांच्या संकराचे दुष्परिणाम लौकरच लक्षात येतात. माणसाच्या बाबतीत हे लक्षात यायला वेळ लागतो. सुदैवाने संस्कृतीवरील निष्ठा टिकून असल्यामुळे संकराचे दुष्परिणाम लक्षात येण्याइतके संकराचे प्रमाण वाढत नाही. पण म्हणून संकराचे तत्त्वज्ञान बनवावे हे बुद्धीच्या कोतेपणाचे लक्षण आहे. वर्णाश्रमधर्मांमध्ये संकर होणे हेच समाजावर कोसळणाऱ्या सर्व प्रकारच्या आपत्तीचे मूळ कारण आहे आणि विषयलोलुपता ही त्याची प्रवर्तक आहे. भगवान् म्हणतात, हे घडू

नये म्हणून मी अतिशय दक्ष राहिलेलो आहे. मनुष्याच्या बाबतीत झालेल्या चुकीचे परिणाम पुढे पिढ्यान्पिढ्या भोगावे लागत असल्याने चूक न होऊ देण्याची दक्षता मोठ्या माणसांना घ्यावीच लागते.

कर्तव्याचरण करतांना भगवान् किती दक्ष राहतात ते सांगत असतांना श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, संसारामध्ये अत्यंत आसक्त असलेला सकाम पुरुष प्रपंचाची कामे जितक्या आस्थेने करतो त्यापेक्षा अधिक आस्था श्रीकृष्ण कर्तव्यकर्म करीत असताना ठेवतात. आपणाला हा अनुभव नाही. असावयास हवा पण तसा नसतो, हे खरे. आपण स्वतःची कामे जितक्या दक्षतेने करतो, टापटिपीने करतो, उत्कृष्ट ठरावी या भावनेने करतो तशी आपण दुसऱ्याची कामे करतो का? पैसे घेऊन काम करणारा जितके मन लावून काम करतो तितके पैसे न घेणारा करतो का? गुत्याने काम दिले म्हणजे कामाचा जेवढा उरक पडतो तसा दिवसा-दिवसाच्या मजुरीवर नेमले असताना पडतो का? पडत नाही, असा अनुभव आहे. पण भगवान् म्हणतात, ज्याला फळाची अपेक्षा आहे तो जितक्या इमानदारीने कामे करतो तितक्याच इमानदारीने, फळाची अपेक्षा न ठेवता मीही काम करतो.

अडाणीपणा हा सगळीकडेच असतो. चांगले म्हणजे काय आणि ते कसे करावे हे समजण्याची उपजत बुद्धी जर माणसात खरोखरीच असती तर त्याला कोणत्याही क्षेत्रात मार्गदर्शक लागलाच नसता. पण प्रत्येक क्षेत्रात मार्गदर्शक लागतोच लागतो. ते माणसाचे वैशिष्ट्य म्हणा की वैगुण्य म्हणा. असा हा मार्गदर्शक, सहाय्यक निःस्वार्थी असेल आसक्तीविरहित असेल तरच आपले काम योग्य रीतीने करू शकतो. कारण ज्याच्या अंतःकरणात ममत्व आहे, आसक्ती आहे त्याचे कौशल्य त्या ममत्वाने धूसर होते. उत्तम शस्त्रवैद्य आपल्या स्वतःच्या मुलाची अवघड शस्त्रक्रिया मोकळेपणाने करू शकत नाही, असा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. यासाठीच निर्मम पुरुष कर्तव्याचे आदर्श चांगले दाखवू शकतो, असे शास्त्र सांगते. म्हणून फलाची अपेक्षा नसणाराने कर्माचा आदर्श दाखविणे आवश्यक असते.

भगवान् म्हणतात - मी जर आत्मस्थितीतच राहिलो, सर्व इच्छातून मुक्त झालो असल्यामुळे लौकिक कर्माविषयी उदासीन राहिलो, तर लोकांची

अवस्था कठीण होईल. लोकमान्य टिळक पुढान्यांना व्यवहारवाद सांगत. ते म्हणत, 'नेत्याने समाजापासून फार पुढे जाऊन चालत नाही. समाजाच्या थोडेच पुढे राहून त्यांना आपल्या मागोमाग योग्य मार्गाने न्यावे लागते.' समज नसलेली अजाण माणसे आसक्ती ठेवून ज्या दक्षतेने कर्म करतात तीच दक्षता कर्तव्य करित असतांना आसक्ती नसलेल्या विद्वानांनीही ठेवली पाहिजे. अशी दक्षता ठेवली तरच लोकांचे कल्याण साधता येईल.

सक्ताः कर्मण्याविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥

कर्माची आसक्ती असलेले अविद्वान लोक ज्याप्रमाणे (ज्या उत्कटतेने) सगळी कामे करित असतात, त्याचप्रमाणे लोकसंग्रह करण्याची (लोकांना वळण लावण्याची) इच्छा असलेल्या विद्वानांनी सगळी कामे तशीच (उत्कटतेने) केली पाहिजेत.

स्वार्थनिरपेक्ष प्रवृत्तीतच माणसाची खरी माणुसकी आहे, जनावर आणि माणूस यात हाच मोठा फरक आहे. पोट भरले की जनावरांची हालचाल मंदावते. माणसाच्या सर्व शक्ती या पोट भरल्यानंतरच विशेषत्वाने प्रगट होतात. म्हणून माणसातही मनुष्य जो जो अधिक उत्क्रांत तो तो त्याने स्वतःपुरता विचार न करता इतरांचाही विचार करावा व पुढे पुढे तर केवळ इतरांचाच करावा. राजा रंतिदेवाने तपश्चर्या करित असताना अयाचित व्रतामुळे दीर्घकालीन उपवासानंतर मिळालेले अन्नही भुकेलेल्या कुत्र्याला घातले. दुसऱ्यावेळी अतिथीला दिले. या उग्र तपश्चर्येने देव प्रसन्न होऊन वर माग म्हणाले तेव्हा रंतिदेव म्हणाला,

न कामयेऽहं गतिमीश्वरात्पराम् अष्टर्द्धियुक्तामपुनर्भवं वा ।

आर्तिं प्रपद्येऽखिलदेहभाजां अंतस्थितो येन भवन्त्यदुःखाः ॥

'भगवान् 'मला राज्य नको, सुख नको, मोक्ष नको, दुःखाने तळमळणाऱ्या माणसांचे दुःख दूर व्हावे एवढीच माझी इच्छा आहे.' तुकाराम महाराजांच्या लहान मुलीने आज मला भाकरी खायला नाही दिलीस तरी चालेल, ते पीठ भिक्षेकऱ्याला घाल, दारचा याचक विन्मुख जाणे बरे नाही असे सांगितल्याची कथा आपणास माहिती आहेच. याचकाला संतुष्ट करावयाचे ते सुद्धा त्याच्या आशीर्वादाने आपले भले व्हावे म्हणून नाही तर ईश्वर राजी

राहिल म्हणून. मोठी माणसे असा स्वार्थनिरपेक्ष कर्तव्याचा आदर्श निर्माण करतील तर समाजाचे कल्याण व्हावयास वेळ लागणार नाही, कारण सामान्य माणसाला हा विचार नसतो. शय्यागृहातल्या सुखसोयी वाढविण्यामध्ये, बैठकीची खोली शृंगारण्यामध्ये, तो जेवढा दक्ष असतो तेवढी जाणीव त्याला देवघराची असत नाही. प्रापंचिक माणूस प्रपंचातच आसक्त असतो. परमार्थात आसक्ती कशी ठेवावी हे त्याला विद्वानांनीच वागून दाखवावे लागते. कोणतेही वेतन न घेता नियोजित काम करणारा सन्माननीय माणूस जर स्वीकारलेले काम दक्षतेने करील तर पगार घेऊन काम करणाराला दक्ष रहावेच लागेल.

स्वार्थी माणूस खुर्चीत बसला की तो खुर्चीचा खरा उपयोग स्वतःच्या स्वार्थसाधनाकडेच करित असतो. तो लोकांच्यासाठी काही करतो असे दिसते. आपण लोकांसाठी खूप करतो असे तो प्रयत्नपूर्वक दाखवीत असतो. पण हे, तो लोकांनी त्याला खुर्चीवरून खाली ओढू नये म्हणून करित असतो. यासाठी खुर्चीवर बसणारा निःस्वार्थी असावा म्हणजेच निःस्वार्थी माणसाने खुर्चीवर बसावे आणि खुर्चीवर बसल्यानंतरही निःस्वार्थीच राहावे. समाजाचे सातत्य टिकले पाहिजे. समाजात स्वास्थ्य नांदले पाहिजे. म्हणजेच लोकसंस्थांचे रक्षण झाले पाहिजे आणि ते व्हावयाचे तर सद्वर्तन, सदाचार, सन्नीति, सद्धर्म हे शास्त्रविहित रीतीने लोकांना सांगितलेच पाहिजे. या ध्येयाकडे लोकांना वळविलेच पाहिजे. दुर्दैवाने सद्धर्म, सदाचार, सन्नीति हा विषय स्वयंस्फूर्तीचा आहे असे मानले जाते. अगदी वरच्या पातळीवर फार मर्यादित अर्थाने ते खरे आहे.

काही झाले तरी न बिघडणारांचा असा एक गट समाजामध्ये असतो. त्याचप्रमाणे काही झाले तरी न सुधारणारांचाही एक गट असतो. पण हे दोन्ही गट फार लहान असतात. मोठा समाज संस्काराची आवश्यकता बाळगणारांचा आणि संस्काराप्रमाणे घडणारांचा असतो. श्रीज्ञानेश्वर-तुकारामांच्या पातळीवरील लोकांना कोणी भ्रष्ट करू शकत नाही. आणि दुर्योधन, दुःशासनांना कोणी सुधारू शकत नाही. आपण सारे मधे कोठे तरी आहोत. आपणासाठी संस्कार, संगती, आदर्श, उपदेश, प्रलोभन, भय या सर्व गोष्टींची आवश्यकता असते. तरच आपले पाऊल प्रगतीच्या दृष्टीने, उन्नतीच्या दृष्टीने पुढे पडू शकते. समाजातला फार मोठा गट असा मधल्या स्थितीतील असल्याने त्याच्या सदाचाराच्या रक्षणसाठी त्याच्यापुढे आदर्श

ठेवलाच पाहिजे आणि त्याच्या वागण्याचे नियंत्रण केलेच पाहिजे. ज्ञात्याने लोकविलक्षण रीतीने वागू नये ते यासाठीच. त्याने लोकात राहून लोक बुजणार नाहीत अशा लौकिकाने वागून, मान्य सभ्यता, रूढ शिष्टाचार, यांचा अवलंब करून लोकांना शास्त्रमार्गाने ध्येयाकडे नेले पाहिजे. त्यांची समजूत पटेल असे बोलले पाहिजे. ते बिचकणार नाहीत असे वागले पाहिजे.

तत्त्वज्ञान आत्मसात झालेल्या व्यक्तीची वागणूक लहान मुलाप्रमाणे अल्लड, वेड्याप्रमाणे विसंगत किंवा पिशाच्चाप्रमाणे तिरस्करणीय असते 'बालोन्मत्तपिशाचवत्' असे उल्लेख काही ठिकाणी आहेत. काही मोठी माणसे, सत्पुरुष, असे असतात, असे वागतात हे खरे. कित्येक वेळी माणसाला त्याच्या रूढ चाकोरीतून धक्का देऊन बाहेर काढण्यासाठी या विक्षिप्तपणाचाही थोडासा उपयोग होतो. काही लोकांना विक्षिप्तपणाचेच आकर्षण असते आणि असे लोक त्या महात्म्याभोवती गोळा होतात. काही वेळा ही विक्षिप्तता त्यांच्या साधनावस्थेतील एक आवश्यक अशी वरची पायरी असते तर काही वेळा विचित्र वागणूक हे त्यांचे संरक्षण कवच असते. काही वेळा ते प्रारब्धही असते. पण हे झाले अपवाद. ज्याला लोकसंग्रहाची आवश्यकता पटते, समाजाला मार्गदर्शन करणे हे ज्याचे जीवितकार्य आहे अशा थोर व्यक्तीला मात्र या पद्धतीने वागून चालत नाही. त्याला आपल्या कठोर निर्ममतेला, विशुद्ध निरहंकाराला, असामान्य अलिप्ततेला मुरड घालून लौकिकात उतरावेच लागते.

पाप-पुण्य, सदाचार-दुराचार, धर्म-अधर्म, नीती-अनीती यांची बंधने सामान्याला आहेत. आम्ही ज्ञानी आहोत, मुक्त आहोत, आम्हाला हे निर्बंध पाळण्याची आवश्यकता नाही, असे ज्ञात्याने म्हणू नये आणि वागूही नये. खरा ज्ञानी तसे करीतही नाही. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात - तो प्रयत्नावाचूनही सदाचरणी राहतो. सदाचरण हे त्याचे साध्य नसते तर सदाचरण हा त्याचा स्वभाव बनतो. पाहू नये ते त्याचे डोळे पाहतच नाहीत. बोलू नये ते त्याची जीभ बोलतच नाही. सारांश, जसे वागू नये तसे तो वागतच नाही. ज्ञानी असे जर न करील, आपल्या ज्ञानीपणाच्या बळावर हवा तसा वागू म्हणेल तर त्याचे पाहून लोक ज्ञानी न होताच हवे

तसे वागतील. निष्काम पुरुषाने लोकविलक्षण रीतीने वागू नये असे म्हटले आहे ते यासाठीच. तुकाराममहाराजांनी म्हटले आहे की, लहान मुलाला शिकवावयाचे असेल तर शिक्षकालाच हातात पाटी घेऊन “श्री” “ग” गिरविले पाहिजे. ज्ञान्याने यासाठीच लोकविलक्षण रीतीने वागून चालत नाही. तो तसे वागेल तर कोणाच्या उपयोगी पडणार नाही.

लो. टिळकांच्या संबंधातील एक गोष्ट या दृष्टीने लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. लोकमान्य अलौकिक बुद्धिमान. गणित या विषयामध्ये अत्यंत निष्णात पण गणिताचे शिक्षक म्हणून त्यांचा उपयोग सर्वसाधारण विद्यार्थ्यांला व्हावा तसा झाला नाही. ते गणितातले कितीही अवघड उदाहरण फळा-खडू न वापरता विद्यार्थ्यांकडे तोंड करून भराभर सांगत असत. बिनचूकपणे सोडवत. यामुळे ते अलौकिक बुद्धिमान आहेत आणि गणित हा विषय त्यांच्या हाताचा मळ आहे, एवढेच सिद्ध होई. गणित विषयाच्या दृष्टीने सर्व सामान्य विद्यार्थी ठोंबेच राहात. ज्ञात्याने लोकविलक्षण रीतीने वागू नये असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात ते यासाठीच. ज्ञानी जर लोकविलक्षण रीतीने खरोखरच वागू लागतील तर समाज प्रगत होणार नाही. एवढेच नव्हे तर समाजाचा अधःपात होण्याचेही भय त्यात आहे. म्हणून समाजाच्या अधःपाताला कारणीभूत होईल असे वर्तन ज्ञात्याने करू नये.

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥२६॥

फलासक्ती ठेवून कर्म करणारे जे सामान्य अज्ञानी लोक आहेत त्यांचा बुद्धिभेद ज्ञात्याने करू नये. सर्व प्रकारच्या कर्माविषयी, ती करण्यासंबंधी प्रोत्साहनच द्यावे. जाणत्याने स्वतःही उचित ती कर्म योग्य रीतीने करून दाखवावीत.

कर्मावाचून राहणे, नैष्कर्म्य अवलंबिणे हे परमोच्च अवस्था टिकविण्यासाठी आणि परमोच्च अवस्थेत गेल्यावर कितीही स्वाभाविक असले तरी ही परमोच्च दशा साधकापासून कोसो दूर असते.

सामान्याचे सगळे विचार कोणत्या ना कोणत्या तरी फलप्राप्तीशी जोडले गेलेले असतात. फलाशेरहित कर्म त्याला माहिती नसते. तो प्रपंच

करो की धर्माचरण करो त्यामागे काही तरी मिळविण्याचा आणि काही तरी टाळण्याचा उद्देश असतोच असतो. त्याची कर्मशक्ती बहुधा देहधारणेच्या दृष्टीनेच मर्यादित झालेली असते. त्याला खरे अध्यात्म कळत नाही, त्याची अधिदैवतावर श्रद्धा असते. कारण स्वतःच्या दुबळेपणामुळे अपूर्ण राहणारे अधिभौतिक, अधिदैवताच्या साहाय्याने पुरे करून घेता येते असे त्याला वाटते. अशा स्थितीत अत्यंत वरच्या पातळीवरचे अध्यात्मविचार सांगून त्याच्या अधिदैवतावरील श्रद्धा डळमळीत करणे अयोग्य आहे. माणसे पूजापाठ, होमहवन, देवधर्म, तीर्थयात्रा इत्यादी गोष्टी करीत असतात. बायका मुलात त्यांचे मन रमते. सभ्यतेचे आणि शिष्टाचाराचे पालन करीत राहावे असे त्यांना वाटते. कलेच्या निरनिराळ्या क्षेत्रात ते रस घेतात. या सर्व प्रकरणांमध्ये त्यांची धारणा उण्या अधिक प्रमाणात कामपूर्तीची म्हणजे स्वार्थाची असते. त्यांना त्यांची धारणा, भावना सुधारावयास सांगणे आवश्यक आहे. पण ते करीत असलेली कर्मेच त्याज्य आहेत असे सांगण्यात अर्थ नसतो. त्यांना तुम्ही करता आहात ते ठीकच आहे. तसेच केले पाहिजे, जे करीत नाहीत तेच चुका करतात असेच सांगितले पाहिजे.

वडीलधारी माणसे जशी लहान मुलाच्या बोंबड्या बोलण्याचे, लटपटत्या चालण्याचे वा! वा! छान म्हणून कौतुक करीत असतात. मुलाने चार वेड्यावाकड्या रेघोट्या ओढल्या तरी छान चित्रे काढली म्हणून त्याचे कौतुक करावे लागते. वडीलधारी माणसे असे करणार नाहीत तर मुले खडू होतील. त्यांच्या उत्साहावर पाणी पडेल. नवीन काही तरी करण्याची, नवीन काही तरी शिकण्याची त्यांची धडपड खुंटेळ. म्हणून जाणत्याने सब घोडे बारा टक्के असे करून चालत नाही. बालवर्गाला शिकविण्याची पद्धती, शालान्त परीक्षेच्या विद्यार्थ्याला शिकविण्याची पद्धती आणि पदवी घेतल्यानंतर संशोधन करणाऱ्या विद्यार्थ्याला मार्गदर्शन करण्याची रीती ही सारखी असून चालत नाही. विद्यार्थी जो जो लहान तो तो त्याच्या कलाने घेण्याची आवश्यकता अधिक. शास्त्रामध्ये एके ठिकाणी हा विषय चांगल्या रीतीने सूचित झाला आहे.

उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति,

प्रातः प्रातः अनृतं ते वदन्ति, पुरोदयात् जुहवति, येऽग्निहोत्रम् ।

सूर्योदयापूर्वी अग्निहोत्र करावे. सूर्योदयानंतर अग्निहोत्र करावे अशी अग्निहोत्रासंबंधीची दोन वेगवेगळी विधाने आहेत आणि तशा दोन परंपराही आपल्याकडे होत्या. सूर्योदयानंतर अग्निहोत्र करणाऱ्यांच्या निष्ठा दृढ रहाव्यात म्हणून शास्त्रकारांनी सूर्योदयापूर्वी अग्निहोत्र करणाराला खोटे बोलण्याचे पातक लागते असे सांगितले आहे. सूर्योदयापूर्वी अग्निहोत्र करावे असे शास्त्रवाक्य असतांना त्याच शास्त्राने त्याला खोटे बोलण्याचे पातक लागते असे म्हणावे हे काय प्रकरण आहे? लहान मुलांची समजूत घालतांना तुझेच ठीक आहे त्याला काय कळते? वेडा आहे तो! तू शहाणा आहेस ना! असे बोलावेच लागते. शास्त्रकारांचाही उद्देश तसाच असतो आणि म्हणूनच शास्त्रकारांनीच एके ठिकाणी -

न हि निन्दा निन्द्यमिति निन्दितुं प्रवर्तते किन्तु विधेयं स्तोतुम् ।

“निंदा जी केली जाते ती जिची निंदा केली जाते ती वस्तू खरोखरीच वाईट आहे म्हणून केली जात नसून हातात असलेल्या वा करीत असलेल्या वस्तूचे महत्त्व पटावे एवढाच उद्देश तदितर वस्तूची निंदा करण्यात असतो” असे म्हटले आहे. असे केले नाही तर सामान्यांचा बुद्धिभेद होतो.

मुक्त क्रिया प्रतिपादी । सगुणभक्ति उच्छेदी ।

स्वधर्म आणि साधन निंदी । तो एक पढतमूर्ख ॥

समर्थानी सांगितलेल्या मूर्खलक्षणामध्ये अद्वैताचा पुरस्कार करतो, मुक्ताच्या क्रियेचे प्रतिपादन करतो आणि त्या बळावर सगुण भक्तीचा उच्छेद करतो तो मूर्ख आहे असे म्हटले आहे, ते याच दृष्टीने. इतकेच नव्हे तर सामान्यांच्या वर्तनात सदा सर्वदा आढळणारी सगुण भक्ती योग्याने आणि ज्ञात्यानेही टाकू नये असाच आदेश शास्त्रकारांनी दिलेला आहे.

योगाभ्यासे कळुन चुकले ईश साऱ्या जगात ।

ना टाकावे सगुणभजना वर्म आहे तथात ॥

अद्वैताला दृढ धरुनिया कर्म द्वैती करावे ।

का की प्राणा जरूर तनुची हेच ध्यानी धरावे ॥

शेख महंमदाच्या गुरूंनी योगाभ्यास पूर्ण झाल्यावर शेखमहंमदाला सांगितले की, योगाभ्यासाच्या बळावर सर्व जगतामध्ये ईश्वर ओतप्रोत भरून राहिला आहे असे जरी समजले तरी सगुणभजन सोडू नकोस.

अंतःकरणामध्ये अद्वैताला दृढ धरावे पण कर्म करताना द्वैतातच करावे लागते हे लक्षात ठेवावे. कर्तव्य टाळता येत नाही. प्राणाला शरीराची जशी आवश्यकता असते तशीच व्यवहाराच्या दृष्टीने अद्वैताला कर्तव्याची असते. श्रीविसोबा खेचरांनी नामदेवांना उपदेश केला तोही असाच. नामदेवा! माझे हे पिंडीवर पाय ठेवणे वगैरे पाहून सगुणात काही अर्थ नाही असे समजू नकोस हो! सर्वव्यापक ईशसत्तेचा अनुभव आल्यानंतरही तू सगुण भजन टाकू नकोस. सगुणाचे भजन हे साखरेच्या द्रव्यासारखे आहे आणि अद्वैत हे त्याचे गोडपण आहे. बुद्धिभेद का करू नये याचे कारण सांगत असतांना श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी दिलेली उपमा मोठी मार्मिक आहे. ते म्हणतात - आईच्या अंगावरचे दूध पिणे, पचणे ज्या बालकाला कष्टाचे आहे त्याला उत्तम, पौष्टिक म्हणून बदामाचा शिरा, संबंध गव्हाची खीर घालावी काय? तसे, साधी कर्मे ज्याला नीट करता येत नाहीत त्याला नैष्कर्म्याचे माहात्म्य सांगण्यात काय अर्थ आहे? साधे भात-पिठलेही करता येत नाही अशा बाईने लोकांनी सुगरण म्हणावे म्हणून पुरणाच्या पोळीचा वा फेणीचा घाट घालावा तसेच हे आहे. चांगला व्यवस्थापक तोच ठरतो की जो गडी, चपराशी, कारकून यांचीही कामे चांगली करू शकतो.

दुर्दैवाने हा विवेक ठेवला जात नाही. तत्त्वज्ञानाच्या आचारामध्ये एक अनुक्रम असतो. तत्त्वज्ञानाचा सर्वसामान्य परिचय करून घेणे वेगळे आणि तत्त्वज्ञान आचरणात आणण्यास आरंभ करणे निराळे. मुलाला शिल्पशास्त्रज्ञ करावयाचे असले तरी पहिलाच प्रवेश स्थापत्य महाविद्यालयात होऊ शकत नाही. मुलाचे नाव बालवर्गातच घालावे लागते.

अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् ।

महानरकजालेषु स तेन विनियोजितः ॥

म्हणून आपल्या शास्त्रकारांनीही, सगळ्या घटघटाच्या ठिकाणी अंतर्बाह्य ब्रह्म भरले आहे असे अर्धवटांना सांगू नये. कारण ते लगेच प्रत्यक्षात आणू पाहतील तर अधःपाताला जातील, असे सांगितले आहे. माणसाची प्रगती क्रमे-क्रमे, ढाळे-ढाळे व्हायची असते.

देवाने माणसाला बुद्धी दिलेली असल्यामुळे त्याला आपण एकदम मोठे व्हावे असे वाटते. अधिकारभेद, अवस्थाभेद तो सोयीस्करपणे

विसरतो. एकीकडे लक्षात ठेवला तर दुसरीकडे लक्षात ठेवीत नाही. आणि यात काही विसंगती आहे हेही त्याला जाणवत नाही. एका एम. ए. झालेल्या मुलीबरोबर मी बोलत होतो. नेहमीप्रमाणेच आचार-धर्माविषयी चर्चा चालू होती. तत्त्वज्ञान आम्हाला उभयपक्षी मान्य होते. चर्चा होती ती आचारधर्माची. आणि मग हे कशाला? ते कशाला? याचा तत्त्वज्ञानाशी काय संबंध? असे ती सारखी विचारीत होती. मुलगी बुद्धिमान होती. तिच्या प्रश्न विचारण्यात मार्मिक खोच असे. ती स्त्री असल्याने मी तिला एक प्रश्न विचारला. माणसाचे चांगुलपण कशावर अवलंबून असते? प्रतिष्ठा कशाची वाढावी? तिने योग्य तीच उत्तरे दिली आणि मग मी तिला हळूच विचारले तुम्ही बायका मग गंगावन का वापरता? बाहेर जायच्या वेळेला पातळ बदललेच पाहिजे असा आग्रह का धरिता? पायाचे संरक्षण हा चपलेचा उद्देश असतांना तिच्या पट्ट्याचा रंग पातळाच्या किनारीला शोभेल असा पाहिजे असा आग्रह का? कृत्रिम प्रसाधने का? चांगुलपणाशी आणि प्रतिष्ठेशी या सर्व गोष्टींचा प्रत्यक्षात काहीही संबंध नाही. आचार धर्माचे काही वेळा तसेच असू शकते.

व्यक्तिशः मला बुद्धिवादाविषयी द्वेष नाही. बुद्धिमान असणे, बुद्धिवादी असणे हे मीही भूषणच समजतो. पण मनुष्य सामान्यतः बुद्धिवादी असत नाही. तो केवळ बुद्धिजीवी असतो पण स्वतःला मानतो बुद्धिवादी.

व्यवहाराच्या दृष्टीने, प्रत्यक्ष जीवनाच्या दृष्टीने आचार आणि तत्त्वज्ञान यांची तुलनाच करावयाची झाली तर आचार रूढ असणे हेच अधिक महत्त्वाचे मानले पाहिजे. विचारशुद्धीपेक्षा आचारशुद्धी वैयक्तिक जीवनात तरी महत्त्वाची मानली पाहिजे. आचार जर टिकत नसतील तर नुसते तत्त्वज्ञान काही कामाचे नाही. पुस्तके पाठ आहेत पण प्रात्यक्षिक घेतले नाही अशा चिकित्सकापेक्षा ज्याने प्रत्यक्षाचे ज्ञान भरपूर घेतले आहे, पुस्तकाचे पाठांतर फारसे नाही असा चिकित्सक कमी धोक्याचा व अधिक उपयुक्त. अर्थात् ही तुलना फक्त आचार आणि तत्त्वज्ञान यांची फारकत असतानाची आहे. ज्याचे तत्त्वाचे ज्ञान उत्कृष्ट आहे आणि त्याच्या जोडीने प्रत्यक्षात जो आचारवान् आणि क्रियावान् आहे त्याच्या मोठेपणाविषयी वादच नाही. शास्त्रकार यालाच पंडित म्हणतात.

यः क्रियावान् स पण्डितः । आचारवान् पुरुषो वेद ।

भगवंतही, विद्वान असणाराने असेच वागले पाहिजे, असे सांगत आहेत. ज्ञात्याने, विद्वानाने स्वतः निष्काम असतांनाही सदाचरणाचीच प्रशंसा करावी; इतकेच नव्हे तर सदाचरण म्हणजे काय, ते कसे करावे हे प्रत्यक्ष आचरून दाखवावे. लोकसंग्रहासाठी ज्ञात्याने जरी कर्माचा अवलंब केला तरी त्याला कर्माचे बंधन लागत नाही. बहुरूपी राजाराणीचे सोंग हुबेहुब दाखवितो. पण तो पुरुष राजाही नसतो आणि राणी तर नसतोच नसतो. पण तरीही घेतलेल्या भूमिकेची संपादणी तो योग्य रीतीने करीत असतो. स्त्रियांची कामे करणारा पुरुष-नट अधिक चांगला अभिनय करीत असे. कृत्रिम अभिनय शिकून शिकून अभ्यासाने सहज झाले म्हणजेच अधिक चांगले ठरतात. म्हणून आसक्तीने कर्म करण्यापेक्षा अनासक्त मनुष्य ज्या वेळी निष्ठेने कर्मे करतो त्यावेळी ती अधिक चांगली होतात. संगीतातील सप्त स्वर निरनिराळ्या प्राण्यांच्या कंठात स्वभावतःच असतात. बेडकाच्या ओरडण्यात खर्ज अगदी शुद्ध स्वरूपात असतो असे म्हणतात. गाढवाची टीप चांगली लागते. पण ती ऐकण्यासाठी कोणीही गोळा होत नाही. पण कसलेल्या गायकाच्या गळ्यातून खर्ज जेव्हा बाहेर पडतो वा उंच स्वरावर त्याची टीप लागते त्यावेळी श्रोतृसमुदाय तल्लीन होऊन जात असतो. स्वाभाविक नसलेले स्वर गळ्यातून प्रयत्नपूर्वक काढणे आणि अभ्यासाने ते सहज बनविणे हे महत्त्वाचे आहे. यासाठीच निष्कामाने आसक्ताप्रमाणे कर्माचरण करावे, कर्माचरणाला प्रोत्साहन द्यावे, असे भगवंत म्हणतात.

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥

कर्मे जी घडतात ती प्रकृतीच्या गुणांकडून घडत असतात, परंतु अहंकाराने विमूढ झालेला मनुष्य आपणच कर्ता आहोत असे समजत असतो.

कर्माचा लेप लागतो याचे मुख्य कारण कर्माचा कर्ता मी आहे ही भावना. जे मुळात आपले नाही ते जर कुणी अंगावर ओढून घेतले तर त्याचा त्रास होणारच. वाढलेले वजनही वजनच आणि धान्याची पिशवी संभाळली तर तेही वजनच. पण वाढलेल्या वजनाचे ओझे जाणवत नाही. धान्याची पिशवी मात्र जड वाटते. कारण एकच, वाढलेले वजन हे माझे आहे आणि पिशवीचे ओझे हे धान्याचे आहे. असे वाटत असले तरी

पिशवीच्या क्षणिक ओझ्यापेक्षा फार वाढलेले वजनच आरोग्याला घातक असते म्हणून हे माझे आहे असे म्हणता कामा नये, ते कमी केले पाहिजे. कर्म मुळात माझी नाहीत, ती प्रकृतीची आहेत. आत्मा हे माझे स्वरूप आहे. तो निष्क्रिय, तटस्थ, उदासीन, अलिप्त, आनंदी असा आहे. सर्व हालचाली सर्व व्यापार होतात ते प्रकृतीच्या गुणांमुळे. अशा स्थितीत कर्माचा कर्ता मी आहे असे म्हणणे मूर्खपणाचे आहे, असे ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात. खरे म्हणजे माझ्या अंगातला सदरा म्हणजे मी नव्हे. तसेच माझा देह म्हणजेही मी नव्हे. देह म्हणजे मी नाही ही ज्याची निश्चिती झालेली आहे त्याला मृत्यूसारख्या आघाताचेही दुःख होत नाही. अधिक चांगला सदरा घेण्याची ऐपत असलेल्या श्रीमंताला जुना सदरा फाटल्याचे दुःख होत नाही, तसेच खऱ्या ज्ञात्यालाही देह सोडण्याचे दुःख होत नाही. पण हे आपण लक्षात घेत नाही. देहापलीकडे माझे अस्तित्व आहे हे समजून घेण्यासाठी करावा लागणारा विवेक आपण कधी करीत नाही. भाडेकरू भिंतीत कुठेही खिळा ठोकतो पण घरमालकाला मात्र आपल्या छातीत खिळा ठोकल्यासारखे दुःख होत असते. घरासंबंधीच्या दोघांच्या भावनेतील अंतरामुळे हे घडते. आत्मा हा सुखदुःखातीत आहे, तो करणारा किंवा भोगणारा नाही, हे आपण समजून घेत नाही. असा जो अज्ञानी आहे, मंदबुद्धीचा आहे, अविवेकी आहे, खरा जिज्ञासू नाही, त्याला परमार्थातील गूढ प्रमेये नुसती सांगत बसण्यात काय अर्थ आहे? त्याला तो मानीत असलेला 'देह म्हणजे मी' ही भावना गृहीत धरूनच सत्रीतीचा, सदाचरणाचा उपदेश केला पाहिजे. खरी गोष्ट मात्र थोडी वेगळी आहे. सर्वसामान्य लोक सदाचरणी राहावेत म्हणून सत्कृत्यांना प्रोत्साहन देणे हे ज्ञात्याने अवश्य करावे. पण स्वतः मात्र तत्त्वज्ञान काय आहे ते समजून घेऊन मगच सदाचरणी राहावे.

गवंडी ओळंबा वापरतो. त्या पाठीमागचे तत्त्व गुरुत्वाकर्षणाचेच असते. पण शास्त्रज्ञाला गुरुत्वाकर्षण म्हणजे काय त्याचा बोध पूर्ण असावा लागतो. म्हणून कर्म करीत राहूनही ज्ञात्याची विचारसरणी कशी असते ते सांगताना भगवान् म्हणतात.

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

महाबाहो अर्जुना! जो तत्त्ववेत्ता आहे तो, गुण आणि कर्म यांचा विभाग आणि परस्परसंबंध नेमके जाणून घेतो आणि गुण आपापल्या ठिकाणी आपापली विशिष्टता प्रगट करित असतात, असे जाणून मी कर्ता या भावनेने कर्माला चिकटत नाही.

गुण आणि कर्म यांचे पृथःकरण करता आले पाहिजे. त्यांच्यातील वेगवेगळेपणा, परस्परंशी संबंध हा जाणून घेता आला पाहिजे. हे ज्याला साधले त्याला दुःख होत नाही. आपण यंत्राशी कसे वागतो? यंत्राचा योग्य तो उपयोग करून घेत असतो; कारण कामे चांगली होतात, लौकर होतात ती यंत्रामुळेच, हे आपणास माहित असते. यंत्राची आपण काळजीही घेत असतो. परंतु यंत्र म्हणजे मी आहे असे आपण समजत नाही. ही अलिप्तता येथे ठेवावी लागते. म्हणूनच विपुल यंत्रसंभार मांडता येतो. माणसाने यंत्रे वापरावीत पण त्याचे जीवन यांत्रिक झाले की तो जीवनाचा आनंद उपभोगू शकत नाही.

तसेच कर्माच्या संबंधात तत्त्वज्ञानाचेही आहे. जीवनाचा खरा आनंद तत्त्वज्ञान्यालाच उपभोगता येतो. आपले माप विषयोपभोगाचे असल्याने आपणास हे पटू शकत नाही इतकेच. आपणास संग सोडावयास सांगितले तर आपण वस्तूच सोडतो. वस्तू असावी आणि संग नसावा. आसक्ती नसावी ही गोष्ट आपणास साधत नाही. संग नको म्हणून वस्तूच टाकण्यात पथ्य केल्यासारखे होऊन वृत्ती पालटत नाहीत, दबून राहतात आणि पारमार्थिक दृष्ट्या जे जास्त घातक ठरते, आणि वस्तू टाकण्यामुळे व्यावहारिक कार्यक्षमता उणावते ते निराळेच. म्हणून वस्तूंचा कंटाळा करून चालत नाही. तिची आसक्ती जडणार नाही अशी काळजी घेतली पाहिजे. म्हणजेच परमार्थही साधतो आणि कार्यक्षमताही टिकते. श्रीरामकृष्ण परमहंसांनी सांगितलेला दृष्टांत, याही संदर्भात, विचार करण्यासारखा आहे. रामकृष्ण नेहमी सांगत, नाव पाण्यात राहावी, नव्हे राहिलीच पाहिजे. वेगळी राहिली तर तडकून वाया जाईल. पण पाणी मात्र नावेत राहू नये. तसाच तत्त्वज्ञानी कर्मात राहतो, तर आसक्तीने युक्त असल्यामुळे सामान्य माणसात कर्म राहते. ते त्याला घातक ठरते.

कर्ता आणि त्याला प्रेरक असणारे गुण हे जसे असावयास पाहिजेत तसे ते असलेच पाहिजेत. ते तसे नसतील तर गुणाला गुण म्हणता येणार

नाही. आणि त्याकडून व्हावे तसे योग्य कर्मही होणार नाही. सुरीला तीक्ष्ण धार असावी लागते. धार तीक्ष्ण असेल तरच चिरण्या-कापण्याचे काम उत्तम रीतीने होते. पण तीक्ष्ण धारेची सुरी गबाळ्याच्या हातात पडली तर तो हातच कापून घेतो. सामान्य माणसाचे असेच होते. कुशल माणूस सावधपणाने सुरीच्या धारेचा हाताबोटांशी संबंध न येऊ देता सुरी हाताळतो आणि सुरीकडून उत्तम काम करून घेतो. पण हे घडण्याकरिता शिक्षण लागते, मार्गदर्शन लागते, अभ्यास लागतो, दक्षता लागते.

ज्ञाते हे कौशल्य दाखवितात. ते देहात राहतात. पण देहाभिमान धरीत नाहीत. गुणकर्माचे व्यापार घडत असतांना तो ज्ञाता त्यांचा साक्षी होऊन राहतो. असे असल्यामुळे देहात असूनही त्याला कर्माचे बंधन लागत नाही. जसे सूर्याच्या प्रकाशातच जगताचे व्यापार होतात, तरी जगताच्या वर्तनाचा लेप सूर्याला लागत नाही. ज्ञात्याचे असेच होते.

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥

गुणांमुळे भ्रान्त झालेले लोक आसक्तीमुळे प्रकृतीच्या गुणकर्माशी तन्मय होतात. [पुरुष-प्रकृतीच्या स्वरूपाचे समग्र दर्शन न झाल्यामुळेच अशी मंदता येते.] ज्याला सगळे कळते त्याने अशा सगळे न कळणाऱ्या मंदबुद्धी लोकांच्या श्रद्धा [निष्कारण] चाळवू नयेत.

गुणकर्म, गुणकर्माच्या ठिकाणी न ठेवता माणूस त्यांना चिकटून ती स्वतःवर ओढवून घेतो. माणसाला हे अगदीच कळत नाही असे नाही. पण ते वळत नाही हे मात्र निश्चित.

चव घेण्याचा गुण जिभेच्या ठिकाणी आहे. म्हणून खाद्य पदार्थ आपण तोंडात घालून त्यांची चव जाणून घेतो. हे काम जिभेचे आहे व ते तिने केलेच पाहिजे. पदार्थाशी स्पर्श होताच जीभ कडू, गोड, खारट, तुरट, आंबट, तिखट, रुचकर, बेचव असा आपला अभिप्राय सांगते. तो तिने सांगितलाही पाहिजे. पण ते प्रकरण इतके साधे राहत नाही. माणूस जिभेशी जणू तन्मय होतो. चवदार लागले म्हणून बाधण्याइतके खातो आणि चव चांगली नाही म्हणून औषधही थुंकून टाकतो. याचा अर्थ असा की जीभ माणसाच्या डोक्यावर चढली आहे. एरंडेल घेणे आवश्यक झाल्यानंतर

वाटी पुढे घेऊन अर्धा तास तोंडे वेडीवाकडी करीत, शहारे देत बसण्यात काय अर्थ आहे? मीठ नसलेला पदार्थ चवदार लागणार नाही हे बरोबर. पण तो तोंडातल्या तोंडात घोळतो, घशाखाली उतरतच नाही, असे का व्हावे? हे जिभेचे दास होणे नाही काय? अपुऱ्या ज्ञानाचा, सारासार विचार पूर्णपणे न केल्याचा हा परिणाम असतो. हे अज्ञान, लहान बालकाप्रमाणे निष्पाप निरहंकारीही नसते. त्यामुळे जाणत्या माणसाने सिद्धांत काय आहे ते स्पष्टपणे सांगूनही चालत नाही. तत्त्वज्ञानाच्या परमोच्च स्थितीत पुण्य नाही, पाप नाही, विधिनिषेध, भेद-अभेद, त्याज्य-ग्राह्य काही नाही. सर्वत्र सर्वकाळ अगदी मुक्त स्वातंत्र्य आहे. सर्व प्रकारची मोकळीक आहे. पण गुणकर्माशी चिकटलेल्या माणसाला ते जर सांगितले तर त्याचा दुरुपयोग होण्याची फार शक्यता असते. यासाठी जाणणाऱ्याने अशा अर्धवटांना धक्का देणारे भाषण करूनही चालत नाही. कलाकलाने संभाळून घेत सांगावे लागते. यामुळेच जे श्रीज्ञानेश्वरांना साधले ते मानभावांना साधले नाही. त्या पंथाचे प्रचारक, प्रवर्तक चांगले विद्वान् ब्राह्मण असूनही साधले नाही.

गुणांचा आधार घेऊन इंद्रिये कर्मे करीत असतात. माणसाने त्यांच्या योग्यायोग्यतेचा विचार केला पाहिजे आणि इंद्रियांना सेवकांसारखे वागविले पाहिजे. पण ही मर्यादा रहात नाही. माणूस इंद्रियांचे निर्णय स्वतःवर लादून घेतो. श्रीमंत, आळशी, दुबळ्या मालकिणीच्या मोलकरणीसारखी इंद्रिये शिरजोर होतात आणि मग माणसाचे जीवन अनेक प्रकारच्या वैतागाने भरून जाते. या वैतागातून मुक्त होण्याचा श्रेष्ठ मार्ग भगवान् सांगत आहेत.

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

अर्जुना! तुझी चित्तवृत्ती अध्यात्मप्रवण होऊ दे आणि सर्व कर्मे तू माझ्या ठिकाणी अर्पण कर. आशा अपेक्षा ठेवू नकोस. मी, माझे म्हणू नकोस. अहंकार सोडून दे आणि सर्व प्रकारच्या दुःख-खेदांपासून मुक्त होऊन धैर्याने युद्ध कर.

अर्जुनाने सामान्यासारखे न वागता तत्त्वज्ञान्याचे श्रेष्ठ जीवन जगावे या भावनेने भगवान् त्याला आदर्श जीवनाप्रत कसे जाऊन पोचता येईल त्याचा मार्ग सांगत आहेत.

‘कर्माचा कर्ता मी, कर्म करावयाची ती मला लाभ व्हावा म्हणून, माझी हानी टळावी म्हणून’ ही जी सर्व सामान्यांची धारणा, ती काही वस्तुस्थितीची निदर्शक नाही. मी, माझे, माझ्याकरता हा तत्त्वतः भ्रम आहे. हा भ्रम आहे हे जाणून घेणे हेच चित्तवृत्ती अध्यात्मपर झाल्याचे लक्षण. या विवेकालाच तत्त्वज्ञानात महत्त्व असते. मग कर्म घडतात, कर्माचे परिणाम होतात, कर्म करणे आवश्यक ठरते हे सर्व का? मी, माझे सुटल्यावर कर्माला अधिष्ठान कोणते? या प्रश्नाला उत्तर देतांना भगवान् सांगतात की, हे सर्व ईश्वराकरिता, ईश्वराच्या प्रेरणेने घडत असते. सर्व कर्माचा तो धनी आहे. माणूस मध्ये ‘मी’ पणा आणतो. हा जणू एक प्रकारे अपहार करतो, लुबाडणूक करतो. सर्वस्वाचा धनी परमेश्वर आहे. मी त्याचा सेवक आहे. त्याच्या इच्छेने, त्याच्यासाठी राबतो, असे समजून जर कामे केली गेली तर ती बाधक ठरत नाहीत. मोठा व्यापार असलेल्या शेटजीचा रोकड्याजी हा नोकर असतो. जमाखर्च पाहून हिशेब ठेवणे आणि लाभ-हानी निश्चित करणे हे त्याचे काम असते. ताला बरोबर जमला की त्याचे काम संपते. मग तो घरी जाऊन सुखाने झोपतो. जमाखर्चातला नफातोटा त्याच्या डोक्यावर चढत नाही. पण व्यापार-व्यवहाराविषयी ज्याचे ममत्त्व असते तो शेटजी मात्र नफातोटा पाहून अलिप्त राहू शकत नाही. भावातला चढउतार त्याच्या रक्तदाबाची उतारचढ ठरते. रोकड्याजी वा मुनीम निर्मम असतो, आणि शेटजी निर्मम राहू शकत नाही. पण निर्मम असलेला मुनीम कर्तव्यदक्ष नसतो असे नाही. भगवान् तेच सांगतात - अर्जुना! तू निर्मम हो आणि युद्ध कर. निराशी आणि निर्मम होऊन केलेले कर्म हे आपोआपच ईश्वरार्पण होते. कर्माचा कर्ता व भोक्ता मी नाही ही भावना ठेवणे हीच कर्म ईश्वरार्पण करण्याची पद्धती आहे. कर्तृत्वाच्या मागे जो अहंकार येतो तो सोडला पाहिजे. चित्तवृत्ती आत्मस्वरूपात स्थिरावल्या की हे साधणे सोपे जाते.

विषयोपभोगाची लालसा सुटली की, देहासक्ती सुटते. मी देह नाही हे प्रत्ययाला येते. मग देह हे साधन राहते, एक हत्यार म्हणून, एक यंत्र म्हणून, उपयोगी पडते. यंत्र टिकावे, चांगले चालावे म्हणून जसे त्याला तेलपाणी करावे लागते, तसे देहालाही काही भोग द्यावे लागतात. मग भोगासक्तीत परिणत न झालेले ते भोग आवश्यक म्हणून स्वीकारलेले

भोग, बाधक होत नाहीत. उलट शरीरयंत्र चालण्यासाठी ते आवश्यकही ठरतात. शरीर ही परमेश्वराची देणगी आहे. ते महत्त्वाचे धर्मसाधन आहे. या शरीराच्या बळावरच उन्नतीचा, विकासाचा मार्ग चालता येतो. म्हणून शरीर धारण करण्यासाठी इतर आनुषंगिक गोष्टीही कराव्या लागतात. त्या अर्थातच मग बाधक होत नाहीत. भुकेकरिता खाल्लेले कधी बाधत नाही आणि खाण्याकरिता खाल्लेले बाधल्याशिवाय राहत नाही. पण आपला भोजनाचा संभार पाहिला की चिकित्सक थोड्याच काळात श्रीमंत का होतात ते समजते.

मसाल्याचे पदार्थ ही मुळात औषधे आहेत. पचन चांगले व्हावे यासाठी ते वापरावयाचे असतात. आपण त्यांना आहार-द्रव्य करून टाकून खाण्याचे प्रमाण वाढविले आहे. अजीर्ण हे रसामध्ये आसक्त झाल्याचे लक्षण आहे. जे एका विषयाचे तेच सर्व विषयांचे. माणसाने सावध रहावे लागते ते यासाठीच. अर्जुनाला जे युद्ध करायला भगवान् सांगत होते ते या स्वरूपातही आवश्यक होतेच. प्रत्येक माणसावरही युद्धाचा प्रसंग असतो. अर्जुनाला पृथ्वीवर झालेला दुष्टांचा भार नाहीसा करावयाचा होता तर माणसाला स्वतःच्या अंतःकरणातील उपभोगलालसेचे दडपण नाहीसे करावयाचे असते. अर्जुनाचे ते युद्ध अठरा दिवसात संपले. माणसाचे हे युद्ध मात्र रात्रंदिवस चालू असते आणि ते त्याला दोन आघाड्यांवर लढावे लागते. श्रीतुकाराम महाराज एके ठिकाणी म्हणतात - रात्रंदिन आम्हां युद्धाचा प्रसंग । अंतर्बाह्य जग आणि मन ॥

आम्हाला रात्रंदिवस युद्धाचा प्रसंग आहे. आतून मनाशी, बाहेरून जनांशी. परिस्थितीशी झगडूनच माणसाला स्वतःचा उत्कर्ष साधून घ्यावा लागतो. अर्जुनाला, टाकून दिलेले धनुष्यबाण घेऊन रथावर चढून लढावे लागले. माणसाला दैनिक युद्धासाठी कर्तव्यदक्षता स्वीकारून, स्वधर्माचा आधार घ्यावा लागतो. अर्जुनाला वीरवृत्तीचा स्वीकार करावा लागला. माणसालाही न डगमगता धैर्याने रहावे लागते. निष्ठा सांभाळावी लागते. युद्धात विजयी झाल्यामुळे अर्जुनाची कीर्ति वाढली. स्वधर्माचा सन्मान वाढला. दुष्ट नाहीसे झाले. निदान त्यांना डोके वर करण्याचे धैर्य उरले नाही. येथेही तसेच होते. माणसाला चांगुलपण लाभते, सद्गुणांची प्रतिष्ठा

वाढते. मनुष्यास मार्गभ्रष्ट करण्याचे सामर्थ्य विकारांना उरत नाही. म्हणून अर्जुनाने जसे सर्व संशय टाकून युद्ध केले तसेच माणसानेही, शंका-कुशंका टाकून स्वधर्माचरण करावे. त्यावाचून दुसरे काही करू नये.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

माझे हे मत जी माणसे आदराने स्वीकारतात, श्रद्धेने आचरणात आणतात, निर्मत्सर होऊन मानतात, तीही कर्माच्या बंधनातून मुक्त होतात.

गीता मुळात अर्जुनाला सांगितलेली असली तरी ती अर्जुनापुरती सांगितलेली नाही. गाईचे दूध मिळण्याला वासरू जसे निमित्त असते तसे हे सर्व उपनिषदांचे सारभूत तत्त्वज्ञान अर्जुनाच्या निमित्ताने जगताला मिळालेले आहे. आणि ही गोष्ट भगवंतांनी योजनापूर्वक केलेली आहे. तसे नसते तर या श्लोकात मानव असा सामान्यार्थी शब्द वापरला नसता आणि नित्य शब्दाचाही उपयोग केला नसता. श्रद्धावान आणि निर्मत्सरी ही माणसाला दिलेली विशेषणेही महत्त्वाची आहेत. उपदेश आचरणात आणण्यासाठी हे दोन गुण माणसाच्या अंगी असणे आवश्यक आहे. श्रद्धेमुळे संशय येत नाही आणि निर्मत्सरतेमुळे अहंकाराचे दडपणही उरत नाही. एखाद्याचे सांगणे निरुत्तर करणारे असले तरी ऐकणाराला ते पटत नाही, कारण त्याच्या अंतःकरणात श्रद्धेचा अभाव असतो आणि मत्सरामुळे, 'आला मोठा सांगणारा, याला काय होते सांगायला' असे वाटत राहते. आचरण्याच्या दृष्टीने या दोन्ही गोष्टी बाधक आहेत. जे लोक भगवंताचा आदेश - निष्काम होऊन स्वधर्माचरण करित राहण्याचा आदेश - शिरसावंध मानतात आणि कष्टाची क्षिती न बाळगता निष्ठेने आचरणात आणतात त्यांना कोणत्याही कर्माचा लेप न लागता कर्तव्यकर्म करित राहून मुक्ताची नैष्कर्म्यसिद्धी प्राप्त होते, असे भगवान आश्वासन देत आहेत.

नुसती गीता वाचतो हे पुरेसे नाही. तेही करावेच. काही न करण्यापेक्षा तेही उत्तमच म्हटले पाहिजे. पण गीतेचे पठण मनन-निदिध्यासनासहित झाले तर ते अधिक उपयोगाचे ठरेल. श्रद्धा आणि निष्ठा ह्या मनन निदिध्यासनावाचून उत्पन्न होणे दुर्घट आहे.

भगवंत पुढे म्हणतात -

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥

ज्यांच्या अंतःकरणात असूया आहे, मत्सर आहे ते माझ्या मताचा अव्हेर करतात. जे असे वागतात ते अधःपाताला जाणारे अविचारी, काहीही न कळण्याइतके मूर्ख आहेत असे समज.

मनाला वळण लावणे ही गोष्ट कार्यवाहीत आणण्यासाठी फार अवघड आहे. शरीराला, बुद्धीला वळण लावणे हे त्या मानाने सोपे. वाघ, सिंह कव्हात आणता येतात पण मांजर कव्हात येऊ शकत नाही. तसेच मनाचेही आहे. या नाठाळ मनाला एकदा अहंकाराची जोड मिळाली की शरीराचे, बुद्धीचे, विवेकाचे त्याच्यापुढे काही चालत नाही. असे अहंकारी नाठाळ मन ज्याचे आहे त्याचेच वर्णन भगवान् या श्लोकात करित आहेत. नाठाळ मन इंद्रिय-भोगापलीकडे काही पाहत नाही. इंद्रियाचे लाड पुरविणे हेच त्याला सर्वस्व वाटते. कितीही भोग भोगले तरी त्याचे समाधान होत नाही. एका सुभाषितकाराने म्हटले आहे,

जामातो जठरं जाया जातवेदो जलाशयः ।

पूरिता नैव पूर्यन्ते जकाराः पञ्चदुर्भराः ॥

जावई, पोट, बायको, अग्नि आणि समुद्र यांना कितीही दिले तरी त्यांची तृप्ती होत नाही. पण सर्वांवर ताण मनाची आहे. शरीर थकते, इंद्रिये दुबळी होतात पण मनाची हाव संपत नाही आणि असे हे मन मग काही ऐकून घ्यावयासही सिद्ध नसते.

मनाला वळण लावण्यासाठी फार प्रयत्न करावे लागतात. ते चंचल, आडदांड, हट्टी आहे. ते असे आहे म्हणून त्याच्याकडे दुर्लक्ष करूनही चालत नाही. बंध-मोक्ष, प्रगती-परागती हे सर्व मनावर अवलंबून असल्याने मनाची उपेक्षा करता येत नाही. हट्टी, आडदांड, चंचल मनाला आवरण्याचे प्रयत्न अधिक निग्रहाने आणि सातत्याने करावे लागतात. गीतेतच अर्जुनाने मन कसे आवरावे असा प्रश्न भगवंतांना विचारल्याचा उल्लेख आहे. भगवंतांनी अभ्यास आणि वैराग्य यांच्या बळावर मन आवरावे असे सांगितले आहे. अर्जुनाला सांगितलेला मार्ग कोणाच्याही उपयोगाचा आहे.

सध्याच्या काळातही तो आमच्या उपयोगाचाच आहे. अभ्यास म्हटले की कशाचा करावयाचा? कसा करावयाचा? हे प्रश्न उपस्थित होतात आणि त्यासाठी श्रेष्ठ, अनुभवी माणसांचे मार्गदर्शन पत्करावेच लागते. ते जे सांगतील, जो उपदेश करतील, तो आदराने मानावा लागतो. उपदेश आणि उपदेशक यांच्याविषयी आदर नसेल, पूज्य बुद्धी नसेल, भक्तिभाव नसेल तर नुसते ऐकावे अशीही इच्छा होत नाही आणि काही कारणाने ऐकले वा ऐकणे भागच पडले तर ते आचरणात आणण्यास योग्य आहे, असेही वाटत नाही. यात काय विशेष सांगितले? हे तर आम्हालाही ठाऊक होतेच! याने काय होणार आहे? हे आमच्या परिस्थितीला धरून नाही. यांनी आमचा पूर्ण विचार केला नाही, म्हणून हे आम्हास उपयोगी नाही. असे विचार त्याच्या मनात येतात आणि मग योग्य उपदेशाकडेही तुच्छतेने पाहिले जाते. असे वाटते त्याच्यामागेही माझे बरोबर आहे, लोक चुकतात, त्यांनी सुधारले पाहिजे, अशी धारणा असते. माणूस स्वतःची परिस्थिती काय आहे हे विचारात न घेता, आपण कसे आहोत हे न पाहता, लोकांना सुधारण्याचा प्रयत्न करतो आणि त्यात म्हणावे तसे यश कधीच येत नाही व येणे शक्यही नसते. स्वतः सुधारणे, चांगले होणे हा एकच आपत्तीतून तरून जाण्याचा मार्ग असतो. पण ते मनास पटत नाही.

एका राजपुत्राची गोष्ट आहे. राजपुत्राला डोकेदुखी होती. पुष्कळ उपचार केले. गुण आला नाही. शेवटी एका वैद्याने सांगितले याच्या डोळ्याला हिरव्या रंगाशिवाय दुसरा रंग दिसता कामा नये आणि याच्या तळपायाला काहीही टोचता कामा नये, अशी व्यवस्था करा म्हणजे गुण येईल. राजाने घरे, भिंती, रस्ते, कपडे या सर्वांना हिरवा रंग देणे सक्तीचे केले आणि जमिनीवर रस्त्यावर सगळीकडे मखमली गालीचे पसरण्याची आज्ञा केली. राजा कितीही श्रीमंत असला, त्याला पुष्कळ सत्ता असली, डोईजड कर बसवून प्रजेला नागविणे त्याला शक्य असले, तरी प्रत्येक वस्तूला हिरवा रंग देणे आणि भारी किंमतीचे गालीचे रस्ताभर पसरणे कसे शक्य आहे? त्यासाठी राजपुत्राचे हिंडणे फिरणे बंद करावे तर तो खिन्न होऊन खंगू लागे आणि हिंडू फिरू द्यावे तर कुठेतरी निराळा रंग त्याला दसे, लहान मोठी खडा काडी त्याच्या पायाला टोचे आणि तेवढ्याशा निमित्ताने डोके पुन्हा दुखू लागे. काय करावे ते सुचेना. राजाचा शहाणा

प्रधान कुठेतरी परदेशी गेला होता. तो परत आल्यावर त्याला समजले. तो म्हणाला, 'महाराज राजपुत्राच्या डोळ्याला हिरव्या रंगाशिवाय रंग दिसणार नाही आणि त्याच्या पायाला काही टोचणार बोचणार नाही अशी व्यवस्था मी करतो.' राजा म्हणाला, 'काय खर्च येईल तो करा.' प्रधान हसून म्हणाला, 'पन्नास पंच्याहत्तर रुपयापेक्षा जास्त खर्च येणार नाही.' राजाला आश्चर्य वाटले. तो म्हणाला, 'आतापर्यंत मी लाखो रुपये खर्च केले तरी काही उपयोग झाला नाही.' प्रधान म्हणाला, 'पहा तरी! मी आपल्याला करूनच दाखवतो.' प्रधानाने चांगल्या कमावलेल्या कातड्याचा एक जोडा करून घेतला. त्याच्या आत चांगली जाड मखमल बसवली आणि ती पादत्राणे राजपुत्रास वापरावयास दिली. मोठ्या आकाराच्या हिरव्या काचांचे उपनेत्र बनविले आणि ते राजपुत्रास वापरण्यास दिले. आता हिरव्या काचेच्या चष्म्यामुळे राजपुत्रास बाहेर काही असले तरी हिरव्या रंगाशिवाय दुसरा रंग दिसना आणि कुठेही चालले तरी पायाला काही बोचेना. मऊ मखमलच त्याच्या पायाशी सदैव असे. त्याची डोकेदुखी नाहीशी झाली.

आपणच सुधारले पाहिजे, दुरुस्त झाले पाहिजे तरच जीवन सुखावह होते. जगाला दुरुस्त करण्यात अर्थ नसतो. ते सगळ्याला हिरवा रंग फासणे आणि सगळ्या जमिनीवर मखमल पसरणे यासारखे अशक्य म्हणूनच मूर्खपणाचेही आहे. दुसऱ्याला दुरुस्त करण्याच्या मागे लागणे म्हणजे आपली डोकेदुखी वाढवून घेणे आहे. कोण कसा वागतो याचा विचार करण्यापेक्षा आपण कसे आहोत आणि कसे असले पाहिजे याचा विचार माणसे करतील तर अनेक प्रश्न चुटकीसारखे सुटतील. पण माणसे फक्त एवढाच विचार करित नाहीत. त्यांची सगळी तक्रार लोक कसे आहेत, लोक कसे वागतात, परिस्थिती किती बिकट आहे, या संबंधीच असते आणि त्याला काही सांगू गेले की, ते त्याला पटत नाही. मग अवहेलना, तिरस्कार, टाकून देणे हे न पटण्याचे चढते वाढते परिणाम प्रगट होत जातात.

गीता ही सर्वजन-कल्याणाकरिता प्रगट झालेली परमेश्वराची वाङ्मयमूर्ती आहे. सर्व शास्त्रांचे सार काढले आहे, असे नवनीत आहे. चित्तर्जन, मार्गदर्शन करणारा सद्गुरु आहे. कोण्याही व्यक्तीला, कोणत्याही प्रसंगात, कोणत्याही काळी निश्चयाने मार्गदर्शक ठरतील अशा विचारांचे

गीता हे भांडार आहे. तरीपण स्वतःला फार शहाणे मानणारे लोक - यात सुसंगती नाही, हे निरनिराळ्या काळातील निरनिराळ्या विचारांचे संकलन आहे, यात वेळोवेळी त्या त्या काळाला अनुरूप अशी भर पडली असल्याने आपल्या कालाला अनुरूप अशा नवीन गोष्टी यात समाविष्ट करण्यास हरकत नाही, यात अर्थवादात्मक लिखाण पुष्कळच आहे, निरनिराळ्या लोकांनी गीतेचे अर्थ निरनिराळे केले आहेत, यावरून गीता सुसंगत, एका व्यक्तीने सांगितलेली नसली पाहिजे; परकीय धर्माच्या सिद्धांताचे अनुकरण करण्यासाठीही गीतेतील काही श्लोक रचले गेले आहेत - हे व यासारखे अनेक विचार मांडीत असतात, आणि फसव्या पुराव्यावर आधारलेले भ्रांत विचार मांडून सर्वसामान्य वाचकाचा बुद्धिभेद करण्याचा प्रयत्न करित असतात. गीतेच्या कर्त्याविषयी आणि गीतेविषयी आदराची भावना उणावली की मग स्वाभाविकच गीतेच्या तत्त्वज्ञानाविषयीही उपेक्षाबुद्धी निर्माण होते. गीतेविषयीची ही विक्षिप्त मते केवळ वाचाळपणाची आहेत. ज्ञानेश्वरमहाराजांना सातशे वर्षांनंतर जन्माला येणारे विद्वान काय जातीचे असले पाहिजेत ते आधीच दिसले असावे. गीतेवर लिहिणाऱ्या आजच्या अनेक विद्वानांचे हुबेहुब चित्र ज्ञानेश्वर महाराजांनी या एका ओवीत काढले आहे.

‘जे सामान्यत्वे लेखिती । अवज्ञा करून देखिती ।

कां हा अर्थवादु म्हणती । वाचाळपणें ॥’

गीतेतील विभूति योगाचा दहावा अध्याय प्रक्षिप्त ठरवून हास्यास्पद करण्याच्या प्रयत्नात ग. वि. केतकरांसारख्या, लो. टिळकांच्या विद्वान् नातवाने “कोकाकोलाच पेयानां” अशीही एक विभूति आता या अध्यायात समाविष्ट करावयास पाहिजे, असे म्हटले आहे. हे मी वाचले तेव्हा मला फार वाईट वाटले व रागही आला. या विद्वानांनाच उपहास करता येतो, टर उडविता येते; हे मला साधणार नाही असे थोडेच आहे. ‘कोकाकोलाच पेयानां’ या विभूतिपुढे “तर्कटी दुर्विदग्धानां ग. वि. केतकरः स्मृतः” अशी जर विभूति मी घातली तर कसे वाटेल ?

खरोखरीच गीतेतील वा महाभारतातील प्रक्षेप सिद्ध करण्यासारखा कोणताही निर्णायक पुरावा उपलब्ध नाही. जे पुरावे दिले जातात ते फसवे

आहेत. पूर्णपणे ज्ञात असलेल्या ग्रंथासंबंधीही ते खरे ठरत नाहीत. मग पाच हजार वर्षांपूर्वी निर्माण झालेल्या गीतेविषयी ते निर्णायक कसे ठरावेत?

विद्वानांच्या या सर्व वाचाळपणाचा परिणाम एकच होतो की, समाजाच्या अंतःकरणातील श्रद्धास्थाने उद्ध्वस्त होतात, आणि समाजाची स्थिति दोरी तुटलेल्या पतंगासारखी होते. पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावाने या विद्वानांच्या बुद्धीची धार बोथट झालेली आहे आणि त्यामुळे आपल्या संस्कृतीतील सत्याचा वेध यांची बुद्धी घेऊ शकत नाही. त्यांचे काय व्हायचे असेल ते होवो. परंतु सामान्य माणूस गीतेच्या विचारांना पारखा होतो हे त्यातले खरे दुःख आहे.

एक वेळ अरुची, तिरस्कार असला तरी चालेल पण त्यामुळे जो त्याग घडतो तो अधिक घातक असतो. कडू औषध शहाण्या मनुष्याला रुचकर लागते असे थोडेच आहे? पण तरीही तो कडू औषधाचा त्याग करीत नाही. पण सामान्य माणूस मात्र औषध कडू म्हटले की घेतच नाही. त्याचे लहान मुलासारखे असते. पण हे अज्ञान आहे. मूर्खपणा आहे. यासाठी औषध हे औषध म्हणून घ्यावयाचे हे आवश्यक ठरल्यानंतर त्याच्या कडूपणाचा गवगवा करणे हे इष्ट नसते. औषध म्हणजे ते कडूच असते असे नाही. पण ते तसे आहे असे म्हटले तरी प्रचार करावयाचा तो औषधाच्या गुणधर्माचा, औषधाच्या कडूपणाचा नाही. पण स्वतःच्या शहाणपणाचा अहंकार असलेला विद्वान ही गोष्ट विचारात घेत नाही.

उपदेश आचरणात आणावयाचा तर उपदेशाविषयी आणि उपदेशकाविषयीही आदर, श्रद्धा, निष्ठा असावी लागते. त्यासाठी वृत्तीमध्ये विनय, नम्रपणा, कोवळीक इत्यादी गुण असावे लागतात. खडकाळ जमिनीत पिके चांगली येत नाहीत. शेते बहरण्यासाठी जमीन मऊ भुसभुशीत असावी लागते. तशी ती नसली तर नांगरून, वखरून मऊ करावी लागते. पण शहाणपणाचा अहंकार तेही करू देत नाही. आपण अयोग्य आहोत आणि प्रयत्नाने योग्य झाले पाहिजे हे त्यांच्या लक्षात येत नाही. आपल्यात काही उणीव असू शकते हेच अहंकारी माणसाला पटत नाही. कुणी तसे म्हटले तर सहन होत नाही. माणसे एकवेळ शरीराने नम्र होतात, अगदी पायावर डोके ठेवून नमस्कार करतात पण असा नमस्कार ज्याला करतात त्याचेही म्हणणे मान्य करण्याच्या मनःस्थितीत नसतात. स्वतःचा दुराग्रह सोडीत

नाहीत. इतका मोठा अधिकारी माणूस सांगत आहे तर आपलेच चुकले असण्याची शक्यता आहे, असे वाटत नाही. उलट 'मोठे झाले म्हणून काय झाले त्यांचे सर्वच बरोबर असते असे थोडेच आहे,' असेच म्हणत असतात. एक उदाहरण सांगतो.

एक श्रीमंत बाई स्वतःचा चहा झाल्यानंतर त्या चोथ्याचा चहा पुन्हा करून मोलकरणीला देत असे. ते कुटुंब माझ्या परिचयाचे होते म्हणून मी म्हणालो, 'तुम्हास ऐपत आहे. तुम्ही चोथ्याचा चहा करून देणे हे काही योग्य नाही. तुम्ही हे सत्कृत्य समजत असाल तर मी, तुम्ही त्या गरिबाचा अपमान केला असे समजतो.' त्या बाई म्हणाल्या, 'तिला एवढे तरी मिळणार आहे का?' मी म्हणालो, 'प्रश्न तिचा नाही. तुमचा आहे. तुम्हाला यापेक्षा चांगले देणे परवडत नाही का? मोटारीवर व्यर्थ चैनीसाठी होणारा पेट्रोल खर्च थोडाही कमी न करता तुम्ही आणखी चार मंडळींना चांगला चहा देऊ शकाल!' तेव्हा ती बाई म्हणाली, 'आम्ही आपली साधी माणसे आहो, कुणी तुमच्यासारखे साधुसंत नाही.' हा मला टोमणा. ती माझी स्तुती नव्हे की वस्तुस्थिती नव्हे.

परवा अशीच एक गोष्ट पाहिली. एका मंदिरात विशिष्ट तिथीमुळे देव दर्शनासाठी अलोट गर्दी होती. एक महिला-मंडळ दर्शनाला येणाऱ्या लोकांची पादत्राणे प्रत्येकी पाच-दहा पैशात सांभाळून एका मंदिराच्या जीर्णोद्धारकरिता पैसे गोळा करित होते. महिला-मंडळातील स्त्रिया चांगल्या कुलीन, सुशिक्षित, वरच्या थरातील होत्या. लोकांनी पुढे फेकलेली पादत्राणे त्या हाताने उचलून नीट जुळवून ठेवीत होत्या. आपल्या प्रतिष्ठेच्या खोट्या कल्पना गुंडाळून ठेवून मंदिराच्या जीर्णोद्धारसाठी निःस्वार्थ भावनेने श्रम करणाऱ्या त्या स्त्रिया पाहून माझे मन आनंदाने भरून आले. पण पाच दहा पैसे टाकून पंचवीस रुपयाची पादत्राणे सुरक्षितपणे सांभाळले गेलेले लोक मंदिराच्या कार्याला आपण मदत केली असे मानणारेही भेटले. तेव्हा मला फार विषादही वाटला. मी माझ्या ओळखीच्या त्यातल्या एका माणसाला म्हणालो, 'तू पाच पैसे दिलेस यात मंदिराला सहाय्य कशाचे? आपली किमती पादत्राणे सुरक्षित राहावीत, कोणी पळवू नयेत याचे मूल्य तू दिलेस. पंचवीस रुपये वाचविण्यासाठी तू पाच पैसे दिलेस. तुझी पादत्राणे सांभाळली हे त्या महिलांना भूषण आहे. पण तुला ते दूषणच आहे.

पंचवीस रुपयांची पादत्राणे पायात घालणारा तू मंदिराकरिता एखादा रुपया देऊ शकणार नाहीस काय? तसा देशील तर मंदिराकरता तू काहीतरी केलेस असे होईल. मी तरी मंदिरासारख्या श्रेष्ठ कामाकरिता पादत्राणे संभाळण्यासारखे काम चांगल्या घरंदाज स्त्रियांना करण्याचा प्रसंग यावा, हे समाजाचे पातक समजतो.' पण माझे हे म्हणणे त्या मित्राला काही पटले नाही. तो, आपणही मंदिराच्या जीर्णोद्दाराकरिता काही मदत केली असेच मानीत होता. माझ्या आक्षेपावर उत्तर सुचेना तेव्हा तोच रागावून तू फार शहाणा आहेस. तुझ्यापुढे काय बोलणार, म्हणून निघून गेला.

शहाणपणाचा अहंकार मोठा विचित्र आहे. तो माणसाचे पाय मागे ओढल्याशिवाय राहत नाही. स्त्रीला मी सुंदर आहे असे वाटू लागले आणि पुरुषाच्या ठिकाणी स्वतःच्या शहाणपणाचा अहंकार जागा झाला की त्यांच्या अधःपाताला आरंभ झाला असे समजावे, असे म्हणतात.

जे परिणामाचा विचार करीत नाही, ऊर्मीबरोबर भरकटते ते शहाणपण कशाचे? वंदनीय श्री. सोनूमामा दांडेकर एक प्रसंग सांगत असत. उतार वयाच्या एका विद्वान गृहस्थाने एका व्याख्यानमालेत शंकराचार्यांच्या थोरवीची स्तुती केली आणि शंकराचार्यांसारखा अलौकिक प्रतिभेचा पूर्ण ज्ञानी महात्मा आपल्या देशात जन्मला याचा प्रत्येक भारतीयाने अभिमान बाळगला पाहिजे असे म्हणून व्याख्यानाचा समारोप केला. तेव्हा श्री. सोनूमामांचे शिक्षक आणि व्याख्यात्याचे विद्यार्थी असे एक सद्गृहस्थ उपवक्ता म्हणून बोलावयास उभे राहिले. ते म्हणाले, “आता उतारवयात आमच्या या गुरुर्जीना सत्याचे ज्ञान झाले आणि ते आता शंकराचार्यांसंबंधीचा अभिमान प्रत्येक भारतीयाने बाळगला पाहिजे असे सांगत आहेत ही आनंदाची गोष्ट आहे. पण आम्ही महाविद्यालयात असताना हेच व्याख्याते आम्हाला तत्त्वज्ञान शिकवीत असत आणि त्या वेळी ग्रीक पंडितांचे गुणगान करून त्यापुढे आपल्याकडील तत्त्ववेत्ते काहीच नाहीत असे सांगत आणि शंकराचार्यांना पहिल्या क्रमांकाचा मूर्ख म्हणत. आता यांचे मन पालटले ते ठीक झाले. पण यांच्या त्यावेळच्या शिकवणीमुळे शेकडो तरुणांची मने भरकटली आणि त्यातले बहुतेक अजूनही भारतीय तत्त्वज्ञानात काही अर्थ नाही असे म्हणत आहेत त्यांना कोण दुरुस्त करणार? आता हेच त्यांना सांगावयास जातील तर ‘साठी बुद्धी नाठी’ म्हणवून घेतील. अविचाराने

बोलून अनेकांना सद्‌विचारापासून भ्रष्ट केले या पातकाचे दायित्व आजच्या व्याख्यात्यांचेच नव्हे काय?’”

शहाणपणाच्या अहंकारात वाचाळपणा करणारी माणसे केवळ स्वतःचेच नुकसान करतात असे नाही तर आपल्या बरोबर अनेकांना अज्ञानाच्या चिखलात रुतवितात. मोहरूपी मद्याने ज्यांची मने भ्रांत झाली आहेत ते विषयाच्या लालसेने घेरले जातात आणि मग विषार बाधलेल्या माणसाला गोड, गोड कळत नाही; तिखट, तिखट कळत नाही; तसे त्यांनाही खरे काय हे कळत नाही. जन्मांधाला जसे उजाडले-मावळले सारखेच असते, कावळ्याला जसे आल्हादक चंद्रप्रकाशाचे महत्त्व नसते, प्रेताच्या हातात दिलेले रत्न जसे वाया जाते, तसेच या अहंकारी माणसापुढे सदुपदेशाचे होते. ज्ञानेश्वरमहाराजही विवेकाचे भाषण या मूर्खाना आवडत नाही असे रागाने लिहितात.

खरोखरीच पंडित किंवा शहाणा ध्वनिक्षेपकासारखा असतो. तो जे चांगले विचार मांडतो ते त्यांचे स्वतःचे नसतातच. परंपरेने शास्त्रांच्या माध्यमातून ते त्याच्यापर्यंत येऊन पोचतात आणि तो त्यांचे आपल्या कुवतीप्रमाणे प्रगटीकरण करित असतो. तेच विचार सामान्यांच्यापर्यंत पोचवीत असतो. आता त्याने अहंकार का बाळगावा? ध्वनिक्षेपकातील खरखर जशी ध्वनिक्षेपकाचीच आहे, पाठीमागच्या वक्त्याची नाही, तसे विचार सांगण्यातील विकृती मात्र त्याची स्वतःची आहे, ती मूळ शास्त्रातील नाही. म्हणून आपल्याकडील पूर्वीची थोर थोर मंडळी, प्रतिभावंत पंडितही वस्तुस्थितीची जाणीव ठेवून फार विनयाने बोलत.

‘यदत्रसौष्टवं किञ्चित् तत् गुरोरेव मे न हि ।

यदत्रासौष्टवं किञ्चित् तन् ममैव गुरोर्नहि ॥’

मी जे सांगतो, बोलतो, लिहितो, त्यातले सगळे जे आहे ते माझ्या गुरूचे आहे. जे दोष आहेत ते मात्र माझे स्वतःचे आहेत असे लीनपणाने बोलण्याची आपली संस्कृती होती. आज चोरून आणतो आणि त्या गबाळ्या भाषांतराच्या बळावर स्वतःला प्रतिभावान स्वयंप्रज्ञ लेखक म्हणून मिरवितो. असे जे फार शहाणे लोक आहेत, भगवान् म्हणतात, त्यांच्या नादी लागूच नये. स्वधर्माचरणाचा उपदेश, सदाचरणाचे प्रतिपादन हे ते

ऐकून घेणार नाहीत. उलट कोणी सांगायला गेले तर टांगायला नेऊन त्याची निंदाच करतील. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात - किड्यांना जसा प्रकाश सहन होत नाही तसे या अहंकारी मूर्खाना स्वधर्माचरणाचा बोध मानवत नाही.

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

ज्ञानी म्हणविणारा जरी असला तरी तो आपल्या प्रकृतिस्वभावानुरूपच वागत असतो. जो तो प्राणिमात्र आपल्या स्वभावाच्या वळणावरच जायचा. त्याला सांगून वा आवरण्याचा प्रयत्न करून काही उपयोग नाही.

मनुष्याला शिकविताना वा मनुष्याशी वागताना सांगणाराने ज्याला सांगतो त्याची मर्यादा समजून घेतली पाहिजे. कुणीही जरी झाला तरी त्याच्या शरीर-मनबुद्धीचा पिंड एका विशिष्ट प्रकारे घडलेला असतो. ती मर्यादा कोणालाही झाले तरी ओलांडता येत नाही. बेडूक कितीही फुगला तरी त्याचा हत्ती होत नाही. आणि हत्ती कितीही रोड झाला तरी त्याचा बेडूक होणार नाही. या प्रकृति-धर्माचा विचार करता असे वागा म्हणजे असे साधेल; असे वागू नका नाही तर असे बिघडेल, असे सांगून नियम घालण्याचा अपेक्षेप्रमाणे उपयोग होत नाही.

अहंकारी मूर्खाला बोध करून काही उपयोग नाही. त्याचा नाश व्हावयाचा तो टळणार नाही असे मागच्या बत्तीसाव्या श्लोकात सांगितले. त्याचे जणू स्पष्टीकरण या तेहतिसाव्या श्लोकात होते आहे. भगवंत इतक्या कळवळ्याने उन्नतीचा मार्ग सांगत असतांना माणसे त्यांनी सांगितलेल्या स्वधर्माप्रमाणे वागत नाहीत. भगवंताचे मत झिडकारतात. जे करू नये ते करतात. जसे वागू नये तसे वागतात! असे का? सामान्य माणसे, त्यांची शक्ती किती? सामर्थ्य केवढे? त्यांनी भगवंताशी विरोध करावा, त्यांचे मत झिडकारावे, त्यांनी सांगितलेल्या उपदेशाचे अतिक्रमण करावे, असे कसे घडते? याचे उत्तर देतांना भगवान् म्हणतात की मी झालो तरी काय झाले? मी असो की दुसरा कोणी असो. कोणीही सांगितले तरी व्यक्ती आपल्या प्रकृतीप्रमाणेच वागणार. तेथे नियमाचा, बंधनाचा, विधिनिषेधाचा काही उपयोग नसतो. एखादे औषध कितीही चांगले असले तरी एखाद्याला ते

सोसत नाही. दूध हा उत्तम पदार्थ. अगदी पूर्णान्न. तरी पण एखाद्याला ते सोसत नाही. पोट गुबारते तरी वा रेच तरी होतात. लोकांच्या कल्याणासाठी संत तळमळतात. स्वार्थाचा लवलेश न ठेवता संत सन्मार्गाचा उपदेश करतात. तरी संताळे म्हणून त्यांची अवहेलना, चांगले जाणतेही करतातच ना? आपल्या सर्व शरीरव्यापारावर तरी आपले नियंत्रण कुठे असते? घास तोंडात घालून गिळला की माणसाचे जेवणावरचे नियंत्रण संपले. आता पचणे, त्याचे रसरक्तात रूपांतर होणे, त्यातून शरीराचे पोषण होणे किंवा दुसरे काही होणे हे आपल्या स्वाधीन रहात नाही. आपले नियंत्रण रहाते, तर कोणतेही अपथ्य करून बाधलेच नसते. शरीराच्या कार्यक्षमतेसाठी काही गोष्टी कराव्या लागतात. पण त्या करण्यापूर्वी विचार करून, कोणत्या कराव्यात वा कोणत्या करू नयेत ते ठरवावे लागते. ते ठरविले नाही तर होतील ते परिणाम त्या त्या कृत्याच्या स्वगुणानुरूप होतात. ते असे व्हावेत आणि असे होऊ नयेत, असे म्हणण्यात फारसा अर्थ नसतो.

आपल्या उपदेशाचा परिणाम होत नाही असे पाहून पुष्कळवेळा उपदेशक वैतागतात. ते घडू नये म्हणून भगवान निग्रहाचा काही उपयोग होत नाही असे आवर्जून सांगतात. जे पोटार्थी आहेत त्यांचे सोडून द्या. पण जे प्रामाणिक आहेत, समाजात काहीतरी चांगले घडावे असे ज्यांना वाटते, माणसांची मने मोकळी व्हावी, सुधारावी, रागद्वेषादी विकार क्रमाक्रमाने उणावत जावेत, वृत्तीची प्रसन्नता, बुद्धीची स्थिरता वाढावी म्हणून जे यथाशक्ती प्रयत्न करतात, त्यांना ज्यावेळी आपल्या सांगण्याचा काही उपयोग होत नाही असे आढळते त्यावेळी विलक्षण उबग येतो. हा न्याय आहे का, असे वाटत राहते. उपरणे झटकून निघून जावेसे वाटते. कबिरांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे की, लोकांना कसे समजावून सांगू?

केहि समुझावौ सब जग अँधा ॥ध्रु ॥

घरकी वस्तु नजर नहीं आवत, दियना बारिके ढूँढत अँधा ।

लागी आगी सबै बन जरिगा बिन गुरु ज्ञान भटकिया बन्दा ।

कहै कबीर सुनो भयि साधो जाय लिंगोटी झारिके बंदा ॥

कबीर म्हणतात, सगळेच आंधळे आहेत. कुणीच पाहत नाहीत. म्हणजे नीट विचार करीत नाहीत. काही थोडी माणसे अशी असती आणि

बाकीचे विचार करणारे असते तर माझ्या सांगण्याचा काही उपयोग झाला असता. पण सगळेच तसे आहेत. सगळेच स्वार्थी आहेत. सगळेच पोटाच्या मागे लागलेले आहेत. घरातील जवळ असलेली वस्तूही आंधळ्याला दिसत नाही. आणि तरी तो हातात दिवा घेऊन हुडकीत असतो पण दुसऱ्या कोणाचे ऐकत नाही. जंगलात वाट चुकून भटकणारा, वणव्यात सांपडावा तसे सगळ्यांचे होते. जाणत्याचे मार्गदर्शन पत्करले नाही तर उगीच भटकत राहून शेवटी जळून मरावे लागते. कबीर कळवळून म्हणतात की, भल्या माणसा! मी सांगतो ते ऐक. ते तुझ्याच हिताचे आहे. ऐकले नाहीस तर तुझी मर्जी. मी लंगोटी झटकून चाललो. श्रीकबिरासारख्या श्रेष्ठ प्रतीच्या परोपकाररत महात्म्यावर हा प्रसंग. मग सामान्याचे काय होत असेल! श्रीभगवंतांनी हा श्लोक अशांच्यासाठीच सांगितला आहे. याचा अर्थ असा की, उपदेश करावयाचा तो सुद्धा कर्तव्यकर्म म्हणून करावयाचा. परिणामाची अपेक्षा बाळगून यशापयशाची चिंता करावयाची नाही. कुणी ऐको न ऐको. जाणत्याने आपले समाजाला मार्गदर्शन करण्याचे कर्तव्यकर्म करित राहावे. हिताचे, चांगले सांगत असूनही कोणी ऐकत नाही म्हणून वैतागाने डोक्यात राख घालून घेण्यात अर्थ नसतो. जे व्हायचे असेल ते होईल या भावनेनेच शेवटी स्वस्थ बसणेच आवश्यक असते.

असे स्वस्थ बसावे, उपदेश विफल झाल्याचा वैताग मानू नये, याचे आणखीही एक कारण संभवते. ते असे की, खरोखरीच माणूस वागतांना प्रकृतिधर्माशी अत्यंत प्रामाणिक राहून वागत असेल तर क्रमाक्रमाने, हळूहळू त्याची प्रगती होत जाईल. वाहणे हा पाण्याचा धर्म. पाणी कोणत्याही दिशेने वाहत राहिले तरी शेवटी सागरालाच मिळणार. मग मार्ग अगदी परस्पर विरुद्ध असले तरी अडचण निर्माण होत नाही. अंतर पडते ते लौकर का उशीरा या कालाचे. वेगाने वाहून समुद्राला मिळणारे पाणी अधिक पथ्यकर असते. जे प्रवाह मंदगतीने वाहतात त्यांचे पाणी अपथ्यकर असते. पण समुद्राला मिळाले की सर्व पाणी एकरूपच होते. त्यामुळे केवळ प्रकृतिधर्मांमुळे घडणाऱ्या घटनांची चांगल्या वाईटासंबंधीची फार चर्चा करू नये. ते जसेच्या तसे मान्य करावे. सांगून पहावे, नाही जमले तर सोडून द्यावे. निसर्गाने जसे व्हावयाचे तसे होईल म्हणून स्वस्थ राहावे. कारण चांगली माणसे म्हणून ज्यांचे वर्णन करता येईल अशी माणसेसुद्धा

एकसारखी नसतात. हड्डी, तापट, उतावळी, हळवी, घुमी, प्रेमळ, तुसडी, मोकळी, अव्यवस्थित, टापटिपीची, बुद्धिमान, मंद, चाणाक्ष, भोळी, फटकळ, सौजन्यशील, विनयी, ताठर असे कितीतरी प्रकार चांगल्या भल्या माणसांच्याही स्वभावाचे असतात. तेव्हा उपदेशाचा परिणाम सर्वांवर सारखा कसा होणार आणि सर्वांची प्रगती सारख्या वेळात सारखीच कशी दिसणार ?

प्रकृतिधर्माने वागत असतांनाही उद्धाराचा एक मार्ग उपलब्ध असू शकतो. प्रकृती ही जड असतानाही ती आपल्या प्रमाणात नेमकेपणाने राहिली तरी फारसे बिघडत नाही. माणसाच्या बाबतीत हा नेमकेपणा राहत नाही ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे.

आपापल्या स्वभाव-धर्माप्रमाणे इंद्रिये उपभोग घेतात हे खरे, त्या विषयसेवनाला मान्यताही द्यावी. क्वचित् दिलीही पाहिजे. पण विषयसेवनामुळे जे बरे वाटते त्याचा परिणाम म्हणून मनुष्य आरंभी तरी इंद्रियांचे लाड करतो. श्रीखंड आवडते, खाल्ले तर चांगले लागते, सुखाने मिळते, अजून ते बाधते याचा अनुभव आलेला नाही, आता मिळते तेवढे वा खाववते तेवढे खाण्यास काय हरकत आहे? असे माणसास वाटू लागते आणि तो कौतुकाकौतुकाने खात असतो. अशा रितीने तो विषयात रमू लागला की त्याचा घात झाल्याशिवाय राहात नाही. पतंग ज्योती भोवती दुरून दुरून फेऱ्या मारीत असतो, तोपर्यंत सुरक्षित असतो पण त्याने लाडात येऊन ज्योतीला मिठी मारली की त्याचे मरण अचूकपणे ओढवते. म्हणून शहाण्या माणसाने स्वभावतः विषय-सेवनाकरिता लाभलेल्या इंद्रियांचेही लाड करू नयेत. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, सापाशी खेळणे कधी सुरक्षित असते काय? वाघाशी कधी मैत्री करता येते काय? हालाहलासारखे भयंकर विष कौतुकाने प्राशन केले तरी ते पचून अंगी लागते काय? मुद्दाम लावलेली आग घर जाळून टाकते आणि पलित्याचा खेळ खेळता-खेळता लागली तर न भडकता घराला सुरक्षित ठेवते, असे होते काय? म्हणून इंद्रियांचे कधी लाड करू नयेत. त्यांचे लाड करणे केव्हाही न परवडणारेच असते.

इंद्रियांना त्यांचे ते ते विषय आवश्यकतेप्रमाणे योग्य प्रमाणातही देऊ नयेत असा मात्र याचा अर्थ नव्हे. फार खाऊ नको म्हणता तर मुळीच खात नाही, असे म्हणून चालत नाही. तापून बोलू नको सांगताच बोलणेच

सोडून देतो, असे म्हणणे इष्ट नाही. वैद्यकशास्त्राने अतियोग, अयोग, हीनयोग हे टाळण्यासच सांगितले आहेत. पुढे सहाव्या अध्यायात गीताही,

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।

न चाति स्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

युक्ताहारविहारस्य युक्त चेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

फार खाणाराला वा मुळीच न खाणाराला, सदा झोपून राहणाराला वा सारखी जागरणे करणाराला योग साधत नाही असे स्पष्ट शब्दात सांगते. आहारविहार, शरीराच्या विविध हालचाली, जागणे, झोपणे, सर्व काही प्रमाणात असावे. तरच योगसाधन सुखावह होते, असे म्हटले आहे. शरीरधारणेसाठी विषयोपभोगाची आवश्यकता आहेच. पण चैन आणि गरज यातील भेद समजून घेतला पाहिजे. या दृष्टीने उषस्ती चाक्रायणाची उपनिषदातील कथा सर्वदा लक्षात ठेवण्यासारखी आहे.

कुरु देशात राहणारा उषस्ती चाक्रायण तेथे पडलेल्या दुष्काळाने त्रस्त होऊन आपल्या लहान वयाच्या पत्नीसह इभ्य नावाच्या एका व्यक्तीच्या गावी आला. इभ्य त्यावेळी शिजविलेले हुलगे खात होता. भुकेलेल्या उषस्तीने इभ्याकडे अन्नाची याचना केली. इभ्याने उषस्तीचे स्वागत केले. पण तो म्हणाला - अतिथिदेव, क्षमा करा. माझ्याजवळ मी पानात घेऊन खात असलेले एवढेच हुलगे आहेत. हे उष्टे अन्न आपणास कसे देऊ? भुकेने व्याकुळ झालेला उषस्ती म्हणाला,

नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम उपनिहिता इति । एतेषां मे देहीति होवाच, तानस्मै प्रददौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति होवाच । न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच, कामो म उदपानमिति ।

यातीलच देता येतील तेवढे हुलगे मला दे. दुसरा उपाय नाही. इभ्य ठीक आहे म्हणाला आणि त्याने आपल्या पानातील सर्व हुलगे उषस्तीला दिले. उषस्ती ते खाऊ लागला. तेव्हा इभ्याने आपल्या जवळील पाण्याचा तांब्याही उषस्तीपुढे केला. तेव्हा उषस्ती म्हणाला, नको-नको मी हे उष्टे पाणी पिणे योग्य नाही. इभ्याला आश्चर्य वाटले. थोडा रागही आला

असेल. तो म्हणाला, भल्या गृहस्था! माझ्या पानातील उष्टे हुलगे तुला चालले. तर पाण्याला अडचण कोणती? पाणी उष्टे म्हणून नाकारतोस मोठे आश्चर्य आहे! उषस्ती गंभीरपणे म्हणाला - तुला नवल वाटणे स्वाभाविक आहे. पण पाणी नको म्हणालो त्याला कारण आहे. दुष्काळी प्रदेशातून आल्यामुळे अन्नावाचून माझी अशी दशा झाली होती की, उष्टे असले तरी हे तुझे हुलगे खाल्ल्यावाचून मी जगलोच नसतो. पाण्याची स्थिती तशी नाही. बाहेर चांगले शुद्ध पाणी मला मिळणे शक्य आहे. एक केले तसेच दुसरे करावयास काय अडचण आहे असे म्हणून आळसाने, भिडेने तुझे उष्टे पाणी पिणे योग्य नाही. अन्नाची या क्षणी मला जितकी आवश्यकता होती तशी पाण्याची नाही. त्यामुळे बाहेर चांगले पाणी उपलब्ध असताना आणि ते मिळणे शक्य असताना तुझे हे उष्टे पाणी पिणे हा माझा 'काम' ठरेल, ही माझी आसक्ती ठरेल, चैन ठरेल. चांगले पाणी मला इच्छेनुसार कोठेही मिळणे शक्य असताना उष्टे पाणी पिणे अयोग्य आहे.

माणसाला चैन व गरज हे दोन्ही शब्द चांगले माहिती असतात. त्याचा अर्थही त्याला माहिती असतो. म्हणून तो सोयीस्करपणे आपल्या चैनीलाच गरज समजत असतो. चैन आणि गरज यातील भेद सगळ्यांचा सारख्या प्रमाणात असणार नाही. व्यक्तीव्यक्तीत त्यामध्ये वेगळेपणा संभवे. पण या बळावर कोणी स्वतःच्या चैनीला गरज समजू लागला तर ते चालणार नाही.

कित्येक वेळा हे न कळत अज्ञानाने होते. कारण मोहक असणे, आकर्षक असणे हाही अपथ्याचा एक स्वभाव आहे. अजीर्ण होते ते पुरणाच्या पोळीचे, कडुलिंबाच्या पाल्याचे नाही. इंद्रियाचे लाड करण्याची वृत्ती बळावते, त्याचे एक कारण असेही असू शकते की, शृंगार, विलास, रसिकता हे गुण प्रगत समाजामध्ये सुसंस्कृतपणाचे मानले जातात. त्यांच्या स्वीकारामुळे मनुष्याची अभिरुची उच्च आहे हे सिद्ध होते, असे मानले जाते. या विधानाशी माझा विरोध नाही. पण संयम न करणारा मनुष्य रसिक आणि संयम करणारा मनुष्य रुक्ष असतो असे म्हणणेही मला पटत नाही. स्वतः ज्ञानेश्वरमहाराज अरसिक आहेत असे कधीतरी मनात येईल काय? एकूण ज्ञानेश्वरीची भाषाशैली, अनेक ठिकाणाची वर्णने, उदाहरणादाखल वापरलेल्या उपमा यातून ज्ञानेश्वर महाराजांची रसिकता सहज सिद्ध

होण्यासारखी आहे. स्वतः ज्ञानेश्वरमहाराज स्पष्ट शब्दात रसिकतेचा पुरस्कार करतात. भगवान् रामचंद्रही मोठे रसिक आहेत. जीवनातील सर्व प्रकारचा उपभोग त्यांनी रसिकतेने घेतला आहे. वाल्मिकी रामायणात आलेली वर्णने पाहिली म्हणजे शृंगारातही रामचंद्रांना किती रस होता ते लक्षात येते. रामसीतेच्या शृंगाराचे भवभूतीने केलेले वर्णन तर विरक्तालाही मोडून टाकणारे आहे. पण ही रसिकता संयमी आहे. कुलवती युवतीप्रमाणे मर्यादशील आहे. हा विलास आसक्तीत बुडालेला नाही. कर्तव्याच्या मर्यादा मोडणारा नाही. रावण हा खरा रसिकच नव्हे. रावणाला रसिक म्हणणे हा रसिक शब्दाचा अपमान आहे. रावण हा निर्लज्ज आहे, उन्मत्त आहे, उद्दाम आहे.

इंद्रियांचे लाड करू नयेत असे म्हणण्यामागची भूमिका समजावून घेतली पाहिजे. ज्ञानेश्वर महाराजांनी दिलेल्या वाघ-सर्पाच्या उपमातून 'लाड करू नयेत' हे म्हणण्यामागचा हेतू स्पष्ट होतो.

सर्कशीत पूर्वी झालेली एक दुर्घटना आहे. एक चांगली वाघीण मालकाची मोठी लाडकी होती. फार चांगली कामे करावयाची, मवाळपणे वागावयाची; पण तिनेच एक दिवस मालकाचे पोर मारून टाकले. वाघाला खेळवावेही पण मित्र समजून नाही. पिंजऱ्यात ठेवावे आणि बाहेर काढले तर चाबकाच्या धाकात राखावे. अग्नी उपयुक्त आहे, पण शेगडीच्या, चुलीच्या बाहेर पडला नाही तर! इंद्रियांना विषयोपभोग देतांना फार सावध राहिले पाहिजे ते यासाठी. जी वस्तू प्रकृत्या बाधक आहे ती एखाद्यावेळी बाधली नाही म्हणून निर्धास्तपणाने स्वीकारणे शहाणपणाचे ठरणार नाही.

आपण इंद्रियांचे लाड करतो त्याचे एक तात्त्विक कारणही लक्षात घेतले पाहिजे. आपल्या धारणेप्रमाणे देह हेच आपले स्वरूप आहे आणि त्यामुळे इंद्रियांना आपण आपली समजतो. ज्याला आपण आपला समजतो त्याचे लाड करतो. आप्तेष्ट, मुलेबाळे, पत्नी यांचे लाड चढत्या क्रमाने होतात. कारण त्यांच्याविषयीची आपलेपणाची भावनाही चढती वाढती असते. नोकराची उपयुक्तता आपल्याला माहिती असते. आपण नोकर बाळगतोही पण त्याचे लाड करीत नाही. त्याला पगार देतो, पोसतो, दसरा दिवाळीला कपडे करतो, पण मर्यादित ठेवतो. कारण नोकर आपला नाही हे आपणास माहित असते. असाच विचार करीत गेले म्हणजे मग आप्तेष्ट

आपले नाहीत, मुले आपली नाहीत, पत्नी आपली नाही हेही माणसाला प्रसंगवशात उजाडते. हेच विचारांचे सूत्र पक्के ठेवले म्हणजे इंद्रिये व देह आपला नाही हेही सहज समजते.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात - देह प्रकृतीच्या स्वाधीनचा आहे. तो आपला थोडाच आहे? त्याला भोग देण्यासाठी आपण काय म्हणून झटावे? श्रम करून मिळविलेली संपत्ती देह पोषणासाठी वापरणे योग्य आहे काय? देह हा पांच भूते एकत्र येऊन निर्माण झालेली जड वस्तू आहे. शेवटी मातीत मिळून ती पंचत्वला जाणार आहे. त्याला पोसण्यासाठी आपण जर श्रम केले तर त्यात लाभ कोणता? ज्ञानेन्द्रियांच्या चैनीसाठी कर्मेन्द्रियांना राबविणे हे चाकराला पडचाकर देण्यासारखे आहे. केवळ देहाचे पोषण करित राहिल्याने सर्वस्वाची हानी होते हे माणसाने लक्षात ठेवले पाहिजे. पुढील श्लोकात उद्भाराचा जो आदेश भगवान् देत आहेत त्याची भूमिकाच ज्ञानेश्वरमहाराजांनी या श्लोकावरील ओव्यातून मांडली आहे.

प्रत्येकजण आपल्या प्रकृतीला धरूनच वागावयाचा असे जर निरपवाद गृहीत धरले तर मग शास्त्रांची आवश्यकताच नष्ट झाली असे होईल. शास्त्रे उपदेश करणार, आदेश देणार, समजावून सांगणार, ते सर्व, माणसाने चुकीच्या मार्गातून चांगल्या मार्गाकडे वळावे, हिताकडे वळावे म्हणून. वागणे प्रकृतीच्या स्वाधीन आहे असे म्हटल्यानंतर उपदेश कोणाला करावयाचा आणि केला तरी उपयोग काय, अशी शंका येणे स्वाभाविक आहे. तेव्हा प्रकृतीच्या आधीन गोष्टी राहतात त्या कोणत्या? आणि त्याचा वाईट परिणाम स्वतःवर होऊ न देण्याचा मार्ग कोणता ते भगवान् आता सांगणार आहेत.

इंद्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥३४॥

इंद्रियांचे स्वतःच्या विषयाविषयी राग किंवा द्वेष हे ठराविक असतात. माणसांनी त्या राग-द्वेषांच्या आधीन होऊ नये. हे रागद्वेष हेच माणसाचे उन्नतीच्या मार्गातले शत्रू आहेत.

सभोवती पसरलेल्या जगताचा अनुभव मनुष्य ज्या मार्गाने घेतो त्याला इंद्रिय असे म्हणतात. ही अनुभव घेणारी इंद्रिये पांचच आहेत. कर्मेन्द्रिये,

माणसाला मिळवणे, टाकणे यासाठी जे प्रयत्न करावे लागतात, त्यांना सहाय्य करणारी आहेत. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध या पाच गुणांच्या रूपात माणूस जग प्रत्यक्षात अनुभवीत असतो आणि हे गुण क्रमाने कान, त्वचा, डोळे, रसना (जीभ) नाक, या इंद्रियांच्या द्वारा अनुभव निर्माण करतात. बाहेरच्या जगाचा माणसाशी संबंध येतो तो असा. ही सर्व इंद्रिये केवळ आपापलीच कामे करीत असतात. कामाची आलटापालट त्यांना कधी करावीशी वाटत नाही. तुम्ही बदल लादावयाचे ठरविले तर इंद्रिये पूर्ण असहकार करतात. शरीरात लोकशाही नाही. त्यामुळे कामे नेमकी आणि वेळेवर होत असतात. ती ती इंद्रिये आपला आपलाच विषय घेतात व विषय घेण्यासंबंधीची इंद्रियांची धारणा प्रामाणिक असते. पण एवढ्याच मर्यादेत त्यांची कामे होतात असे मात्र नाही. विषयग्रहणाबरोबरच त्याविषयासंबंधी इंद्रियांच्या ठिकाणी चांगल्या-वाईटाची, मागोमाग हवे-नकोची आणि त्यातून पुढे आसक्तीची किंवा तिरस्काराची भावना निर्माण होते. ही मात्र नेहमीच प्रामाणिक असते असे नाही. बहुधा ती तशी नसते. चांगले-वाईट, हवे-नको, आसक्ती वा तिरस्कार कोणाचा कसा पालटेल आणि त्याचे परिणाम केव्हा-कसे प्रगट होतील हे निश्चयाने सांगणे अवघड आहे. कारण इंद्रियांच्यापेक्षा मनाचा भागच या प्रकरणात अधिक असतो.

एकदा चार गुंड मुले शाळा बुडवून गावाबाहेर चिंचा आणि बोरे खाण्याकरिता आली. तिथे एक मारुतीचे जुने देऊळ होते. मारुतीचे नाक मोठे होते. काही तरी खोडी म्हणून एका मुलाने मूर्तीच्या नाकपुडीत बोट घातले. आत विंचू होता. त्याने नांगी मारली. मुलाला वेदना झाल्या. पण त्या न दिसू देता तो इतरांना म्हणाला, काय गार झुळूक येते आहे आतून! ते ऐकून दुसऱ्याने बोट घातले. तोही आपल्या वेदना आवरून हो! खरंच काय छान वाटतंय, असे म्हणाला. तिसऱ्याने व चौथ्यानेही बोट घातले व चारी जेव्हा समदुःखी झाले तेव्हा हात झाडीत दुःखाने ओरडू लागले. विंचू चावताच ओरडले नाहीत. तेव्हा वेदनांचा ओरडणे हा स्वाभाविक परिणाम मानता येईल काय? तीच गोष्ट चांगल्या वाईटाची आणि तदुत्पन्न रागद्वेषाची. चकली कुरकुरीत लागली पाहिजे म्हणजे कुरकुरीत असा लागणारा स्पर्श चकलीच्या ठिकाणी गुण आहे. पुरणाची पोळी आणि शिरा या ठिकाणी तो अभिप्रेत नाही. तिथे लुसलुशीत मऊपणाची अपेक्षा असते.

शाकाहारी मनुष्य मासळीच्या दुकानावरून गेला की नाकाला पदर लावतो. मांसाहारी माणसाला बोंबिलाचा वास येताच तोंडाला पाणी सुटते. लसूण स्वतः खाताना बरा वाटतो. पण त्याच माणसाला दुसऱ्याच्या तोंडाचा लसणीचा वास आल्यास नकोसा वाटतो. हिंग चिवड्यात वा भज्यात रुची उत्पन्न करतो. पण श्रीखंडात वा बासुंदीत घातला तर तो पदार्थ कोणी तोंडात घालणार नाही. म्हणजे एकच हिंग एकाच जिभेला, एकाच नाकाला एका पदार्थात हवा वाटला, एका पदार्थात नको वाटला.

रामकृष्ण परमहंस कोळणीची एक गोष्ट सांगत असत. माशाने भरलेल्या टोपल्या घेऊन बाजाराला गेलेल्या कोळणी मासळी विकून परत फिरल्या तेव्हा उशीर झालेला होता. रात्र काढण्यासाठी त्या एका दुकानासमोरच्या फळीवर झोपल्या. ते दुकान गंध्याचे होते. दुकानामध्ये अष्टगंध, कापूर, उदबत्या, चंदन, बुक्का असे सुगंधी प्रकार भरलेले होते. त्या वासात कोळणी बेचैन झाल्या. त्यांना झोप येईना. शेवटी त्यांनी मासळीचा वास असलेल्या टोपल्या तोंडावर झाकून घेतल्या आणि मग त्यांना शांतपणे झोप लागली. विषयासंबंधी उत्पन्न होणारे चांगले-वाईट, हवे-नको हे कसे अप्रामाणिक आहे, हे यावरून लक्षात येईल.

डोळ्याला काळे दिसते, जिभेला कडू कळते, त्वचेला कठीण लागते हे योग्य आहे; नैसर्गिक आहे. ते तसे असलेच पाहिजे. पण लाडावलेली इंद्रिये एवढेच सांगून थांबत नाहीत. ती त्याच्या मागोमाग हवे-नको म्हणतात. सावध राहावे लागते ते या हवे-नकोसाठी. जिभेने पदार्थाची चव सांगावी हे बरोबर आहे पण जिभेने पदार्थाचे प्रमाण ठरवावे हे योग्य आहे काय? कडू लागते म्हणून रोग असतांनाही औषध घेत नाही. असे वागणे म्हणजे पदार्थाचे प्रमाण जिभेच्या स्वाधीन करणेच आहे. आरोग्य सांभाळावयाचे तर असे होता कामा नये. मन इंद्रियांचे लाड पुरविते आणि परिणामांचा विचार न करता शरीर मनामागे धावते. या वागण्याला आसक्ती, विषयलोलुपता, इंद्रियांची गुलामगिरी असे म्हटले आहे. सिद्ध पुरुषाच्या इंद्रियांचे ज्ञान आमच्यासारखेच असते. जे आमहाला काळे दिसते ते त्यांनाही काळेच दिसते. पण या रूप-ज्ञानाचा परिणाम म्हणून उत्पन्न होणारे चांगले-वाईट मात्र त्यांचे आमचे सारखेच असेल असे नाही. त्यांचे चांगले-वाईट, हित आणि अहित यांचा विचार करून ठरते. कारण मुळात

ते सर्व प्रकारच्या भेदाच्या पलीकडे गेलेले असल्याने अलिप्ततेमुळे त्यांचे विवेकज्ञान पूर्णपणे कार्यक्षम असते. आमचे मात्र असे होत नाही. आम्ही आसक्तीतून विचार करतो. म्हणून आम्हाला अधिक दक्षता घ्यावी लागते.

यासाठी कबिरांनी अगदी सोपा उपाय म्हणून कर्मेन्द्रियांनी ज्ञानेन्द्रियांना साथ देऊ नये हा मार्ग सांगितला आहे. कबीर म्हणतात -

मन गया तो जाने दे मत जाने दे शरीर ।

नहीं खिंची कमान तो कहाँसे छूटेगा तीर ॥

मन गेले तर जाऊ दे पण शरीर जाऊ देऊ नकोस. धनुष्य ओढलेच गेले नाही तर बाण सुटण्याची भिती नसते. प्रत्यक्ष जो धोका होतो तो बाण सोडण्याच्या इच्छेमुळे होत नाही. प्रत्यक्ष बाण लागल्यामुळे होतो. मन आणि इंद्रिये माणसांच्या स्वाधीन रहात नसल्यामुळे शास्त्रांचा आधार घेऊन माणसाने स्वतःचे वर्तन ठरवावे. तसे केले नाही म्हणजे घात होतो. सिद्धांचे अवयव त्यांच्या आज्ञेने वागतात. म्हणून त्यांना पाप लागत नाही. आमचे त्याच्या उलट आहे. आम्ही अवयवाच्या स्वाधीन आहोत म्हणून आमच्या अयोग्य कृतीचे पातक आम्हास लागते. डोळा वाईट नाही. डोळ्याला दिसणारे रूप वाईट नाही. त्याच्यामुळे उत्पन्न होणारी इच्छा ही त्या रूपाच्या आकाराचा निर्णय घेते आणि मग ती चांगली किंवा वाईट ठरते आणि आसक्ती वा तिरस्कार निर्माण करते. मग त्या वृत्तीला अनुसरून क्रिया घडतात आणि संकटे येतात. पाहिलेल्या रूपांमुळे, घेतलेल्या चवीमुळे, अनुभविलेल्या स्पर्शामुळे माझ्या अंतःकरणाला जो संतोष होतो तो धोक्याचा ठरण्याची शक्यता असते.

प्रवासात माणसाला संगत सोबत असावी. पण ती सभ्यतेचे सोंग घेतलेल्या ठगाची असेल तर? गाव संपेपर्यंत तीही बरी वाटेल. पण गाव संपताच सर्वस्व लुबाडले जाईल, गळफास बसेल. वेश्या दिसायला चांगली म्हणून जवळ केली तर दुर्धर रोगाने शरीर सडल्याशिवाय राहणार नाही. तेव्हा चांगले-वाईट वाटले तरी हवे-नको ठरविण्यापूर्वी विचार केला पाहिजे. या बाबतीतले अज्ञान जो जो अधिक तो तो अधिक दक्षता बाळगली पाहिजे. शास्त्रे काय सांगतात, चांगली माणसे कशी वागतात ते पाहून मग आपण कसे वागावयाचे ते ठरविले पाहिजे. यासाठी मनात

आले, करावेसे वाटले की, सहसा लगेच करू नये. मधे काहीतरी काळ जाऊ द्यावा. म्हणजे विचाराला मोकळीक मिळते. धोका तेवढ्या प्रमाणात कमी होतो. आलेली ऊर्मी आवरून धरता आली की मग मिळवावयाचे असे थोडेच राहते. ध्येय-सिद्धी जवळ येते असे तुकाराममहाराज म्हणतात.

बरे वाटले की, हाव वाढते ती घातक ठरते. इंद्रियांच्या भोगात बरे वाटणे हे एक गळाला लावलेल्या आमिषासारखे आहे. आमिषामध्ये गळ आहे तो घशात अडकून प्राण घेऊन जाईल हे, गळ लपलेला असल्याने माशाच्या लक्षात येत नाही आणि मग त्याला मरावे लागते. अभिलाषेमुळे तसेच होते. नुसता संग हा खरोखरीच तितका त्रासदायक होत नाही. त्या संग्याचे जे परिणाम होतात ते त्रासदायक होतात. संग्यामुळे तिटकारा किंवा आसक्ती उत्पन्न होते. हे जर झाले नाही, तर तो मुक्तच समजावा.

चांगल्या-वाईटाचे निर्णय प्रामाणिकपणे घेता आले तर ते माझे मी घ्यावयास हरकत नाही. पण अंतःकरण रजतमापासून मुक्त झाले नाही तोवर घेतलेले निर्णय प्रामाणिक ठरण्याची शक्यता नसते. अशा वेळी शास्त्राचा आधार घेणे हे नेहमीच इष्ट असते. शास्त्राधार हे गच्चीच्या कठड्यासारखे आहेत. त्यांचे नुसते अस्तित्वही माणसांच्या अंतःकरणात विश्वास उत्पन्न करते.

अभिलाषेतून क्रोध, बुद्धिनाश निर्माण होतो. म्हणून काही वेळा मूळ कारण संग, तेच टाळावे असे सांगितले जाते. रेल्वेच्या गार्डाच्या डब्यात गार्डासाठी बसावयास स्टूल किंवा बिनहाताची खुर्ची असते. पाय लांब पसरून झोपता येईल असा कोच किंवा बाक त्या डब्यात ठेवलेला नसतो. कामाच्या वेळी झोपू नये हे न कळण्याइतका गार्ड काही अज्ञानी असत नाही. तो थोड्या विश्रांतीसाठी आडवा झाला तर तेवढ्याने काही बिघडतही नाही. पण आडवा होऊन डोळा लागला तर गाडीला धोकाच होईल. तेव्हा तो प्रसंगच येऊ नये अशी व्यवस्था केलेली असते. शरीराची व्याधि-प्रतिकारशक्ती चांगली असली म्हणजे जंतुसंसर्ग झाला तरी तो बाधत नाही हे खरे; पण माणसाने आहार घेताना तो स्वच्छ आणि शुद्ध असेल अशीच दक्षता घेतली पाहिजे. आपली रोग-प्रतिकारशक्ती चांगली आहे अशी कल्पना हातापायांच्या शक्तीवरून केली तर ते योग्य ठरत नाही.

धोका टाळण्यासाठी सर्वच दृष्टीने सावध राहावे लागते ते यासाठीच.

धोका निर्माण करणारे विषय हे फार धूर्त आहेत. पारधी जसा चहूकडून वेढे घालून सावजाला ठार करण्यास सोयीच्या ठिकाणी आणतो तसे इंद्रियांचे रागद्वेषही करतात. इंद्रजांनी स्वतःचे राज्य स्थिर व्हावे म्हणून अनेक खोट्या गोष्टी शिक्षणाच्या माध्यमातून भारतीयांच्या गळी उतरविल्या आणि पूर्वी स्वतःच्या राज्याला आणि आता इंद्रजी संस्कृतीला स्थिरता आणून दिली. “आर्य हिंदुस्थानात बाहेरून आले. गिरिजन हेच आदिवासी आहेत. भारताची सभ्यता दीड दोन हजार वर्षांपेक्षा जुनी नाही. भारतीय तत्त्वज्ञान ही ग्रीकांची उसनवारी आहे. वेदकालीन लोक रानटी, असंस्कृत होते. वर्णाश्रमधर्म ही समाजरचनेची वाईट पद्धती आहे. संबंधितांनी स्वार्थ साधण्यासाठी धर्माचे स्तोम माजविले. प्राचीन भारत भौतिक विज्ञानाच्या दृष्टीने अंधारात होता. हिंदू धर्मात माणुसकीचा विचार केलेला नाही.” इत्यादी इत्यादी अनेक सिद्धांत-उपसिद्धांत आज भारतीयांच्या डोक्यावर चढलेले आहेत. ते इतके की, स्वराज्यप्राप्तीनंतरही आपण आपल्या संस्कृतीचा आणि इतिहासाचा स्वतंत्र स्वयंभू दृष्टिकोनातून विचार करू शकत नाही. मुसलमानांचे आक्रमण सर्वांगीण नव्हते. त्यांच्या राजवटीच्या सातशे आठशे वर्षांतही आपण स्वत्वाला फारसे पारखे झालो नाही. इंद्रजांची राजवट दीडशे वर्षेच टिकली. पण त्यांचे आक्रमण मात्र सर्वांगीण होते. त्यामुळे बुद्धिभ्रंश झाला आणि आपण स्वत्वाला पारखे झालो. स्वराज्य मिळूनही स्वातंत्र्याला मुकलो. सुख-स्वास्थ्य-समाधानाला आंचवलो. साधनात थोडी प्रगती झाली. पण त्याचे खरे फळ पदरात पडले नाही. नको ते संस्कार झालेली बुद्धी विचार करताना विपरीत निर्णय घेते ती का, हे कळण्यासाठी इंद्रजी शिक्षणाचे हे वर्णन येथे सांगितले.

आसक्तीचे मनबुद्धीवर आक्रमण हे असे सर्वांगीण असते, इंद्रिये लाडावतात, मन विषयाचे गुलाम बनते आणि मग जिने विवेक करावयाचा ती बुद्धीही इंद्रिय-मनाला अनुकूल ठरेल असे भोगासक्तीला प्रतिष्ठा देणारे भ्रांत तत्त्वज्ञान निर्माण करते. विषयाच्या सहवासाचा हा स्वाभाविक परिणाम आहे. गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायात हा अनुक्रम स्पष्टपणे सांगितला आहे. तेथे गीतेने म्हटले आहे की-

ध्यायतो विषयान्मुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥६३॥

विषयाचे स्मरण, मग त्यांचा सहवास, सहवासातून आसक्ती, आसक्तीतून क्षोभ, क्षोभातून संमोह, संमोहातून स्मृती बारगळणे, त्यातून पुढे बुद्धिभ्रंश आणि बुद्धिनाशातून सर्वनाश, अशा रीतीने अधःपाताचा सर्व क्रम पुरा होतो. यासाठी मनुष्याने सावध राहून इंद्रिये विषयांचे ग्रहण करित असली तरी त्यातून उत्पन्न होणारे रागद्वेष आपल्या डोक्यावर चढू देता कामा नयेत. गीता हा मार्ग स्पष्ट शब्दात सांगत आहे.

दुर्दैवाने आपण या अलौकिक तत्त्वज्ञानाला, तिन्ही काळी सारखेच उपयुक्त मार्गदर्शन करणाऱ्या ग्रंथाला कालबाह्य विचारसरणीचा ग्रंथ समजतो. या तत्त्वज्ञानाने विचारांची कोंडी निर्माण केली आहे. मनुष्याच्या उत्साहाला विरजण घातले आहे, असे काहीतरी बोलतो. वॉरन् हेस्टिंग्ज सारखा इंग्रजही गीतेच्या तत्त्वज्ञानाने प्रभावित होतो आणि आम्ही मात्र गीता कालबाह्य समजत असतो. कोंडी फोडणे आणि कठडे काढून टाकणे हे एकरूप नाही हे लक्षात ठेवले पाहिजे. कोंडी अवश्य फोडावी पण कठडे काढून टाकण्याची घातक चूक करू नये. मनुष्यप्राणी हा उंचावर राहणारा आहे. जो जो उंचावरून वावरावे तो तो कठड्याची आवश्यकता विसरून चालणार नाही, हे लक्षात ठेवावे. जमिनीलगत सरपटत चालणाऱ्या कृमी-कीटकांना त्याची गरज नाही कारण त्यांचे जीवन उन्नत नाही. माणसाचे ते आहे. धर्मशास्त्र हा संरक्षक कठडा आहे, आडविणारी कोंडी नाही, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. यासाठी आसक्तीला वा रागद्वेषांना अंतःकरणात थाराही देऊ नये. त्यांचे स्मरणसुद्धा करू नये. हृदयामध्ये शास्त्रविहित अशा स्वधर्माचरणाविषयी जिव्हाळा बाळगावा. तो कधी ओसरू देऊ नये.

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥

स्वधर्माचे माहात्म्य वर्णन करताना भगवान् म्हणतात - स्वधर्म पालन करताना काही अडचणी आल्या, गैरसोय वाटली, अवघडपणा जाणवला तरीही सोप्या सोयीच्या वाटणाऱ्या अशा परधर्मपेक्षा स्वधर्माचे आचरण करणे श्रेयाचे आहे, हिताचे आहे. स्वधर्माचे पालन करताना एखादेवेळी

मृत्यू जरी आला तरीही तो कल्याणकारकच मानला पाहिजे. परधर्म हा नेहमी खरोखरीच भयावह असतो.

परधर्माला भयावह म्हणणे नीट लक्षात येत नाही. सामान्यतः मृत्यू हीच सर्वात भयावह वस्तू आहे, असे आपण समजतो. स्थूल अर्थाने ते खरेही आहे. पण सुसंस्कृत मानवी जीवनाचा विचार करताना अपकीर्ती, दैन्य, लाचारी, पारतंत्र्य या त्याहीपेक्षा भयावह गोष्टी आहेत. त्यापेक्षा मृत्यू चांगला असेच सज्जन समजतात. 'मृच्छकटिका'चा नायक चारुदत्त म्हणतो, न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः । मी मरणाला भीत नाही, अपकीर्तीला भितो! दैन्य आणि मरण यातील दैन्य अधिक दुःखदायक असे तो म्हणतो. पण ही गोष्ट फक्त सुसंस्कृत माणसालाच समजेल. पशुपक्ष्यांना हे समजणे शक्य नाही. कसेतरी जगणे, केवळ जगणे, हेच त्यांचे सर्वस्व असते. माणसाचे तसे कधीच असत नाही. निदान असू नये. धर्माकरिता प्राण देण्यात माणसाने भूषण मानलेले आहे.

पुढान्यांच्या नादानपणामुळे घडलेल्या पाकिस्तानच्या अशुभ निर्मितीच्या वेळी याचा अनुभव आपण व्यापक प्रमाणावर घेतला आहे. माणसे आपला धर्म सांभाळून पळून आली. त्यांनी संपत्ति गमावली. सहस्रावधी लोकांनी कत्तली पत्करल्या पण धर्मांतर केले नाही. स्वधर्माचरण हाच निसर्ग आहे. शरीराचे अवयव पहा, केवळ स्वधर्माचरण करतात. अन्ननलिका आणि श्वासनलिका शेजारी शेजारी आहेत पण श्वासनलिका अन्नाचा एक कणही स्वीकारीत नाही. चुकून एखादा कण श्वासनलिकेत गेला तर जोरदार ठसका लागतो आणि तो अन्नकण बाहेर पडल्याविना थांबत नाही. पाय दुखत असले तरी चालावयाचे काम पायांनीच केले पाहिजे. पायांना विश्रांती देण्यासाठी हाताने चालणे शक्य नाही. वा लोळत जाणे परवडत नाही. श्वास तोंडानेही घेता येतो. काही वेळा ते सोयीचे वाटते. पण आरोग्याच्या दृष्टीने ते कधीच हितावह असत नाही. कोणी काय वाटेल ते करावे अशी समानता मानण्याच्या काळातही आपण विशिष्ट व्यवसायाला संमतिपत्रक घेणे आवश्यक मानतो. ज्याची कामे त्याने करणे हेच सोयीचे असते. मोठ्या कारखान्यामध्ये वेगवेगळी कामे करणारी यंत्रे असतात पण त्या त्या यंत्राकडून ते तेच काम करून घ्यावे लागते.

आपल्या वर्णाश्रम पद्धतीत ही विभागणी होती आणि त्याच्या

जाणिवेसाठी काही मर्यादाही होत्या. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर ग्वाल्हेरला गाणे शिकत असताना माधुकरी मागून रहात असत. त्यांचे वय चौदा-पंधरा वर्षांचे असेल. त्यांना एकदा एका घरातून माधुकरी घेऊन बाहेर येत असताना ग्वाल्हेरच्या खुद्द शिंदे सरकारांचा धक्का लागला. एका ब्राह्मण मुलाला आपण शिवलो याचा खेद शिंद्यांना वाटला आणि त्याची भरपाई म्हणून त्यांनी त्या मुलाच्या जेवणाची व्यवस्था स्वतंत्ररीत्या करविली. एक सामान्य माधुकरी मुलगा, दुसरा त्या राज्याचा मालक; पण संस्कृतीच्या धारणेमुळे शिंदे सरकारांचे अंतःकरण मर्यादशील झाले होते. त्यांना त्यात कोणतेही वैषम्य वाटले नाही आणि अपमानही जाणवला नाही; ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. अलीकडे हे कुणी शांत मनाने, शांत डोक्याने ऐकून घेणार नाहीत; याची मला जाणीव आहे.

आपल्या सर्व आचारात या मर्यादेची जाणीव राहण्याची व्यवस्था आहे. पायात पायतणे घालून घरात कुठपर्यंत जावे, कपडे घालून कुठवर जावे, कोठे जाण्यासाठी सोवळे नेसून शुचिर्भूतच झाले पाहिजे ते ठरलेले असे. आज या मर्यादांची आपल्याला जाणीव नाही. उलट त्या मोडण्यातच आपण भूषण मानतो, प्रगत म्हणून मिरवितो. रस्त्यावरून येऊन पायातल्या पादत्राणांसकट जेवणघर-स्वयंपाकघरापर्यंत जाण्यात कोणती सुधारणा आहे कोणास ठाऊक? धर्मशास्त्र राहू द्या. आरोग्यशास्त्राचेही साधे नियम या गबाळ्या सुधारणेच्या नादात मोडत असतो. सोवळे ओवळे राहू द्या. पण पायतणामुळे रस्त्यावरची घाण जेवणघरात पोचते हेही लक्षात घेऊ नये काय? आणि ही मंडळी धाबळी न धुतल्यामुळे तिची टिंगल करीत असतात. सोवळे न धुता दीर्घकाळपणे वापरणे आंधळेपणाचेच आहे पण रस्त्यावरची पायतणे घाणेरडेपणाने जेवणघरात नेणे हे त्याहीपेक्षा जास्त दोषास्पद आहे.

आपल्या परंपरेत मर्यादा रक्षणाच्या हेतूने विषयलालसेला मर्यादा पडावी, परस्परांच्या हितसंबंधावर अतिक्रमण होऊ नये, लुबाडण्याच्या प्रवृत्तीला वाव मिळू नये, आवश्यकतेपेक्षा जास्त संचय केला जाऊ नये म्हणून अनेक विधिनिधेय शास्त्रकारांनी घालून दिले आहेत. त्यांचा विचार आजही केला पाहिजे. कोणाचा अधिकार कुठे, कशावर, किती प्रमाणात आहे हे शास्त्राने स्पष्ट केले आहे. ब्राह्मणाला शूद्राकडून प्रतिग्रह घेण्याची

मनाई आहे. शूद्र हा कष्ट करून पोट भरणारा असतो. अनुत्पादक व्यवसाय करणाऱ्याकडून त्याच्या अज्ञानाचा लाभ घेण्याची संधी उरू नये यासाठी हा नियम होता. शूद्राने शिवलेले न खाणे हे त्याचे स्थूल आणि वरवरचे रूप होते. शिवलेलेही खाऊ नये तर कमाईचे कसे खाणार? समाजामध्ये हे नियम जोपर्यंत सहजपणाने पाळले जात होते तोपर्यंत समाजजीवन सुखी, प्रसन्न, समाधानी होते. जे अनुचित आहे त्याचे आचरण करू नये. अयोग्याची इच्छा करू नये. क्वचित तशी झाली तर अहितकर भोग भोगू नयेत हे नियम संस्कृतीच्या माध्यमातून रक्तात भिनलेले होते. त्यामुळे अधिकाऱ्याने पैसे खाऊ नयेत, पुढाऱ्याने सार्वजनिक कामातून आपले घर भरू नये, मंत्र्याने जनतेच्या पैशाची उधळपट्टी करीत परदेशाच्या वाऱ्या करू नयेत, या गोष्टी सांगण्याचा कधी प्रसंग येत नसे. सहज मिळाले म्हणून जसे कोणी विष खात नाही, तसे जे न्यायाने आपले नाही, धर्माने आपल्या अधिकारातले नाही, त्याच्याविषयी माणसाच्या मनात इच्छाही उत्पन्न होत नाही. मात्र त्यासाठी स्वधर्मावर निष्ठा असावी लागते.

एकदा एक संन्यासी गावाबाहेरच्या पाराजवळून नदीकडे चालला होता. त्याला पाराच्या कोपऱ्यावर एक सोन्याची मोहोर पडलेली दिसली. समोरून एक पखालवाला रेड्याच्या पाठीवरील पखालीत पाणी भरून घेऊन येत होता. संन्याशाला वाटले की हा गरीब मनुष्य आहे तो मोहर पाहील तर त्याला उचलून घेण्याची इच्छा होईल. म्हणून लगबगीने पुढे येऊन संन्यासी त्या मोहरेवर पाय देऊन उभा राहिला. पखालवाल्याने त्या संन्याशाला वाकून नमस्कार केला. जवळच रस्त्याच्या कडेला नवीन झाडी लावलेली होती. त्याला त्याने पखालीतील पाणी घातले आणि तो पखाल पुन्हा भरून घेण्याकरिता परत फिरला. अशा चार पाच खेपा झाल्या. तोवर तो संन्यासी मोहरेवर पाय ठेवून अवघडून उभा होता. पखालवाल्याला ते चमत्कारिक वाटले. त्याने विचारले महाराज! तुम्ही असे अवघडून उभे का? खरे बोलणे आवश्यक म्हणून संन्यासी म्हणाला, बाबा! इथे ही मोहर पडलेली आहे. ती उचलून घेण्याची इच्छा तुला होऊ नये म्हणून तिच्यावर पाय देऊन मी उभा राहिलो आहे. पखालवाला हसला आणि म्हणाला कालच ती मोहोर मला दिसली होती पण आपली नसलेली वस्तू उचलून घेतली जाते हे मी तुमच्या तोंडून प्रथमच ऐकले. संन्यासी किती लाजला

असेल याची आता कल्पनाच करावी. त्याने बहुधा पखालवाल्याच्या निःस्पृह वृत्तीमुळे त्याला दंडवत घातले असले पाहिजे!

याच्या उलट विषयासक्त माणसाचीही एक गोष्ट आहे. चीनमधल्या एका गावात एक जोडपे रहात होते. बायको, नवऱ्यावर फार प्रेम असल्याचे दाखवायची. तिच्या वृत्तीची जाणीव असल्याने नवरा एकदा म्हणाला, मी मेल्यावर माझे थडगे बांधशील ते पूर्ण वाळेपर्यंत तरी दुसरा नवरा करू नकोस. पुढे नवरा खरेच मेल्या. बाईने रीतीप्रमाणे नवऱ्याचे थडगे बांधले आणि ती पंखा घेऊन त्याला वारा घालीत बसली. लोकांना वाटले, काय पतिनिष्ठा आहे हो! प्रेमापोटी रोजच्या सवयीने थडग्याची सुद्धा सेवा करीत आहे. बाई वारा घालीत होती ते थडगे लौकर वाळावे म्हणून!

भोगामध्ये आसक्त व्हावे, इंद्रियसुखाला सर्वस्व मानावे, त्याचेच तत्त्वज्ञान बनवावे ही वृत्ती हितकर नाही. आपल्याकडे वेड्यांची संख्या आणि निद्रानाशाचे प्रमाण इतर सुधारलेल्या राष्ट्रापेक्षा कमी आहे. बालगुन्हेगारी अद्याप तेवढी वाढलेली नाही. कारण अजून आपल्याकडे कुटुंबसंस्था तग धरून आहे. पति-पत्नीसंबंधातील निष्ठा निदान शरीरापुरती तरी पुष्कळ प्रमाणात टिकून आहे आणि त्यामुळे विलक्षण दारिद्र्यातही स्वैराचार आणि गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढलेली नाही. मला माहित आहे की आपला देश गरीब आहे. पण अद्यापही त्या गरीबीच्या झोपडीतही संस्कृती आणि स्वत्व थोडेबहुत तरी टिकून आहे. पण आमच्यातले शहाणे म्हणविणारे लोक मात्र परदेशाचे वैभव पाहून आपल्या संस्कृतीची मुळे उपटून टाकावयास निघाले आहेत आणि भ्रांत प्रचार करून शिकवीत आहेत की, ही उरली सुरली संस्कृती फेकून दिल्यावाचून तुमच्या झोपड्या जाणार नाहीत. हा सनातनीपणा टाका म्हणजे झोपड्याच्या जागी महाल येतील. हा प्रचार फार फसवा आहे. घातक आहे. संस्कृतीने झोपडीत राहण्यास भाग पाडले नाही पण चांगलेपणा मात्र टिकवून ठेवला आहे. हा चांगलेपणा टिकवून झोपडी जाणार नाही हे म्हणणे खोटे आहे. महालात राहणारे सुखी समाधानी नाहीत हे आता सिद्ध झाले आहे. सुख समाधानाची किंमत देऊन ऐश्वर्याची लालसा धरणे, हे कधीही श्रेयस्कर नाही आणि म्हणून ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात-

दुसऱ्याचे राजवाडे पाहून आपल्या निवासाचा आधार असलेली झोपडी मोडू नये. आपली पत्नी रूपाने बरी नसली, टापटिपीला कमी असली तरी तिलाच सांभाळून घेणे चांगले. परस्त्री सुंदर आणि टापटिपीची असली तरी तिची अभिलाषा बाळगणे हे चुकीचे आहे, दुष्टपणाचे आहे, घातक आहे. काही काही वेळा स्वधर्माचरण सुखाचे वाटत नाही, अडचणी येतात हे खरे. पण तरी स्वधर्मानेच वागले पाहिजे. आपल्या मिळकतीत भागवतांना प्रपंचात ओढाताण झाली तरी कर्ज काढून चैन करणे परिणामी घातक ठरते; हे चांगली कुलीन माणसे जसे लक्षात ठेवतात तसेच स्वधर्माच्या बाबतीतही लक्षात ठेवले पाहिजे. आपली जी स्थिती आहे, आपल्याला जे स्वीकारावे लागले आहे, जे एकदा विहित म्हणून पत्करले आहे त्याला अनुरूप असेच वागावे लागते. जंत झालेल्या माणसाला इतरत्र चांगली म्हणून मान्य असलेली दूधसाखरही अपथ्यकर ठरते. अशा स्थितीत गोड लागते म्हणून कुणी घेतली तर तो त्याचा दुराग्रह ठरतो, हट्ट ठरतो, अविचार ठरतो. उचित आणि अनुचित याचा विचार नेहमी स्वतःच्या संदर्भात करावा. दुसरा कसा वागतो, काय करतो, त्याला ते योग्य आहे तर आम्हाला का असू नये असा विचार करता कामा नये. अशी विवेकी वृत्ती टिकविण्याचे काम धर्माने केले आहे, शास्त्राने केले आहे, संस्कृतीने केले आहे.

नवीन काही खरोखरीच चांगले असेल तर ते घेण्याला शास्त्राचा विरोध असण्याची शक्यता नाही, पण नवीन आहे म्हणून चांगले वाटते आणि केवळ जुने आहे म्हणून वाईट दिसते की काय ते मात्र दक्षतेने तपासून घेतले पाहिजे. शास्त्राने स्वधर्माचरणाच्या रूपात सडण्याची, कुजण्याची प्रवृत्ती असलेल्या पदार्थांना शीतक (फ्रीज) पुरविलेला आहे असे समजावे. रेफ्रिजरेटरमध्ये ठेवलेला भाजीपाला, दुभदुभते, तूप-लोणी इत्यादी वस्तू न आंबता न सडता, वाईट वास न येता ताज्या टवटवीत राहतात. त्यांचा साजुकपणा टिकून राहतो. त्या आंबत नाहीत, फसफसत नाहीत. तसेच स्वधर्मांमुळे माणसांच्या वृत्तीचे होते म्हणून त्याचा अवलंब केला पाहिजे. उदाहरणाचा विचार मर्यादित अर्थानेच केलेला बरा!

स्वधर्माचरण करीत असताना क्वचित मृत्यू ओढवला तरी त्याची पर्वा करता कामा नये. कारण शरीर हे एक साधन आहे. कितीही महत्त्वाचे

असले तरी साधनच आहे. ते साध्य नाही. कामे करताना हत्यारे झिजतात, बोथटतात, मोडतात. म्हणून कुणी काम करण्याचे टाकले तर चालेल काय? तसेच स्वधर्माचरण करताना शरीराचेही आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. तानाजी, बाजीप्रभू, मुरारबाजी यांनी आपल्या रक्ताळलेल्या शरीराच्या लाल पायघड्या घातल्या नसत्या तर छत्रपती शिवाजीमहाराजांच्यासारखा नीतिधैर्याचा महामेरू सिंहासनावर चढू शकला असता काय? हिंदू साम्राज्य संस्थापित करू शकला असता काय? देशभक्तांनी आपल्या गळ्यात फाशीचे दोर आनंदाने घालून घेतले, रक्तबंबाळ करणारे फटके फुलासारखे झेलले, बैलासारखे घाणीला जुंपून घेतले, अंधारकोठडीत गाडून घेतले आणि म्हणून आज स्वराज्याचा वाढदिवस साजरा करताना आपले राष्ट्राध्यक्ष दिव्यांच्या झगझगीत प्रकाशात लोकांनी केलेले जयजयकार ऐकत, चार घोड्यांच्या वैभवशाली रथातून मिरवत, गळ्यामध्ये पुष्पहार घातलेल्या स्थितीत दिल्लीच्या लालदुर्गाच्या तटावर सन्मानाने उभे राहण्याचे भाग्य भोगतात.

त्यागाची सिद्धता असल्यावाचून ऐश्वर्य मिळवताच येत नाही. मग हे प्रत्यक्ष घडो की, अप्रत्यक्ष घडो, माणसाला ही गोष्ट तत्त्वतः मान्य असते. त्याची स्वार्थी बुद्धी त्याला एवढेच शिकवीत असते की, वैभवासाठी कुणीतरी त्याग करावयाचाच तर कुणीतरी करीलच. मीच कशाला करायला पाहिजे. सगळ्यांनीच त्याग केला तर मागून मिळालेले वैभव कोण भोगणार? आणि असे भोगण्याकरिता कुणी उरले नाही तर एवढा मोठा त्याग व्यर्थ जाणार नाही काय? ही विचारसरणी वंचकतेचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. शास्त्र म्हणते - त्याग करावाच लागणार आहे तर तूच का करीत नाहीस? कारण ही विचारसरणी असेल तरच थोडी तरी माणसे खऱ्या त्यागास सिद्ध होतील.

अर्जुन मोठा चतुर आहे, बुद्धिमान आहे. खरा खरा जिज्ञासू आहे म्हणून त्याला नेमक्या वेळी याव्या त्या शंका येतात. भगवंत सांगत असलेला आदेश केवळ ऐकून घ्यावा आणि सोडून द्यावा अशी त्याची इच्छा नाही. त्याला तो आचरणात आणण्याची उत्कट इच्छा आहे. त्यासाठी तो प्रामाणिकपणाने प्रयत्नशील आहे. आणि म्हणून कसे विचारू हा भलताच संकोच त्याचे ठिकाणी मुळीच नाही. तो भगवंतांना मार्मिकपणे शंका विचारीत आहे.

अर्जुन उवाच :

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्णोय बलादिव नियोजितः ॥३६॥

अर्जुन म्हणतो देवा! कोणाच्या प्रेरणेने मनुष्य पाप करतो. त्याची इच्छा नसली तरी बळाने लादल्याप्रमाणे त्याच्याकडून पाप घडते हे कोणामुळे घडते?

अर्जुन सावधपणाने ऐकत आहे. तेव्हा त्याला काही विचारावेसे वाटणारच. तो म्हणतो, कळते पण वळत नाही असे होते कसे? वार्डट वार्डट आहे, पाप पाप आहे हे लक्षात येऊनही माणसे ते करण्यास प्रवृत्त होतात ही प्रेरणा कोणाची? ज्याचे हित त्याला सहजपणे कळले पाहिजे. असे काय आहे की ज्याच्यामुळे त्याचे हित त्याला कळत नाही. लहान मूल अज्ञानी असते. त्याची शरीराची पूर्ण वाढ झालेली नसते, त्याला चांगली समज आलेली नसते, म्हणून लटपटत चालते, कोसळून पडते, घेऊ नये ते घेते, नको ते तोंडात घालते हे समजू शकते. पण ज्यांना सगळे काही कळते असे ज्ञानीही कसे घसरतात? सरळ मार्ग सोडून भलतीकडे कसे जातात? ज्यांना सगळे चांगले कळते, शिकलेले आहेत, पदवीधर आहेत, कोणत्या वेळी कसे वागावे? कोणत्या अडचणीसाठी काय उपाय करावा? हे सगळे ज्यांना चांगले कळते ते, करू नये ते कसे करतात? वागू नये तसे कसे वागतात? आंधळ्याला तांदळातले खडे काढता आले नाहीत, धान्य आणि कोंडा निवडून-पाखडून घेता आला नाही हे ठीक आहे पण मनुष्य डोळस असून खड्यासकट तांदूळ शिजवितो हे कसे? चांगले विरक्त असतात, प्रपंच सोडतात, संन्यास घेतात, रानात राहून, गुहेत बसून काही दिवस तप करतात, त्यांनाच मठाच्या आणि आश्रमाच्या नावाखाली निवासस्थाने आणि भोजनालये चालविण्याचा मोह का होतो? कोण हे त्यांच्याकडून बळाने करविते? असा प्रश्न अर्जुनाने विचारला आहे.

धार्मिक आध्यात्मिक दृष्ट्या सांगितलेले पापपुण्य अनुभवास येत नाही, प्रत्यक्ष होत नाही; म्हणून त्यासंबंधीचे नियम माणूस मोडतो, वाटेल तसा वागतो; असे म्हणावे तर तेही खरे नाही. आरोग्यासंबंधीचे नियम तरी

मग त्याने पाळावेत ना! आरोग्यशास्त्राला धरून वागावे. अजीर्ण होऊ देऊ नये, आहारविहार नियमित ठेवावेत. चैनीसाठी जागरणे करू नयेत. सिगारेट ओढू नये, दारू पिऊ नये, पण हे तरी होते काय? व्यसनाचे दुष्परिणाम तरी परलोकात भोगाव्या लागणाऱ्या पापपुण्यासारखे श्रद्धाविषय आणि अप्रत्यक्ष नाहीत ना? सिगारेट ओढण्याचे व्यसन घातक आहे, रक्ताचे, फुफ्फुसाचे अनेक रोग त्यामुळे होतात, संततीवर दुष्परिणाम होतो, नपुंसकत्व येते. पण चांगले सुशिक्षितही संगतीपायी, खोट्या प्रतिष्ठेपायी, पुरोगामित्व, आधुनिकता सिद्ध करण्यापायी सिगारेटमागून सिगारेट ओढतातच ना! जवळ बसणाऱ्याला किती उच्छाद होतो याचा विचारसुद्धा करीत नाहीत. सौजन्य, सभ्यता पाळावयाची ती त्या धूम्रपान न करणाऱ्या शेजाऱ्याने. त्याने 'सिगारेट ओढू नको' म्हणावयाचे नाही. आरोग्य रक्षणाचा धंदा करणारा डॉक्टरही याला अपवाद नाही. असे का होते? अर्जुन म्हणूनच आश्चर्याने प्रश्न करीत आहे.

जे चांगले हिताचे ते नैसर्गिक असल्याने तत्त्वतः त्यासंबंधीची प्रेरणाही नैसर्गिक असायला हवी. अगदी नैसर्गिक अवस्थेत ती तशी असतेही. माणसाला बुद्धी आणि मनाचे अलौकिक सामर्थ्य नैसर्गिकरीत्या प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे निसर्गक्रमाने जेवढे चांगले होणे शक्य आहे त्यापेक्षा अधिक चांगले, अधिक उन्नत होण्याची इच्छाही नैसर्गिकरीत्याच त्याचे ठिकाणी बलवान असते आणि संस्काराने, सहवासाने, अभ्यासाने या इच्छेला संस्कारादी वस्तूंच्या असेल त्या जातीप्रमाणे हितकर किंवा अहितकर वळण लागते. पशूंच्या जीवनात उन्नतीही नाही आणि अधःपातही नाही. माणसाच्या जीवनात उन्नतीची संधी निश्चितपणे आहे. अर्थातच अधःपात होण्याचे भयही तितकेच आहे. म्हणून माणसाला सांभाळावे लागते, विचार करावा लागतो. मार्गदर्शन घ्यावे लागते, अनुभव जोपासावा लागतो, त्याचे शास्त्र बनवावे लागते, ते शिकावे लागते, शिकवावे लागते आणि या सर्व क्रिया योग्य रीतीने होत असतील तर उन्नतीच्या मार्गाने प्रगती होते. नाहीतर अधःपाताकडे माणूस खेचला जातो. हे जे घडते याची कारणे नीट समजावीत म्हणून अर्जुनाने प्रश्न विचारला व भगवान् त्याचे उत्तर देत आहेत.

श्रीभगवानुवाच -

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥

माणसाला बलात्काराने पातकाकडे कोण वळविते त्याचे उत्तर देताना भगवान् म्हणतात - हा काम - हा क्रोध हेच, हे कार्य करतात. ते दोघेही रजोगुणातून उत्पन्न झालेले आहेत. त्यांची भूक भयानक आहे आणि ते दोघेही अत्यंत पातकी आहेत, अत्यंत घातकी आहेत. माणसाचे खरे शत्रू हेच आहेत. हे समजून घे.

शंकराचार्यांनी या श्लोकाच्या भाष्यात भगवंत शब्दाची व्याख्या दिली आहे. त्या भाष्याचे अनुकरण करित ज्ञानेश्वर महाराज या ठिकाणी कृष्णाला भगवंत का म्हणावे ते निराळ्या प्रकाराने सांगत आहेत. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात - सर्वांच्या हृदयामध्ये राहणारा, विशेषतः सज्जनांच्या हृदयकमलाला विश्रांतीस्थल मानणारा, हा भगवान् श्रीकृष्ण अशा अलौकिक गुणसमुच्चयाने युक्त आहे की निरिच्छ हृदयाचे योगयोगेश्वरही श्रीकृष्णाच्या भेटीसंबंधी, दर्शनासंबंधी अभिलाषा बाळगतात. जे जे काही श्रेष्ठ, चांगले, मधुर, सुंदर, आकर्षक असे असणे शक्य आहे त्या त्या सर्वांचे आदर्श पूर्णपणाने या श्रीकृष्णाच्या ठिकाणी एकवटलेले आहेत. परिसीमेची गुणसंपदा याच्या ठिकाणी राहते. म्हणून याला पुरुषोत्तम म्हणतात.

अर्जुनासारख्या अत्यंत विचक्षण वीराच्या मार्मिक प्रश्नास उत्तर देणाऱ्याचा अधिकारही केवढा मोठा आहे हे लक्षात घ्यावे म्हणून ज्ञानेश्वरमहाराज अत्यंत महत्त्वाची दोन-तीन विशेषणे वापरीत आहेत. श्रीकृष्णाचा उपदेश आदरणीय आणि आचरणीय का मानावा ते लोकांनी लक्षात घ्यावे म्हणून ही प्रस्तावना ज्ञानेश्वर महाराजांनी केली आहे असे वाटते.

प्रकृतीच्या आश्रयाने असणारे सत्त्व, रज, तम हे तीन गुण आहेत. या तीन गुणांमुळेच प्रकृती सृष्टि-रचनेचे कार्य व्यवस्थितरीत्या पार पाडीत असते. प्रकाश, गती आणि स्थिती ही त्यांची मूलभूत स्वरूपे आहेत. सत्त्व ज्ञान देते, कर्तृत्व असते रजाचे, आणि तम हा वस्तूंचा पुरवठा करतो. त्यामुळे सृष्टीत सर्वत्र बीजरूपाने कामाची आवश्यकता असतेच असते. कृमीकीटकापासून बुद्धिमान मनुष्य-मात्रापर्यंत वंशसातत्य जे

राहते ते कामामुळेच. सृष्टि-निर्मितीचे भगवंताचे हे साधन आहे. सृष्टी टिकावी, वाढावी म्हणून तर भगवंताने जीवमात्रांच्या अंतःकरणात कामाची निर्मिती केली आहे. कामाचे हे स्वरूप शंकराचार्यांच्यासारख्या परमहंस परिव्राजकानीही सांगितले आहे. **धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ।** मात्र थोर लोकांमध्ये हा काम राहतो तेव्हा त्याचे स्वरूप भगवंताचे असते. आमच्या ठिकाणी तो राहतो तेव्हा रावणालाही लाज आणतो. दुर्योधन-दुःशासनानाही फिके ठरवितो. सत्पुरुषांजवळ कामक्रोध नसतात असे मुळीच नाही. थोर थोर संतमहात्म्यांनाही मुले बाळे होती आणि नाठाळाचे माथी काठी मारावी इतपत क्रोध त्यांनाही येत होता. असे असूनही त्यांनी स्वतःविषयी

उदार तरी देऊ नसली लंगोटी । नाठाळाचे माथी काठी हाणू ॥
तुका म्हणे आम्ही आघवेचि गोड । जया पुरे कोड त्याचेपरी ॥

आम्ही सगळेच्या सगळे चांगले आहो. आवश्यक म्हणून ज्या त्या ठिकाणी जशास तसे, या न्यायाने वागतो असे म्हटले आहे.

परमेश्वराच्या सृष्टीत काहीच निरुपयोगी नाही. अर्थात् कामक्रोधही निरुपयोगी नाहीत. वाघ-सिंहासारख्या क्रूर पशूंचेही निःसंतान होऊ नये, त्याचे अस्तित्व टिकून राहिले पाहिजे असे आपण राष्ट्राच्या व्यापक हिताचा विचार करताना म्हणतो; त्यांची पारध करणे बंद करतो, त्यांच्याकरिता नियंत्रित, सुरक्षित जंगले राखून ठेवतो. तिरस्कार वाघ-सिंहाचा नाही. तिरस्कार आहे तो त्यांच्या क्रूरपणाचा, घातकपणाचा, त्यामुळे खेडुतांचे गाई, बैल त्यांनी पळवू नयेत, मुलामाणसांना उपसर्ग देऊ नये एवढी दक्षता मात्र घ्यावीच लागते. यासाठी भगवंत नुसत्या कामक्रोधांना वैरी न म्हणता “महाशनो महापाप्मा” अशा कामक्रोधांना वैरी समजावे असे सुचवीत आहेत. खेडुतांची गुरे मारणाऱ्या वाघाची पारध केली तर तो गुन्हा ठरत नाही, बक्षीसपात्र, सकृत्य ठरते. उलट कामक्रोधांना वाईट म्हटले जाते, त्याज्य ठरविले जाते त्यावेळी ते शत्रुत्व करणाऱ्या ‘महाशनो महापाप्मा’ कामक्रोधांना उद्देशूनच असते. हे सर्व एकदा ध्यानात घेतले पाहिजे. ज्ञानेश्वर महाराजांचे या ठिकाणचे भाष्य हे शत्रुस्वरूप कामक्रोधांना उद्देशूनच आहे.

महाभयंकर असलेले हे कामक्रोध कोणाचीही यत्किंचित दया न करता त्याच्यावर अत्याचार करतात आणि त्याला बळाने अधःपाताच्या

गर्तेत ढकलतात. यांना कोणाचीही दया येत नाही. हा यांचा स्वभाव इतका विचित्र आहे की मनुष्य जो जो अधिक चांगला, अधिक धार्मिक तो तो हे त्याच्यामागे अधिक हात धुवून लागतात.

सामान्यांच्या ठिकाणी काम प्रकट होतो. विशेषतः धनेषणेच्या वा दारेषणेच्या रूपात. पण जे कर्तव्याने वा बुद्धीने सरस आहेत त्यांचे ठिकाणी तो लोकेषणेच्या रूपाने प्रगट होतो. लोकांनी आपणास चांगले म्हणावे, श्रेष्ठ म्हणावे, वंदनीय मानावे, आपला मान ठेवावा, आपली कीर्ती गावी ही इच्छा त्यांच्या अंतःकरणाची पकड घेते. मुळात तेवढी पात्रता तर नसते आणि मग त्याचे वागणे वाकडी वाट धरते. दंभ वाढतो आणि त्याचे मूळचे सामान्यपण उगवून वर येते. अनेक कीर्तनकार, प्रवचनकार, वेदान्ताचा आणि ज्ञानवैराग्याचा प्रचार करणारे महंत, मठपतीबुवा, भगव्या कपड्यातले बैरागी हे काही वेळा सर्व सामान्य माणसापेक्षाही अधिक प्रमाणात कामक्रोधांना बळी पडलेले आढळतात, ते यामुळेच.

कामक्रोधांचे वर्तन अत्यंत भयप्रद असते. त्यादृष्टीने हे मृत्यूसारखेच मानले पाहिजेत. एखाद्या जुन्या ठेव्यावर भयंकर साप बसलेला असावा आणि त्यामुळे त्या संपत्तीला कोणाला स्पर्शही करता येऊ नये तसेच या कामक्रोधांमुळे ज्ञानाच्या संबंधात होते. ज्ञान असते, दिसते, त्याचे महत्त्व पटते पण या कामक्रोधांमुळे त्याचा उपयोग करून घेता येत नाही. विषयरूपी दरीतले हे वाघ आहेत असे समजले पाहिजे. पर्वतावरील खोल दऱ्या या खळखळाट करणाऱ्या निर्मळ जल प्रवाहामुळे आणि घनदाट वनश्रीमुळे अत्यंत आकर्षक अशा झालेल्या असतात, पण क्रूर वाघाच्या अस्तित्वामुळे त्या निसर्गसौंदर्याचा आस्वाद घेता येत नाही.

सौंदर्य जाणवणे, सुंदराला सुंदर म्हणणे यात खरोखरीच वाईट काही नाही. पण जाणवणारे सौंदर्य नुसत्या दर्शनासाठी पुरेसे वाटत नाही. ते मला उपभोगासाठी हवेसे वाटते, सौंदर्याच्या जाणिवेतला वाईट भाग आहे तो हा. सौंदर्य हा विषय; जाणवणे ही दरी, मला हवे वाटणे हे त्यातील वाघाचे स्वरूप. चांगली दरी वर्ज्य ठरते ती यामुळे. उपभोगाची लालसा सोडली तर सगळ्या जगातील संपत्ती माझीच आहे असे म्हणावयास हरकत नसते. निरिच्छ झालेले असतात म्हणून संत विश्वाला माझे घर असे म्हणतात. म्हणू शकतात.

स्वामी रामतीर्थांची या अर्थाची फार सुंदर कविता आहे.

“अपने मजेके खातिर गुल छोड ही दिये जब ।

सारे जहाँके गुलशन मेरेहि बन गये तब ॥

ते म्हणतात - गुलाबाचे फूल माझ्या चैनीसाठी, माझ्या उपभोगासाठी आहे ही भावना मी ज्याक्षणी सोडली त्या क्षणी सगळ्या जगातील गुलाबाच्या बागा माझ्या मालकीच्या झाल्या.” पण कामक्रोध ही उदात्त भावनाच निर्माण होऊ देत नाहीत. म्हणून विश्वाचा स्वामी होण्याची पात्रता असलेल्या माणसाला दरिद्र्याचे करंटे जीवन भोगावे लागते. यासाठीच कामक्रोधांना भक्तिमार्गावरचे चांडाळ वाटमारे म्हटले आहे.

परमार्थ-मार्गावर प्रवास करित असताना अधिक संग्रहाची वृत्ती त्रासदायक होते. संग्रह आसक्तीमुळे वाढतो. गरजेपुरते असावे. गरज संपली की मागे सरावे. अशा स्थितीत वाटमाऱ्या झाला तरी करणार काय? ज्याच्या खाका मोकळ्या आहेत त्याला चोराचे भय बाळगण्याचे कारण नाही. श्रीतुकाराममहाराज एके ठिकाणी म्हणतात - ‘आम्ही सदैव सुडके । जवळ येता चोर धाके’. पण ही स्थिति देहाविषयी ममत्व आहे तोवर नाहीशी होणे शक्य नाही. कामक्रोध हे या देहाच्या ममत्वाचे संरक्षण करित असतात. ज्ञानेश्वरमहाराज कामक्रोधांना देहरूपी गढीचे दगड म्हणतात. इंद्रियरूपी गावाचे रक्षण करणारा तट समजतात. देहधारणेसाठी आणि इंद्रियांची कार्यक्षमता राखण्यासाठी कामक्रोध हे महत्त्वाचे घटक आहेत, असाही याचा अर्थ करण्यास हरकत नाही. किंवा देहाहंकारापासून सुटका करून घेणे का साधत नाही आणि इंद्रियावर स्वामित्व प्रस्थापित करणे म्हणजे इंद्रियांना जिंकणे का जमत नाही याचे कारण येथे स्पष्ट केले आहे असे समजावे.

कामक्रोधांच्या पुंडाव्यामुळे सर्व जगतातले लोक व्याकुळ झाले आहेत, त्रस्त होऊन गेले आहेत, हैराण झाले आहेत. याचे कारण असे की या कामक्रोधांनी स्वतःच्या सहाय्यासाठी भ्रम, मोह, अज्ञान या विकारांना सहाय्यक म्हणून हाताशी धरले आहे. अज्ञान म्हणजे आहे त्यापेक्षा वेगळेच वाटणे. मनुष्याला चांगले काय व ते कसे साधावे हे जे योग्य रीतीने लक्षात येत नाही त्याची भ्रम, मोह, अज्ञान ही कारणे आहेत. कामक्रोधांना यांचे

सहाय्य मिळाले की मग त्यांचा बंडावा अनिवार होत असेल यात शंकाच नको.

मूळच्या नैसर्गिक दैवी संपत्तीचा या कामक्रोधांनी त्याग केला, आसुरी प्रकृती स्वीकारली आणि हे रजोगुणातून मनामध्ये प्रगट झाले. लहान असतांना या राक्षसी वृत्तीच्या कामक्रोधांचे पालन पोषण अविद्येने केले.

कामक्रोध ही रजोगुणाची औरस संतति, पण तमोगुणांचे हे फार आवडते ठरले आणि मग काकाने पुतण्याला दत्तक घ्यावे तसे तमोगुणाने यांना आपले म्हटले आणि स्वतःची प्रमाद आणि मोह, चुका करणे आणि नेमके जाणून न घेणे ही संपत्ती या कामक्रोधांना देऊन टाकली. प्रमाद आणि मोह यांचे नाते कार्यकारणभावासारखे आहे. समजण्यातला नेमकेपणाचा अभाव (मोह) कृतीत परिणत होतो (तोच प्रमाद). अस्वलाने गोसाव्याचे नाक माशी उठविण्याच्या निमित्ताने जखमी करणे ही बोधकथा किंवा सापाला ठार केल्यामुळे रक्ताने तोंड भरलेल्या पाळीव मुंगुसाला पाहून याने माझे पाळण्यातले पोर मारले असले पाहिजे असे समजून त्याच्या डोक्यात हंडा घालून ठार करणाऱ्या बाईची गोष्ट; ही मोहातून कार्यवाहीत येणाऱ्या प्रमादाचीच उदाहरणे आहेत. अस्वल आणि गोसावी यांच्या गोष्टीत काही ठिकाणी गोसाव्याने कट्यार खुपसून अस्वलाला ठार मारल्याचे वर्णन आहे. आपण कट्यारीला विवेकाची उपमा देऊ म्हणजे झाले. विवेक केला तर मोहातून प्रमाद निर्माण होणार नाही. पण इथे तो आपला विषय नाही. कामक्रोध हे कसे घातक आहेत हा आपला प्रस्तुत विचाराचा विषय आहे. मृत्यूच्या म्हणजे सर्वनाशाच्या गावात या कामक्रोधांचा फार जयजयकार असतो. मृत्यु-नगरीची वाढ व्हावी, सर्वनाश भरभराटीस यावा असा प्रयत्न कामक्रोध करित असतात. मृत्यूप्रमाणेच जीविताशी वैर करतात. जीवांना मोहवून, भुलवून बलात्काराने मृत्यूच्या नगरीत येणे भाग पाडतात. अशा रीतीने स्वतःच्या भरभराटीस कारणीभूत असणाऱ्या कामक्रोधांचा जयजयकार मृत्यूच्या नगरीत व्हावा हे सरळच आहे. पंडितराज जगन्नाथ म्हणतात -

विलिनो वै वैवस्वतनगरकोलाहलभरो ।

गता दूता दूरं क्वचिदपि परेतान्मृगयितुम् ॥

विमानानां त्रातो विदलयति वीथिर्दिविषदां ।

कथा ते कल्याणी यदवधि महीमण्डलमगात् ॥

[यमपुरीतील हा कोलाहल एरवी चालूच राहिला असता. पण पुण्य सलिला सरिता भागीरथीच्या प्रभावाने तो ओसरला. जीव यांच्या तावडीतून सुटले. असे सुंदर वर्णन जगन्नाथ पंडिताने गंगालहरीत केले आहे. पण त्याविषयी सध्या आपल्याला कर्तव्य नाही.]

या कामक्रोधांची भूक अतिशय अनावर आहे. बकासुराला लाजवितील असे हे खादाड आहेत. सर्व विश्वावर आक्रमण करून, पुष्कळ जिंकूनही शिकंदराप्रमाणे हे हपापलेलेच राहिले आहेत आणि म्हणून यांनी एक वेगळाच व्यापार सुरू केला आहे. आशेला यांनी आपला कारभारी नेमले. कार्यवाह म्हणून, सेक्रेटरी म्हणून आशा यांच्या सर्व उद्योगाला साथ करू लागली. जिने सहज खेळता खेळता तिन्ही लोक गिळले, ती तृष्णा भ्रांतीने आपल्या घरी ठेवून जगवली. अशी ही भ्रांती. चौदा भुवने जिच्या मुठीत आहेत ती भ्रांती या कामक्रोधांची लाडकी धाकटी बहीण आहे. तिने यांच्या उद्योगात यांना साथ केली आहे. कामक्रोधांना मोहाच्या घरात विशेष प्रतिष्ठा लाभली आहे.

ज्या अहंकाराने सगळ्या जगाला आपल्या कौशल्याने निरनिराळ्या रूपात नाचवले आहे, तो अहंकार या कामक्रोधांना भांडवल पुरवितो. मागे अहंकार नसेल तर कामक्रोधांचे सर्व व्यापार थंडावतील. संपत्ती मलाच, सुखोपभोग मलाच, कीर्तीही मलाच. दुसऱ्याला मिळाले तर ते मी दिले म्हणून, असे वाटणे हे अहंकाराचे रूप. त्यामुळे जे चांगले करणे मला शक्य आहे ते माझ्या आधी दुसऱ्यांनी केले तर मला चालत नाही. माझा अहंकार जागृत होतो, दुखावतो आणि तो क्रोधाची फडा काढतो. आपलेपणा, प्रेम, श्रद्धा, आदर यांची उतरती भाजणी होते. संबंध दुरावतात, तुटतात.

आरंभगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।

दिनस्य पूर्वार्धं परार्धभिन्ना छायेव मैत्री खल-सज्जनानाम् ॥

भर्तृहरीच्या या वचनाप्रमाणे मैत्री वा प्रेमसंबंध सज्जनांचे ठरण्याच्या ऐवजी दुर्जनांचे ठरतात. हे परिणाम प्रत्यक्ष कामक्रोधांचेच असले तरी त्यांना भांडवल पुरविलेले असते ते अहंकारानेच.

सत्य हा एक कुणी प्राणी समजा. दंभरूपी दुष्टाने त्याला स्वार्थासाठी ठार मारले. सत्याचा सगळा आतला भाग काढून खाऊन टाकला. आणि सत्याच्या कातड्यात दुर्वर्तनांचा, दुष्कृत्यांचा पेंढा भरून ठेवला. परिणाम असा झाला की, सत्य म्हणून दुर्वर्तन प्रचारात येऊ लागले. तो खराच दुर्वर्तनी आहे. वाईट आहे, आणि वाईट दिसतो, त्याच्यापासून समाजाला इतका धोका होत नाही. पण आहे दुर्वर्तनी आणि दिसतो सज्जनासारखा तो फार वाईट. दांभिक काहीवेळा घातक ठरतो तो यामुळेच. ज्या सत्याचे आकर्षण वाटून लोक या झालेलेल्या दुर्वर्तनाकडे आले ते सत्य जर आतूनही खरेच सत्य असते तर जवळ आलेली बरीच माणसे बिघडली नसती. कच्ची माणसे फसली जातात आणि त्यांचे अकल्याण होते हा दंभाचा मोठा धोका आहे. दांभिक, दांभिक म्हणून उघडकीस आला म्हणजे उघडपणे दुर्वर्तनी ठरला तर लोक त्याला बिचकून दूर जातात. आणि त्यामुळे त्या दांभिकाला मनसोक्त लूट करून उपभोग घेता येत नाही. सत्याच्या फसव्या आवरणामुळे दंभाला ही लूट करता येते. असा घातक हत्यारा दंभ, या कामक्रोधांनी प्रतिष्ठित ठरविला. दंभाची प्रतिष्ठा कामक्रोधांनी वाढविली.

कौरवांनी जसे द्रौपदीवर दुर्धर प्रसंग आणले, तिचा अपमान केला, तिचे अलंकार हिरावून घेतले आणि वस्त्रे काढण्याचाही प्रयत्न केला तोच अत्याचार हे कामक्रोध, साध्वी जी शांती, तिच्यावर करतात. दुर्योधन-दुःशासनांनी पांडवांना द्यूताच्या पेचात पकडले होते तसे कामक्रोध हे जीवाला मोहाच्या पेचात पकडून शांतीची विटंबना करतात. शांतीची नुसती विटंबना करूनच ते थांबत नाहीत तर त्या शांतीच्या अंगावरील वस्त्राभरणांनी मायारूपी, आसक्तीरूपी जी दुर्वर्तनी, व्यभिचारीणी स्त्री तिला नटवतात, सजवतात. शांतीच्या वस्त्रालंकारामुळे ही कुलटा शांतीसारखीच वाटते आणि मग सज्जनांना भ्रम उत्पन्न होऊन ते आकृष्ट होतात आणि नंतर ही आसक्तीरूपी कुलटा सज्जनांना शीलभ्रष्ट करून त्यांचा घात करते.

माणसाच्या अंतःकरणात आसक्ती उत्पन्न होते ती केवळ आसक्तीकरता उत्पन्न होत नाही. आसक्ती उत्पन्न होते, वाढते, ती तिच्यामुळे सुख मिळेल या कल्पनेने. कारण शेवटी हवे असते ते सुख, शांतता, तृप्ती, समाधान. हे ज्याच्याजवळ आहे, त्याला आसक्तीची गरज नसते. अतृप्ती हे आसक्तीचे कारण आहे. आसक्तीमुळे अस्वस्थता, बेचैनी वाढते

हे जर लक्षात येईल तर माणसे आसक्ती जवळ करणार नाहीत. शांतीच्या वस्त्राभरणांनी आसक्तीला कामक्रोधांनी नटविली हे म्हणण्याचा अर्थ असा आहे की माणसाला हव्या असलेल्या रूपात त्यांनी आसक्तीला मिरविले आहे. पुष्कळवेळा आपण पाहतो ना! एखादी वस्तू खरोखरीच उपयोगाची असते, सुख, समाधान, निर्माण करणारी असते, शांतता देणारी असते, असे मुळीच नसते. केवळ ती आपल्याजवळ आहे या कल्पनेनेच माणसाला बरे वाटत असते. केवळ प्लेझर ऑफ पझेसन (Pleasure of possession). पण या अशा गोष्टी मिळविण्यामध्ये जे श्रम होतात, जी दगदग करावी लागते ती अशी विलक्षण असते की, मनुष्य खरे म्हणजे वैतागावयास हवा. पण बुद्धीला मोह पडला असल्याने या वस्तू मिळविण्याच्या दगदगीनेही मनुष्य कंटाळत नाही. संस्कृतमधील एका श्लोकात एका याचकाचा आणि श्रीमंत गृहस्थाचा संवाद वर्णिला आहे; तो मोठा उद्बोधक आहे. तो सुभाषितकार म्हणतो-

वयमिह परितुष्टा वल्कलैः त्वं दुकूलैः ।

सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ॥

स तु भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला ।

मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥

श्रीमंताने आपल्या श्रीमंतीच्या तोऱ्यात याचकाला झिडकारले. भीक कशाची मागतोस, काहीतरी उद्योग कर असा उपदेश केला. याचक नुसता भिकारी नव्हता, जाणता अधिकारी होता. तो म्हणाला- 'लांच खारून वा देऊन आणि काळा बाजार करून, निर्बंध धाव्यावर बसवून, शिष्टाचार झुगारून, कुलपरंपरा विसरून मिळालेल्या श्रीमंतीवर खोटी प्रतिष्ठा मिळविण्यापेक्षा चांगल्या कामात शक्ती वेचून उघडपणे आवश्यकतेपुरती भीक मागितलेली काय वाईट? हे पाहिजे, ते पाहिजे या कल्पनेत स्वतःची हाव वाढवून ठेवता आणि मग अनाचार करता. ते तुम्ही दुर्वर्तनी हावरटच खरे दरिद्री आहात, खरे करंटे आहात. तुम्ही स्वतःला शिष्ट, प्रतिष्ठित, सभ्य, सन्माननीय मानता ते कशामुळे? टेरेलीनचे कपडे घालता म्हणूनच ना! माझा हा सुती कापडाचा पंचा तुमच्या झुळझुळीत कपड्याइतकेच काम करतो आहे आणि आरोग्याला अधिक पोषक आहे. मी संतुष्ट आहे. तुमची हाव संपत नाही. अशा स्थितीत नुसत्या महाग कपड्यामुळे आणि

कृत्रिम साधनांनी उंचावलेल्या जीवनमानामुळे स्वतःला मोठे समजता का ? तुमच्या दाराशी आलो म्हणून मला लाचार समजू नका.

प्रतिष्ठा, सुख, समाधान, पूर्वी सदाचरणात वाटत होते. आता ते मायेत आहे. लोभात आहे, आसक्तीत आहे, संग्रहात आहे, असे प्रचाराच्या सहाय्याने गळी उतरविण्यात आले आहे. सामान्य लोक फसले. प्रचाराने वाहवले. अपेक्षित शांतीचे वस्त्रालंकार पाहिले आणि ते या कवटाळणीकडे, मुळात भले असूनही, सज्जन असूनही आकर्षित झाले. वस्तू आपल्या खऱ्या गुणावर खपली तर वादच उत्पन्न होत नाही. केशवर्धक म्हणून विकली जाणारी तेले आपल्या केशवर्धक गुणांनी खपत नाहीत. कारण केस वाढविण्याचा गुण सामान्य खोबरेलतेलात असतो त्यापेक्षा अधिक कोणत्याही औषधी तेलात क्वचितच असतो. पण खोबरेलतेलापेक्षा तिप्पटचौपट महाग असून केशवर्धक तेले पुष्कळ खपतात. त्यांचे निर्माते चांगले श्रीमंत होतात, चैनीत राहतात, मोटारी उडवतात. कारण त्या तेलाचा रंग चांगला असतो, वास मोहक असतो आणि ज्या बाटलीत तेल भरले आहे ती आकर्षक असते. या तेलाच्या स्पर्शाने सुती पंचाचेही केसाळ घोंगडे झाले अशी जाहिरात केली जाते. आश्चर्य हे की बुद्धिमान म्हणून मिरविणाऱ्या माणसांच्या समाजात अशा जाहिराती चालू शकतात. आणि ती तेले भरमसाट खपतातही.

आसक्ती ही जागरणी आहे. तिने कुलीन स्त्रीचा कितीही आव आणला असला तरी पतिव्रतेपासून मिळणारे सुख तिच्यापासून मिळणे शक्य नाही. सुखाच्या कल्पनेने तिच्या मोहात पडले म्हणजे भयंकर परिणाम भोगावे लागतात. चांगली चांगली म्हणून प्रसिद्ध असलेली माणसे हिच्या नादी लागलेली पाहून मग सामान्यही भरवशाने हिच्याच मागे लागतात.

आसक्तीच्या मागे लागल्यामुळे वाईट अनुभव येतच नाही, कल्पनेला धक्का बसत नाही, दुष्परिणाम भोगावे लागत नाहीत असे मुळीच नाही. तसे अनुभव येतात, सगळ्यांना येतात. वारंवार येतात. पण त्यांचा विचार करून शहाणे होण्याइतकी सवडच प्रचाराच्या गदारोळामुळे आणि बुद्धिपुरस्सर निर्माण केलेल्या धांदलीच्या जीवनामुळे मिळत नाही. सद्‌विचार सुचण्यासाठी, विवेक करता येण्यासाठी थोडी तरी स्वस्थता, थोडा तरी एकांत लागतो. पण परकीयांच्या अनुकरण करणाऱ्या आधुनिक संस्कृतीने

माणसाला ती सवडच ठेवलेली नाही. जीवन इतके धावपळीचे करून टाकले आहे की, त्याला उसंत म्हणून मिळत नाही आणि क्वचित थोडा वेळ मिळालाच तर त्या वेळेचाही दुरुपयोग व्हावा अशी योजना करून ठेवलेली आहे. वृत्तपत्रे, उत्तान वा कामुकतेने वा गुन्हेगारीने बरबटलेले ललित वाङ्मय, नभोवाणी, आता चित्रवाणी, चित्रपट वा नाटके, नग्न नृत्ये, रेस, रमी यांनी माणसाच्या फुरसतीचा सर्व वेळ खाऊन टाकला आहे. एवढेच नाही तर माणसावर वाईट संस्कार करण्याचे व्रतही घेतले आहे. मग सद्‌विचार, सद्‌सद्‌विवेक सुचावा कसा? धावपळीमुळे आणि सतत पडणाऱ्या ताणांतून उत्पन्न होणाऱ्या अस्वास्थ्यामुळे माणसाच्या बुद्धीला मरगळ येते. ती विवेक करूच शकत नाही. विवेक आश्रयहीन होतो तो असा.

एका गृहस्थांनी मला एकदा पूर्वी सांगितले की, शौचकूपात बसले की, चांगल्या कल्पना सुचतात. त्यावेळी मी काही बोललो नाही. पुढे आणखी दोघातिघांनी तसाच अनुभव सांगितला. तेव्हा त्यातल्या विशेष परिचयाच्या एकाला मी म्हणालो हा प्रभाव तिथे मिळणाऱ्या एकांताचा आहे, शौचकूपाचा नाही. तू तेवढा वेळ दुसऱ्या एखाद्या चांगल्या जागेत नियमाने, एकांतात बसशील तर तेथे तुला यापेक्षाही अधिक चांगल्या कल्पना सुचू शकतील. पण सध्याच्या घरबांधणीत देवघराला जागा नाही. तेव्हा चांगल्या ठिकाणीही बसून सद्‌सद्‌विचार सुचतो, हा अनुभव कसा यावा?

खरे म्हणजे समाजाची जीवन पद्धती वा रचना पालटण्यापूर्वी, जीवन का, कशाकरिता व कसे हे ठरवावयास नको काय? जीवनाचे आदर्श कोणते असावेत? त्या आदर्शाचे चांगले-वाईटपण कोणत्या मापाने मोजावे? हित-अहित काय आहे? याचा काहीही विचार न करता आपण वेगाने धावतो आहोत, आणि परिवर्तनाचे घोष करीतच आहोत हे इष्ट आहे काय? पण हे सांगावे कुणी आणि ऐकावे कुणी, अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

वैभवात, ऐश्वर्यात जर खरे सुख असते तर आजच्या प्रगत आणि श्रीमंत राष्ट्रात बालगुन्हेगारी, व्यभिचार, मादक व्यसने, खून, दरोडे, वेड, निद्रानाश या दोषांचे पीक वाढले असते का? इराणच्या एका राजाची गोष्ट

सांगतात की, त्याने ४७-४८ वर्षे राज्य केले. राजा चांगला होता, सुखी होता, राज्य श्रीमंत होते पण त्या राजाने लिहून ठेवले आहे की, सुखात गेले असे म्हणता येतील असे केवळ चौदाच दिवस माझ्या आयुष्यात होते. केवळ वैभवात सुख-समाधान देण्याचे सामर्थ्य नाही असाच या गोष्टीचा अर्थ आहे ना!

शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, रामदास, नामदेव या महात्म्यांविषयी आपल्या मनात आदर का आहे? रामकृष्ण परमहंस एका पंचावर वावरत, पैशाला शिवत नसत. ते आपल्याला आदरणीय का वाटतात? त्यांच्या ठिकाणचे वैराग्य, त्यांचे तृप्त समाधानी जीवन, निस्पृहता या गोष्टींचे आपल्याला आकर्षण असते; आमच्या जीवनात विरक्ती नसेल, निस्पृहता नसेल पण वैराग्य ही श्रेष्ठ गोष्ट आहे, आदरणीय आहे अशी आमची भावना आहे; म्हणून ज्ञानेश्वर, तुकाराम वंदनीय वाटतात. पण तीही अवस्था आता राहिलेली नाही. कामक्रोधांनी वैराग्याला सोलून काढले आहे. वैराग्य हे आदर्श आहे ही भावनाच सुटली आहे. जीवनाकडे पाहण्याचा आमचा दृष्टिकोनच पालटला आहे. परदेशात एका अरब पुढाऱ्याला एक भारतीय भेटला म्हणे. अरबाने विचारले, तुमच्या देशात तुम्ही श्रेष्ठ पुरुष कोणाला मानता? भारतीय म्हणाला, संताला. अरबाने का म्हणून विचारले. भारतीय म्हणाला! त्यांना कशाचीही हाव नसते. ते परधनाकडे आणि परस्त्रीकडे ढुंकूनसुद्धा पाहत नाहीत! अरब हसून म्हणाला, 'तुम्ही बावळटाला आणि नपुंसकालाच संत समजता तर!' या कथेवर भाष्याची गरज नाही. कामक्रोधांनी वैराग्याची कातडी सोलून काढली आहे म्हणजे काय ते समजावे म्हणून ही गोष्ट आपणास सांगितली. आम्हाला साधत नसले तरी वैराग्यादी सद्गुण आम्हाला चांगले वाटत होते. आम्हाला संत होता आले नाही तरी संतत्व आदरणीय, सन्माननीय वाटत होते. त्यामुळे आमच्या विषयलोलुपतेला थोडी तरी मर्यादा उरत होती. आज वैराग्य हा थट्टेचा विषय झाला आहे आणि संतांनी नैराश्य पसरवून राष्ट्राचा घात केला आहे असे आपण मानू लागलो आहोत. कामक्रोधांनी वैराग्याची कातडी सोलून काढून त्याला फेकून दिले आहे, त्याचाच हा परिणाम आहे.

जीवन सुखाने जगण्यासाठी ज्या सद्गुणांची आवश्यकता लागते, त्यात निग्रहाला, संतोषाला स्थान होते. कोंबड्यांच्या माना मुरगाळून

त्यांना पेटाऱ्यात भरावे तसे कामक्रोधांनी निग्रहाला मुरगाळून फेकले आहे; माणसांची मने अधीर, उतावळी, घायकुती केली आहेत. त्यामुळे दुःखाचे प्रमाण उगीच वाढते आहे. धैर्याचे गड ढासळून पडले आहेत. त्यामुळे आपत्तीचा प्रतिकार करण्याची आणि दुःख सोसण्याची ताकद राहिली नाही. निग्रह आणि धैर्य यांच्या अभावामुळे 'करावे वाटले की, लगेच करू नये, त्यासाठी काही काळ जावा, हेच इष्ट आहे', ही गोष्ट पटेनाशी झाली. माणसे भित्री बनली आहेत आणि त्यामुळे जीवनामध्ये क्षोभ, संताप, आक्रोश यांचे उधाण येत आहे. विकार आवरून धरावे लागतात, संकटांना तोंड द्यावे लागते. यत्न ढिले पडू देता कामा नयेत. सातत्य टिकले पाहिजे. या सर्व गोष्टींची जीवनात फार आवश्यकता आहे हा विचार मावळला तर जीवन वैराण बनेल, शल्यरूप होईल. निग्रह आणि धैर्य नष्ट झाले तर जीवनाचे नंदनवन कसे बनणार ?

कोणत्याही साधनाचे, कृत्याचे परिणाम शेवटी संतोष आणि आनंद हेच झाले पाहिजेत. कामक्रोधांनी संतोष आणि आनंद हेच नेमके नाहीसे केले आहेत.

मिळालेल्या सुखोपभोगामुळे जी तृप्ती होते त्यातून संतोष वाढतो आणि ही तृप्ती जेव्हा कोणत्याही नवीनाच्या पुनः प्राप्तीची अपेक्षा करित नाही, तेव्हा त्यातून आनंदाची निर्मिती होते. संतोष आणि आनंद चांगल्या रीतीने नांदत असले म्हणजे जीवनाचे आरोग्य चांगले आहे असे समजावे. पण काम क्रोध हे आरोग्याचे शत्रू आहेत. वाग्भटाने आपल्या ग्रंथाचे मंगलाचरण करतानाच म्हटले आहे -

रागादिरोगान् सततानुशक्तान् अशेषकायप्रसृतानशेषान् ।

औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघान योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥

मनुष्य-शरीराला सदासर्वदा जडून असलेल्या कामक्रोधांचे रोग म्हणून वर्णन केले आहे आणि या कामक्रोधरूपी रोगांची औत्सुक्य, मोह आणि अरती ही लक्षणे सांगितली आहेत. संतोषाचा अभाव म्हणजे औत्सुक्य आणि आनंदाचा अभाव म्हणजे अरति असे समजण्यास हरकत नाही. जोवर संतोष आणि आनंदाची साधने बाहेर आहेत आणि त्यातून आपल्याला संतोष, आनंदाची प्राप्ती करून घ्यावयाची आहे असे माणूस समजत असतो, तोवर

औत्सुक्य आणि अरती यातून सुटका होणे शक्य नाही. कबीर आपल्या काव्यात एके ठिकाणी म्हणतात,

“जो बिछुडे हैं पियारेसे भटकते दरबदर फिरते ।

हमारा यार है हममें हमनको इन्तजारी क्या ? ॥

न पल बिछुडे पिया हमसे न हम बिछुडे पियारेसे ।

उन्हीसे नेह लागा है हमनको बेकरारी क्या ? ॥

प्रियकरापासून दुरावलेले लोक त्याच्या भेटीसाठी दारोदार भटकतात. आमचा प्रियकर आमच्या हृदयात आहे. त्यामुळे आम्हाला भेटीचे औत्सुक्य राहण्याचे कारण नाही. तसेच आम्ही आमच्या प्रियकरापासून आणि आमचा प्रियकर आमच्यापासून पळभरही दूर जात नाही. आमचे सर्व भाव त्याच्यावरच गुंतलेले असतात, म्हणून आम्हाला अस्वस्थताहि कधी येत नाही.” याचा अर्थ असा की, कबीर म्हणतात आम्ही नेहमी संतोषी आणि आनंदीच असतो. या महापुरुषांना बाह्य साधनांची कधी आसक्तीच नसते. आमचे मात्र उलटेच असते. आम्ही नेहमीच बाह्य-कारणांचा, उपाधींचा विचार करित असतो.

एका साधूची एक गोष्ट सांगतात. तो एका पारावर देवाचे नाव घेत बसला होता. एक बाई तिच्या नवऱ्याने खोट्या मोत्याची एक नथ घेऊन दिली होती ती कौतुकाने दाखवीत सगळ्या गावभर मिरवीत होती. दोनच दिवसापूर्वी नवऱ्याचे घरात माझ्याकडे लक्ष नसते म्हणून ओरडत होती. आज नथेमुळे तिचे धोरण पालटले होते. सगळीकडे हिंडत असताना तिने साधूला पाहिले. त्याला नमस्कार केला. मुरडून मुरडून नाकातल्या नथेला झोके दिले. सगळे नथमहात्म्य त्या बैराग्यालाही ऐकवले. बैरागी बापडा चांगला होता, विरक्त होता, तो हसून एवढेच म्हणाला - ज्याने तुला नाकात घालायची नथ दिली त्याचे कौतुक करित तू गावभर हिंडते आहेस, ज्याने तुला नाक दिले त्याची आठवण एकदा तरी केलीस का माय ?

मूळ हेतूकडे वळू न देणे, त्याकडे दुर्लक्ष करावयास भाग पाडणे, ती कारणेही न मानणे ही विकृती कामक्रोधांनीच उत्पन्न केली आहे आणि म्हणून ज्ञानेश्वरमहाराजांनी कामक्रोध हे संतोषाची वनराई खणून काढतात, आनंदाचे कोवळे अंकूर उपटून टाकतात, असे म्हटले आहे.

मनुष्य-मात्राला आपल्या प्रगतीसाठी बोधाची, उपदेशाची अत्यंत आवश्यकता असते. दुसऱ्याचे ऐकणे आणि पुढे जाणे हे माणसाचे सतत चालू असते. चालू असले पाहिजे. या चक्रात व्यत्यय आला की, प्रगती थांबली. संपूर्ण पूर्णता वा सिद्धावस्था अंगी मुरेपर्यंत बोधाची आवश्यकता असतेच. कामक्रोधांनी ही आवश्यकता वाटणेच नष्ट केले. धार्मिक ग्रंथाचे पारायण होते पण त्या मागची भावना पुण्य लागणे एवढीच असते किंवा काही सांसारिक फलप्राप्तीच्या आशेने ग्रंथ वाचले जातात. बोधासाठी ग्रंथ वाचले जात नाहीत. ज्ञानेश्वरी, गाथा, दासबोधासारखे ग्रंथ हे सर्व मनुष्यमात्राला सर्वकाळी उपयोगी पडणारे उत्कृष्ट मार्गदर्शक आहेत. पण त्यांचे हे महत्त्व फारच थोड्यांना मान्य असते. बोधाच्या विषयात फार दक्षता बाळगावी लागते पण कामक्रोधांनी उद्धाराचा हा मार्गही नाहीसा करून टाकला आहे. पवित्र ग्रंथ हे त्यातून सद्वर्तनाचा, सदाचरणी जीवनाचा, सात्विक स्वभावाचा बोध घेण्यासाठी वाचावयाचे असतात हे स्वार्थापोटी कोणी लक्षातच घेत नाही. त्या ग्रंथांची पारायणे तेवढी होतात पण माणसे जशीच्या तशीच राहतात. कामक्रोधाचे हे कृत्य फार घातक आहे.

फळ्यावरची अक्षरे पुसावीत तसे सर्व प्रकारचे सुख कामक्रोधांनी नाहीसे करून टाकले आहे. यांनी मनुष्याच्या अंतःकरणाला आध्यात्मिक, आधिभौतिक, आधिदैविक अशा तीन प्रकारच्या तापांची आग लावली आहे. तळमळ, अस्वास्थ्य, क्षोभ, संघर्ष, धांदल यांनी माणसाचे जीवन भरून टाकले आहे. अनेक प्रकारचे ताप, अनेक प्रकारची दडपणे चारी बाजूंनी माणसावर लादली आहेत आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी की, ही स्थिति माणसाला आज बरी वाटू लागली आहे. एका कवीने निराळ्या संदर्भात या प्रसंगाचे मोठ्या कौतुकाने वर्णन केले आहे. आमचे हृदय जन्मभर पेटलेलेच होते. दुसऱ्या एका कवीने तर म्हटले आहे की माझे प्रेत जाळू नका, मी जन्मभर जळतच होतो. डोक्यात झिणझिण्या उत्पन्न करणारे मोहरीचे लोणचे लोकांना जसे आवडते तशी ही तापत्रयाची आग माणसाला सवयीने आवडू लागली आहे. हा या कामक्रोधांचा प्रभाव आहे.

कामक्रोधांना हे असे सामर्थ्य कशाने प्राप्त झाले आहे? त्यांचा प्रतिकार कोणीच करू शकत नाही काय? या शंकेच्या स्पष्टीकरणासाठी

ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात की कामक्रोध हे कुणी बाहेरून आलेले शत्रू नाहीत. ते देहाबरोबरच जन्माला आलेले आहेत. जीवाला चिकटून राहिले आहेत. आता त्याचा प्रतिकार कसा करणार? मेंदूत आणि हृदयात गेलेली शल्ये पुष्कळवेळा काढून टाकता येत नाहीत. कारण ती काढण्याच्या प्रयत्नात मेंदूला आणि हृदयाला धोका पोचून माणसाचे मरण ओढवते म्हणून ती शल्ये असली तरी ती तशीच ठेवावी लागतात. कामक्रोधांचे तसेच होते. बाहेरचा शत्रू नाहीसा करणे सोपे असते. घरभेद्यांचा प्रतिकार करणे फार अवघड असते. कामक्रोध तर इतके खोल शिरलेले आहेत की जीवाच्या अगदी शेजारी त्याला चिकटून ज्ञानवृत्तीच्या पंगतीला बसले आहेत. कर्माला प्रेरणा देणारी जी शक्ती तिला वृत्ती म्हणता येईल. अमुक एका वस्तूचा लाभ व्हावा अशी उत्पन्न होणारी इच्छा ज्यावेळी प्रत्यक्ष त्या दृष्टीने कृती करण्याच्या अवस्थेत परिणत होते त्यावेळी त्या स्थितीला वृत्ती असे म्हणतात. कामक्रोध हे त्या वृत्तीच्याच पंगतीत बसलेले असतात. त्यामुळे त्यांना तेथून उठवून लावणे व वृत्तीला त्याचा दोष न लागणे असे करणे अवघड आहे. सभ्य पोषाखातील एखादा परका गृहस्थ पहारेकऱ्याचा डोळा चुकवून घरात बेधडक घुसला आणि प्रत्यक्ष मालकीण बाईशीच बोलू लागला म्हणजे दारावरच्या पहारेकऱ्याला जसे त्याला काढणे कठीण जाते, किंवा हातभट्टी मंत्र्याच्या बंगल्याच्या आवारातच लागलेली असली की ती शोधून काढणे दुरापास्त होते; हे आपण पाहतोच. कामक्रोध हे असे अगदी अंतर्वर्तुळात शिरलेले असल्याने त्यांचा प्रतिकार करता येत नाही आणि त्या अंतर्वर्तुळामुळेच त्यांचे सामर्थ्य फार वाढते.

हे शत्रू इतके धूर्त आहेत की घात झाला, हत्या घडली, सर्वनाश ओढवला तरी यांच्यावर खटला भरून तो जिंकता येत नाही. कारण हे कोणताही पुरावा मिळणार नाही याची फार काळजी घेतात. रासायनिक परीक्षेत ज्या विषाचा पत्ता लागणार नाही अशा विषाने कोणाची हत्या केल्यास न्यायालयात ती सिद्ध करणे फार कठीण जाते. कामक्रोध हे माणसाला बुडवतात पण पाण्यावाचून, जाळतात पण अग्नीवाचून, जीवाला पकडून ठेवतात पण चाहूल लागू देत नाहीत. कित्येकवेळा तर मेंदू धुवून काढलेल्या कैद्याप्रमाणे आपण पकडले गेलो आहोत हेही जीवांना जाणवत नाही. अनन्वित हाल होत असताना जाणवत नाहीत, म्हणून ज्ञानेश्वरमहाराज

कामक्रोध दोरांवाचून बांधतात, शस्त्र न घेता माणसाला ठार करतात, असे म्हणतात.

ज्ञान्याचा घात तर हे पैज मारून करतात. जो जो अधिक ज्ञानी तो तो हे पण लावून त्याच्या मागे लागतात आणि पण जिंकतात. एक सुभाषितकार म्हणतो-

“विश्वामित्र पराशरप्रभृतयो वाताम्बुपर्णाशनाः ।
तेऽपि स्त्रीमुखपंकजं सुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ॥
शाल्यत्रं सघृतं पयोदधियुतं भुञ्जन्ति ये मानवाः ।
तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेत् विन्ध्यस्तरेत् सागरम् ॥

विश्वामित्र, पराशर यांच्यासारखे रानावनात तपश्चर्या करणारे विरक्त, कंदमुळावर जगणारे योगी या कामक्रोधांनी जिंकले तर घरात राहून चांगलेचुंगले चवीने खाणाऱ्या माणसाची काय दशा होत असेल याचा विचारच करणे बरे!” मनुष्य जो जो मोठा तो तो त्याला धोकाही अधिक. एका हिंदी कवीने म्हटले आहे की,

“साधु कहावन कठिन है लंबा पेड़ खजूर ।
चढै तो चाखै प्रेमरस गिरै तो चकनाचूर ॥

साधू म्हणवून घेणे सोपे नाही. खजुराच्या उंच झाडावर चढण्यासारखे आहे ते. शेवटपर्यंत जाऊन पोचला तर मधुरफळे खावयास मिळतील पण जर का मधेच कोसळला तर मात्र एक हाड ठिकाणावर राहणार नाही. चक्काचूर होईल.” जमिनीवरून चालणे सोपे असते. उंचावरून चालणे फार धोक्याचे. खाली पाहिले तरी चक्कर येते. म्हणून जो जो उंच चढावे तो तो संरक्षणाची व्यवस्था अधिक दक्षतेने करावी लागते.

चिखलात रुतलेली गाडी, बैल कितीही सशक्त असले तरी निघत नाही. अडकून राहते; तसे कामक्रोधांमुळे साधकांचे होते. एरवी उदार असलेली माणसेही कामक्रोधांच्या पाशात सापडली की कृपणाहून कृपण, दुष्टाहून दुष्ट बनतात. या कामक्रोधांमुळेच, प्रत्यक्ष नुकसान काही नसले, तरी थोडेसे मनाविरुद्ध होताच, माणसे संताप आवरू शकत नाहीत. स्वतः तर दुःख भोगतातच पण सभोवतीचे वातावरणही दूषित करून टाकतात. हे आपले वर्तन योग्य नाही हे पुष्कळ वेळा कळूनही माणसाला वळत नाही.

तर बऱ्याच वेळा आपले चुकते, असे वाटतही नाही. उलट मी योग्यच वागतो, दोष आहे तो दुसऱ्याचा. तो मी काय म्हणून सहन करावा, असे माणूस मानतो आणि त्यामुळे पूजापाठ, दानधर्म, व्रते, यात्रा इत्यादि करीत असतांनाही साधकाची प्रगती होत नाही.

कामक्रोध सर्व जीवांना बांधून ठेवतात पण जाळ्यावाचून बांधतात. त्यामुळे बंधनाची जाणीवही माणसाला होत नाही. जाणीव नसली की सुटावेसेही वाटत नाही. माणसाचे वजन वाढते. त्याचे हृदयावर दुष्परिणामही होतात. पण हे ओझे आहे याची जाणीव मात्र त्याला बहुधा होत नाही. आणि त्यामुळे लड्डपणाच्या दृष्टीने अपथ्य असलेल्या गोष्टी तो आवडीने करीत असतो. आरंभी आरंभी तरी वाढणाऱ्या लड्डपणामुळे आपले व्यक्तिमत्त्व छाप पाडणारे होऊ लागले आहे, अशी समजूत तो करून घेत असतो. पुढे तोच लड्डपणा उपचाराच्या पलीकडे जातो. आणि तरी आपण फार सुटलो आहोत, आपला आहार नियंत्रित केला पाहिजे हे माणसाला पटत नाही. कोणी सांगितले तर सांगणाऱ्याचाच राग येतो. तसेच कामक्रोधांचेही होते. वैरी असणारे कामक्रोध हे सुखाचेच वाटू लागले, सहाय्यकच वाटू लागले म्हणजे त्यांचा प्रतिकार करणे फारच अवघड होऊन बसते.

जीवाच्या अंतरंगात फार खोलवर शिरून आपले प्रस्थ वाढवून बसलेले कामक्रोध हे असे अजिंक्य होऊन राहतात. माणसाचे वागणे कामक्रोधांच्या काळ्या छायेने काळवंडलेले राहते.

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥

अग्नि जसा धुराने व्याप्त असतो, आरशावर जसा मळ साचत जातो, गर्भाभोवती जसे वारेचे आवरण असते, त्याप्रमाणे कामक्रोधांनी सर्व व्यापून टाकले आहे. हे ज्ञानाचे नित्य वैरी आहेत. या कामरूपी शत्रूंनी ज्ञानाला गुंडाळून ठेवलेले आहे आणि अग्नीप्रमाणेच यांचेही समाधान करणे अशक्य आहे.

अग्नी पेटवतांना धूर व्हायचाच. आरशावर जसा मळ साचत जायचाच तसे येथे होते. पूर्वी आरसे धातूंच्या पत्र्याचे असत. वातावरणातल्या पाण्याच्या वाफेने त्यांना गंज चढे. म्हणून त्यांना वरचेवर घासून ठेवावे लागत असे. कांचेच्या आरशावर वातावरणातील धूळ सांचते. आणि ती वेळीच काळजीपूर्वक स्वच्छ केली नाही तर आरशात प्रतिबिंब चांगले उमटत नाही. म्हणून कामक्रोधांचा लेप अंतःकरणावर चढणार नाही याची काळजी दक्षतेने घेतली पाहिजे. चंदनाभोवती ज्याप्रमाणे सापाचे वेढे असावेत, धान्याभोवती कोंडा असावा, सूर्याभोवती त्याच्या प्रदीप्त प्रकाशाचे वलय असावे तसेच ज्ञानाभोवती कामक्रोधांचे आवरण निर्माण होते.

ज्ञानेश्वरमहाराज येथे विविध प्रकारच्या उपमा देत आहेत. गीतेने वापरलेल्या तीन उपमांच्या व्यतिरिक्त आणखी तीन निराळ्या उपमा ज्ञानेश्वर महाराज या ठिकाणी देत आहेत. त्या प्रत्येक उपमेच्या मागे काही विशेष गोष्ट सांगावयाची आहे. चंदन आणि सर्प यांच्या उपमेत जो अत्यंत घातकीपणा आहे तो इतर दोन उपमात नाही. चंदनाभोवती अनेकवेळा सर्प असतो हे खरे पण चंदनाभोवती सर्प असणे हे अपरिहार्य नाही. तीच स्थिती आरसा आणि त्यावरच्या मळाची आहे. आरशावरील मळ काढण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या प्रयत्नापेक्षा चंदनाभोवतीचे साप नष्ट करण्यासाठी करावे लागणारे प्रयत्न अधिक सामर्थ्याने, धैर्याने आणि सावधपणा राखून करावे लागतात. कामक्रोधांचा त्याग करतानाही सापाच्या प्रतिकाराची वृत्ती अनेकवेळा आवश्यक ठरते. इतर चारी उपमांमध्ये जीवनामधील कामक्रोधांची अपरिहार्यता वर्णन केली आहे. त्यातील अग्नी आणि धूर व गर्भाला गुंडाळून असलेली वार या उपमा सहजता आणि अपरिहार्यता सुचवितात. अग्नी पेटवतांना धूर होतोच पण झालाच पाहिजे असे नाही. पण गर्भ आणि त्याची वार यामध्ये मात्र गर्भाभोवती वार असतेच आणि असावीच लागते. तिचा त्याग जन्माचे वेळी होतो वा करावा लागतो. सूर्य आणि त्याच्या भोवतालचा प्रखर प्रकाश या उपमेत प्रकाश उपयुक्त असला तरी त्याची तीव्रता बाधणार नाही, अशी व्यवस्था करावी लागते. धान्य आणि कोंड्याची स्थिती तीच आहे. धान्यावरचा कोंडा काढावा लागतो पण सगळाच कोंडा काढून चालत नाही, असूच नये असेही म्हणता येत नाही.

व्यवहारामध्ये आपल्या उपयोगाची कृती घडावी म्हणून वागत असतांना वरवर दिसावयास विसंगत पण हेतू साधण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त अशा अनेक गोष्टी कराव्या लागतात.

नाव ज्यावेळी वल्हवत न्यायची असते तेव्हा तिच्यात काही वजन असणे आवश्यक असते. वस्तुतः नावेचे वजन हलके असेल तर वल्हवणे सोपे जाते आणि वेग वाढतो; पण फार हलकी नाव उसळत्या लाटात तग धरत नाही, कलंडते. म्हणून त्यात वजन ठेवणे आवश्यक होते. मग वल्हवण्यास थोडे अधिक श्रम जरी पडले तरी चालतील, असा विचार करावा लागतो. धान्याच्या कोंड्याचेही तसेच आहे. धान्याचे पीठ करून वापरतांना कोंडा संपूर्णपणे काढून टाकला तर पीठ गुळगुळीत आणि दिसावयास पांढरे स्वच्छ दिसते पण आरोग्याच्या दृष्टीने ते हितावह नसते.

ज्ञान आणि काम यांचा जो संबंध आहे त्यामागील ईश्वरी योजना गर्भाच्या वारेसारखी वा धान्याच्या कोंड्यासारखी आहे.

अडचण, आपत्ती, संकट, विरोध मुळीच नसेल, सर्व गोष्टी साध्या, सरळ, सुटसुटीत असतील आणि सगळे सुखच असेल तर चालणार नाही. माणसाच्या प्रगतीला, विकासाला, साधनसंपत्तीची अनुकूलता लागते हे खरे, पण फार श्रीमंतांची मुले पुष्कळवेळा चांगली निघत नाहीत. सर्व तऱ्हेची अनुकूलता असून अगदी वाईट निघतात असेही आपण पाहतो. प्रतिकूल परिस्थितीत माणसाचे धैर्य, प्रयत्नशीलता, निष्ठा, सातत्य, शक्ती यांचा कस वाढतो. म्हणून ज्ञान हे कामाने आवृत असणे हे एका अर्थाने उपयोगीही ठरते. पण याच्या अस्तित्वाचीही मर्यादा आहे. तीच सांभाळली जात नाही. हाताळण्यास सोयीचा म्हणून पदार्थ कागदात गुंडाळून घेणे निराळे पण गिऱ्हाईक वाढावे म्हणून वेष्टण भपक्याचे, आकर्षक करणे निराळे. जगतातील लुबाडणूक नष्ट व्हावी असे खरोखरीच वाटत असेल तर ही भपका असलेली वेष्टणे आणि गळ्यात पडून प्रचार करणाऱ्या भडक जाहिराती यांच्यावर अतिशय नियंत्रण घालावेच लागेल.

मूळचे अत्यंत शुद्ध ज्ञान हे या कामक्रोधांनी पार झाकून टाकले आहे आणि त्यामुळे सर्वसामान्य लोक ज्ञानापर्यंत पोचू शकत नाहीत. ते कामक्रोधातच गुंतून राहतात. ज्ञानापर्यंत पोचणे अत्यंत अवघड जावे, महाग ठरावे, ज्ञानाकडे जावयास निघालेला मनुष्य भलतीकडेच जावा,

त्याने ज्ञान म्हणून स्वीकारावयाचे ते ज्ञान नसावेच, अशा अनेक गोष्टी या कामक्रोधांच्या आवरणामुळे उत्पन्न होतात. कशानेही यांचे समाधान होत नाही. यांना तृप्त करून शांत करावे या विचाराने प्रयत्न करणे म्हणजे अग्रीत जळण टाकून आग आवरण्याचा प्रयत्न करण्यासारखे आहे.

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

इंद्रिये, मन आणि बुद्धी यांच्या अधिष्ठानाने कामक्रोध राहतात आणि ज्ञानाचे यथार्थ स्वरूप झाकून ते इंद्रिय-मन-बुद्धीला मोहित करतात.

माणसाच्या प्रगतीची, विचाराची जी साधने आहेत तीच कामक्रोधांच्या आधीन झाल्यामुळे यथार्थ रूप कधी लक्षात येत नाही. हठयोगी इंद्रियावर स्वतःचे नियंत्रण प्रस्थापित झाले आहे असे मानीत असले, तरी ते खरे नसते. मी मी म्हणणारे योगीहि कामक्रोधाला बळी पडतात असे अनेकदा आढळते. योग्यांची अशी दशा होते तर सामान्यांचे काय होत असेल असे वाटून, माणसाने कामक्रोधांना जिंकण्याच्या प्रयत्नाला लागू नये असे नाही. उलट अधिक उत्साहाने प्रयत्न केले पाहिजेत. योग्यानाहि हे अनावर होतात हे सांगण्यामागे, सातत्याचे आणि कष्टाचे प्रमाण वाढविले पाहिजे असे सांगण्याचा उद्देश आहे. त्यासाठीहि काही मार्ग आहेत आणि भगवान् त्यांचेच वर्णन पुढे करणार आहेत.

कामक्रोधासंबंधी भगवंतांनी आणि त्यातहि ज्ञानेश्वरमहाराजांनी विशेष विस्ताराने सांगितले आहे. त्यांचा भयंकरपणा, उद्दामपणा, उदंडपणा, गुंडगिरी, बंडखोरी प्रभावीपणे सांगितली. याचे कारण हेच की त्यांचे घातक स्वरूप सहजपणाने आणि त्वरेने लक्षात यावे. रोगजंतूच्या परीक्षणात सूक्ष्मदर्शकाचे जसे स्थान असते आणि जे कार्य असते तेच स्थान आणि कार्य येथील उपदेशाचे आहे. हा उपदेश-प्रयत्न करणारांचा अवसानघात करणारा नसून त्यांचा निग्रह दृढ झाला पाहिजे, शेवटपर्यंत प्रयत्न करण्याच्या वृत्तीला चढते बळ लाभले पाहिजे, असा आहे.

कर्णाशी शेवटची झुंज द्यावयास निघतांना भगवंतांनी अर्जुनाला कर्णाच्या पराक्रमाविषयी जसे सांगितले तसेच भगवंतांनी वा ज्ञानदेवांनी येथे केले आहे. ज्याच्याशी लढावयाचे त्या शत्रूचे सामर्थ्य हीन लेखण्यात

स्वतःचा आत्मविश्वास वाढतो, असे मानणे युद्धशास्त्रदृष्ट्याही धोक्याचेच असते. शत्रूला असे तुच्छ लेखले तर स्वतः विशेष सिद्धता केली पाहिजे ही जाणीव राहात नाही. जे खरे पराक्रमी असतात, शूर असतात, ते शत्रूचे सामर्थ्य ऐकून अधिकच उत्साही बनतात, तेजाने उसळतात म्हणून निष्ठावंतांच्या प्रयत्नशीलतेला उत्साहित करण्यासाठी कामक्रोधांना जिंकणे कसे अवघड आहे ते आतापर्यंत आणि याही श्लोकात कारणासह सांगितले आहे.

अज्ञानी आणि घाबरट माणसांना कार्यात प्रोत्साहन देण्यासाठी मात्र कधीकधी तुझे काम सोपे आहे, शत्रू तुच्छ आहे असे सांगावे लागते आणि त्याचा आत्मविश्वास जागृत करावा लागतो वा त्याचे ठिकाणी निर्माण करावा लागतो. कारण जे मुळात अत्यंत भेकड असतात तेच तेवढे धोक्याच्या कल्पनेने पळून जातात. प्रगती व्हावी ही ज्यांची निश्चित धारणा आहे, ते असे पळून जात नाहीत. उलट सर्वांगीण विचार करतात. अनेक प्रकारची साधने सिद्ध करून ठेवतात. धैर्य न खचू देता उत्साहाने प्रयत्नास लागतात.

भगवंत आता जो उपाय सांगणार आहेत, तो वास्तविक उपाय आहे, खरा उपाय आहे तोच सांगणार आहेत. चांगला वैद्य उपाय सांगतांना परवडेल की नाही याचा विचार करतो पण रोग्याच्या कलाने घेतले पाहिजे असा विचार तो बहुधा करित नाही. वैद्यकी हा ज्याचा धंदा नाही, उदरपूर्तीचे साधन नाही त्याला असे करण्याची आवश्यकताही नसते. त्याच्या अंतःकरणात भूतदया निश्चित असते. पण रोग्यानेही वैद्य सांगतो ते आपल्या हिताकरताच सांगतो आहे, म्हणून तो सांगतो ते उपाय केले पाहिजेत; ते आपणाला आवडणारे आहेत की नाहीत याचा विचार करता कामा नये. भगवंत धंदेवाईक वैद्य नाहीत. त्यांनी खरा उपाय स्पष्टपणे सांगितला आहे. ते म्हणतात - अर्जुना! कामक्रोध कितीही जरी भयंकर असले तरी त्यांना जिंकण्याचे एक साधन आहे. ते तुझ्याकडून घडून येणार असेल, तू त्या साधनांचा उपयोग निष्ठेने करणार असलास, तर ते तुला मी सांगतो. यातला जर तर फार महत्त्वाचा आहे. उपाय तुम्हीच सांगा, प्रयत्नहि तुम्हीच करा, फळ तेवढे आमच्या पदरात टाका हे कुठेच जमत नाही. परमार्थात तर नाहीच नाही. परमार्थात मिळविणे असते पण देणे-

घेणे नसते. परमार्थात प्रगती करून घेता येते. पण पारमार्थिक लाभ उचलून देता-घेता येण्यासारखे नसतात. अर्जुनाची वृत्ती प्रयत्नशील शिष्याची आहे असे ज्ञानेश्वर महाराजांनी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरीत्या वर्णन केलेले आहे.

काम-क्रोध हे ज्ञान आणि विज्ञान म्हणजे आध्यात्मिक ज्ञान आणि भौतिक ज्ञान अशा दोघांचाही ऱ्हास करणारे आहेत. तेव्हा केवळ व्यवहारात यशस्वी होण्याची इच्छा असणारांनीही कामक्रोधांना हवे तसे मोकळे सोडून चालत नाही. म्हणून तर आर्य चाणक्य वा प्लेटो यासारखे व्यवहारवादीही 'राज्यकर्ता हा तत्त्वज्ञानी आणि संयमी असला पाहिजे' असे आग्रहाने सांगतात. गीता हे जीवनाचे शास्त्र आहे. कोणत्याही स्थितीतील पुरुषाला योग्य ते मार्गदर्शन घडावे हेच गीतेचे प्रयोजन आहे. म्हणून कामक्रोधांना जिंकण्याचा एक साधा आणि निष्ठावंतांसाठी, प्रयत्नशीलांसाठी, सोपा मार्ग भगवान् येथे सांगत आहेत.

राक्षसांच्या गोष्टीत जसे राक्षस कितीही भयंकर, बलाढ्य, अद्भुत सामर्थ्य असलेला असा असला तरी त्याचे प्राण झाडाच्या ढोलीत राहणाऱ्या साध्या लहान निरुपद्रवी पाखरात असतात असे सांगितलेले असते. ते माहीत झाले आणि तेवढा पक्षी ताब्यात घेतला की राक्षस हतबल होतो. गोष्टीतला नायक वा राजपुत्र ती गोष्ट धैर्याने, चातुर्याने नेमकी करतो आणि त्यामुळे एरवी राक्षसांच्या पुढे उभे राहण्याचे सामर्थ्य नसलेली साधी माणसेही राक्षसावर मात करतात, तशीच कथा या कामक्रोधांचीही आहे.

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

अर्जुना! तू प्रथम इंद्रियांना आपल्या स्वाधीन करून घे. मग हे ज्ञान आणि विज्ञान यांना नाश करणारे पातकी कामक्रोध तुला सहज नष्ट करता येतील.

कामक्रोध कितीही बलवान असले, मनबुद्धीवर त्यांचे केवढेही नियंत्रण असले तरी त्यांचे प्रत्यक्ष कार्य व्हावयाचे ते इंद्रियांच्या द्वारेच होते, म्हणून इंद्रियांवर नियंत्रण ठेवले की, कामक्रोधांचे प्रत्यक्षात काही चालत नाही. शेवटी शरीर हेच सर्व उपायांचे साधन आहे. म्हणून प्रत्यक्ष कृती घडणार नाही याची जर दक्षता घेतली तर गुन्हेगारी प्रवृत्ती प्रथम कुंठित होते

व मग ओसरू लागते. तिजोरीला कुलपे घालणे, दारात पहारेकरी ठेवणे, स्त्रियांनी विनयवती असणे हे सर्व वाईट कृती प्रत्यक्ष न घडू देण्याचेच मार्ग आहेत. अगदी लहान मुलाला आपण “अभ्यास करू नकोस पण शाळेत जाऊन बस, दोन तास घरी खेळावयाचे ते तिथे खेळ” असे सांगतो. प्राथमिक वळण शरीरालाच दिले पाहिजे हीच जाणीव तिथे असते.

पुण्यात दुचाकीच्या बाबतीत पूर्वी एक नियम होता. कुलूप न घालता सायकल बाहेर ठेवली तर सायकलवाल्याला दंड केला जात असे. चोरीच्या कृतीवर नियंत्रण घालण्याचाच उद्देश यात आहे.

आजकाल मात्र या इंद्रियसंयमनाची मोठे मोठे म्हणविणारे थडा करीत असतात. आता भगवान् झालेल्या एका प्राध्यापकाने असे सांगितले- ‘अहिंसा, सत्य, अस्तेय, शौच, संतोष इत्यादी यम-नियम किंवा शम-दम ही तर फळे आहेत. हे तर परिणाम आहेत. आरंभीच त्यांची प्राप्ती कशी व्हावयाची? साधना पूर्ण झाल्यानंतर मिळावयाच्या गोष्टी आरंभीच प्राप्त करून घ्या असे म्हणणे ही माणसाची वंचना करणे आहे, शम-दमाच्या नादी लागणे हे व्यर्थ आहे. या गोष्टी पुढे तुम्ही पूर्ण झालात की आपोआप प्राप्त होतात.’

ही विचारसरणी फसवी आहे. स्वतःचा आणि श्रोत्यांचाही घात करणारी आहे. मनुष्याला प्रगती-उन्नतीच्या मार्गावरून भ्रष्ट करणारी आहे. शम-दमांचे आदर्श स्वरूप, यमनियमांची निष्कलंक पूर्णता, या गोष्टी सिद्धावस्थेतच असतात हे खरे पण त्यासवे हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की, विपुल प्रमाणात यमनियम प्राप्त करून घेण्यासाठी अल्पप्रमाणात यम, नियमच पाळावे लागतात. जे पेराल तेच विपुल प्रमाणात मिळते. थोड्याचे पुष्कळ होते. पण सराटे पेरून गहू मिळत नाहीत. शेरभर गहू पेरून खंडीभर गहू मिळवता येतात. परमेश्वर उदार आहे. तो थोड्याचे पुष्कळ निश्चित देतो पण आरंभी थोडे म्हणून काही असावेच लागते आणि जे असावे लागते ते चांगले असावे लागते, प्रामाणिक असावे लागते. किडके पोचत चालत नाही. शासन पुष्कळ अनुदान देते पण दहा वीस टक्के तरी स्वतःचे असावे लागते. तेव्हा शम-दमाच्या नादी लागू नये हे म्हणणे अत्यंत चुकीचे आहे. साधेल तसे थोड्या थोड्या प्रमाणात का होईना इंद्रियदमन करावेच लागते. ज्ञानेश्वरमहाराजांनी तर प्राप्त पुरुषांनेही इंद्रियांचे कौतुक करू नये, नाही तर

तोही दुःखात सांपडतो असे म्हटले आहे. यावरून इंद्रियांचे नियमन केवळ आरंभीच नाही तर अगदी शेवटपर्यंतही आणि शेवटीही किती आवश्यक असते ते लक्षात येईल.

इंद्रियांचे असे आहे की, त्यांना जी सवय लागलेली असते तीच गोड वाटते आणि माणसाने प्रयत्न केला तर त्याला चांगल्या सवयी लागू शकतात. सकाळी लौकर उठणे, व्यायाम करणे, स्वच्छतेने राहणे, घरात टापटीप असणे, वेळ सांभाळणे, कामामध्ये नियमितपणा राखणे या सवयी थोड्याशा दक्षतेने आणि प्रयत्नाने लावून घेणे शक्य असते. आणि त्या तशा लागल्या की, फारच सुखावह होतात. हाही अनुभव येतो. इंद्रिय-संयमाचेही तसेच आहे. आपल्या धर्मशास्त्रात काही व्रत-वैकल्ये सांगितली आहेत, त्यांचा उद्देश इंद्रियांना वळण लावणे, हाच असतो. शास्त्र हे विचारी आहे. अशक्य गोष्ट ते कधी सांगत नाही. आपल्या पूर्वीच्या सवयीमुळे शास्त्राने सांगितलेले उपाय अवघड दुष्कर वाटतात हे खरे पण त्याही स्थितीत ते अशक्य नसतात. श्वासोच्छ्वास बंद ठेवा असे शास्त्र कधी सांगत नाही. ते प्राणायाम करा असे सांगते. इंद्रिय-संयमाच्या बाबतीतही असेच आहे. मात्र एकदा पथ्य करू लागले की, रोग पूर्ण बरा होईपर्यंत पथ्य राहिले पाहिजे. मधून मधून अपथ्य करीत राहिले तर रोग चिरकाली आणि गंभीर होत जातो.

प्रपंचात वागतांना सुखाने राहावयाचे असेल तर संघर्ष टाळा, शेजाऱ्यावर प्रेम करा, असे सांगितले जाते. आता या गोष्टी करावयाच्या तर त्यात आपल्याला काय वाटते आणि आपल्या सोयीचे काय याचाच तेवढा विचार करण्यापूर्वी, यामुळे शेजाऱ्याला त्रास होणार नाही ना, त्याची गैरसोय होणार नाही ना, याचाही विचार केलाच पाहिजे. माझ्या मोरीत पाणी तुंबू नये हे कितीही खरे असले तरी ते सांडपाणी शेजाऱ्याच्या अंगणात जाणार नाही, असेच वळविलेले असले पाहिजे. इतरांची झोपमोड होऊ नये म्हणून आपला रेडिओ लहान केलाच पाहिजे. आपले दाणे कुटतांना खालच्या मजल्यावरील माणसाच्या डोक्यावर माती पडणार नाही अशी दक्षता ठेवलीच पाहिजे. एखादी गोष्ट न कळत घडून गेली वा अपरिहार्यपणे करावी लागली तरी ती वाईट आहे याची जाणीव असलीच पाहिजे. म्हणजे मग त्याचे होणारे परिणाम तितके घातक होत नाहीत.

शेजाच्याला त्रास होणारच असे लक्षात येताच, आधीच क्षमा मागून ठेवली असली पाहिजे म्हणजे संघर्ष होत नाही. हे शिष्टाचार कटाक्षाने पाळले तर संयम सहजासहजी अंगवळणी पडल्यासारखे होते.

काही झाले तरी निदान शरीराने तरी सदाचरण सोडू नये. आसक्ती बळावली तरी, विषयभोगात संयम ठेवावा. संग्रह फार वाढवू नये. संताप आला तरी अपशब्द, कठोर शब्द उच्चारू नयेत. अहंकाराने भरलेल्या अंतःकरणात मनबुद्धीच्या आश्रयाने असलेल्या कामक्रोधांनी कितीही विकल्प निर्माण केले तरी स्वीकारलेल्या नियमात, पूजापाठ-व्रते-दानधर्म-यात्रा-देवदर्शन-स्तोत्र-जप यात अंतर पडू देऊ नये. अन्यथा साधकाची घसरगुंडी फार वेगाने होते. मन रमत नाही मग काय करावे असे म्हणून करावयाचे टाकले तर प्रगती-उन्नतीची आशाच राहात नाही. इंद्रियांचे नियमन करावे. प्रथम तेवढेच करावे असे सांगितले आहे ते या हेतूनेच.

तिसऱ्या अध्यायाच्या पूर्वार्धात १४-१५ श्लोकात जीवनाला अत्यंत उपयोगी असलेले निसर्गाचे एक आगळेच चक्र श्रीकृष्णाने सांगितले आहे. त्यात यज्ञ हा फार महत्त्वाचा म्हणून मध्यभागी सांगितला आहे. त्याचा यथाशक्ती विचार आपण तेव्हा केला आहे. या निसर्ग चक्रातील महत्त्वाचा घटक जो यज्ञ तो कर्मोद्भव आहे, कर्मातून उत्पन्न होणारा आहे, असे भगवंत म्हणतात. इंद्रियांची विशिष्ट हालचाल म्हणजेच क्रिया किंवा चेष्टा. तिलाच कर्म म्हणता येते. कामक्रोधांना जिंकणारा आघाडीचा वीरसैनिक जो इंद्रियसंयम तोच निराळ्या स्वरूपात, वेगळ्या संदर्भात, तेथे सांगितला आहे. संयत अशा इंद्रियांकडून जी कर्मे घडतात तीच यज्ञ निर्माण करितात; याचा अर्थ ती कर्मेच यज्ञस्वरूप असतात असा करता येईल. सर्व जीवनच असे यज्ञमय झाले की त्यात कामक्रोधांना, महाशनो, महापाप्मा - अशा कामक्रोधांना, स्थान राहाणे शक्यच नाही.

माणसाचे केवळ वैयक्तिक जीवनच नव्हे तर जणू सर्व सृष्टीचे व्यापार अशा यज्ञावर म्हणजे विहित कर्मावर-सत्कर्मावर-इंद्रियसंयमावर अवलंबून आहेत असे जणू भगवंतांना उपदेशावयाचे आहे. पर्जन्य यज्ञातून येतो असे त्यासाठीच म्हटले आहे. तुम्ही नीट वागा म्हणजे जगताचा क्रमही सुरळीत चालेल असे जणू आश्वासन भगवंतांनी दिले आहे. पण माणूस हे मूलभूत अर्थाने ऐकावयास सिद्ध नसतो. एक चमत्कार म्हणून तो प्रयोग करून

दाखवा म्हणेल. नाहीतर आम्ही हवे तसे वागणार; आम्हाला हे करा, ते करू नका असे सांगणारे तुम्ही कोण, असेच तो म्हणणार!

माणूस कसाही वागला तरी इतर जीवसृष्टी निसर्गक्रमानेच वागते. म्हणजे एका दृष्टीने कर्माचे अर्थात् इंद्रियसंयमाचेच आचरण करते. म्हणून माणसाच्या कृत्याने उत्पन्न होणारे अपवाद वगळता सृष्टिक्रम पुष्कळसा नियमित आणि बहुतेक सुरळीत चालतो आहे.

ईश्वराने अत्यंत उदार होऊन कृपाळूपणाने बुद्धीचे पूर्ण स्वातंत्र्य आणि विशेष अशा नवनिर्मितीचे सामर्थ्य दिलेली मनुष्यजात, इतर सजीव सृष्टीच्या मानाने फार अल्पसंख्य आहे म्हणूनच हा सुरळीतपणा टिकून राहिला आहे. मिळालेल्या बौद्धिक स्वातंत्र्याचा, कामक्रोधांना बळी न पडता, माणसे जर सदुपयोग करतील, म्हणजेच इंद्रियांचे व्यापार नियंत्रित ठेवतील, म्हणजेच सूडबुद्धीने वागणार नाहीत; जे आपले नाही, आपल्या अधिकाराचे नाही त्याची अभिलाषा धरणार नाहीत; अपमान झाला, उपेक्षा झाली, तुच्छता दाखविली या अहंकारातून निपजलेल्या खोट्या व अतिरेकी कल्पनेने जळफळणार नाहीत; दुसऱ्याचे ऐश्वर्य, श्रीमंती, सुख, समाधान पाहून मत्सराने तडफडणार नाहीत; केवळ दोषदृष्टीने संभावितांचीही निंदा वा टवाळी करित बडबडणार नाहीत; विषयोपभोगाच्या आधिक्याला आणि वाईट व्यसनाला जवळ करणार नाहीत; मला फसविले, मला लुटले या भावनेने इतरांविषयी द्वेषबुद्धी धरणार नाहीत; मी बुद्धिमान, शहाणा- दुसरा मूर्ख, बावळा; मी कर्तृत्ववान- तो आळशी, मी उदार-तो कृपण, मी निर्व्यसनी-अमका व्यसनाधीन, मी चांगला-तो वाईट, मी सरळ-तो वाकडा, मी व्यवस्थित-तो गबाळा, मी समर्थ-तो दुबळा, मी श्रेष्ठ-तो नीच, मी धार्मिक-तो नास्तिक, मी पुण्यवान-तो पापी, माझा परिवार सज्जनांचा-त्याच्या भोवताली दुर्जन गोळा झालेले, अशा स्वतःविषयींच्या गर्वाने इतरांना तुच्छ लेखणार नाहीत; तर पारमार्थिक प्रगती दूर नाही.

हे साधावयाचे म्हणजे जीवावर अगदी उदार होण्याची आवश्यकता नाही. त्यासाठी सर्वसंग-परित्याग करून रानावनात जाऊन तपश्चर्येला बसण्याचे कारण नाही. वा अखंड ध्यानधारणेत नाक धरून बसणेही अपरिहार्य नाही. थोडा विवेक केला, विचार केला, थोडासा समंजसपणा धरला, उदार धोरण स्वीकारले, थोडासा क्षमाशीलपणा ठेवला, दुसऱ्याच्या,

आपणाला न रुचणाऱ्या, न मानवणाऱ्या वागण्यामागेही काही योग्य कारण असू शकेल असे समजून घेतले, केवळ स्वभाव विशेषाला वाईट समजून निखंदिले नाही; तर साधन मार्गावर माणसाची प्रगती झपाट्याने होईल यात थोडीही शंका नाही. कुंतीने अगदी वनात जाताना - वानप्रस्थाश्रम स्वीकारतांना - शेवटचा म्हणून पांडवांना जो संदेश दिला त्यात ती म्हणते, 'धर्मं ते धीयतां बुद्धिः मनस्ते महदस्तु च'. तुमची बुद्धी नेहमी धर्मात राहो, तुमचे मन सर्वदा मोठे असो !

वर सांगितलेले सर्व भाव कुंतीच्या या उपदेशात समाविष्ट आहेत.

नकोत ते सर्व विकार, मनात येण्याचे एकदम थांबेल असे समजण्याचे कारण नाही. मनात येणाऱ्या विकारांसवे वाहावत न जाता म्हणजेच शरीराने विकारांना अनुकूल अशी हालचाल न करता थोडे तटस्थ होण्याचा प्रयत्न केला आणि प्रयत्नास यश यावे म्हणून भावाने, अपयश आले तर पश्चात्तापाने, यश मिळाल्यास विनम्रतेने, भगवंताची तळमळीने प्रार्थना केली; तर प्रगती होते.

इंद्रियसंयमाचे महत्त्व, स्वरूप, साधन समजावे म्हणून हे मी आपणास सांगत आहे. यात शिष्टपणा नाही वा उपदेशकाच्या भूमिकेवरून बोध करण्याचीही भावना नाही. 'मीही तुमच्यातील एक. मग वर्म काढु तरि कवणाचे'. पण माझे कुठे चुकते, याचा जेव्हा मी विचार करतो, माझ्या अंतःकरणातील कामक्रोध केव्हा बळावतात, याचा मी शोध घेतो; तेव्हा विकारांचे मूळ या रीतीने सापडते व या उपायांनीच कामक्रोधापासून थोडेसे तरी दूर राहणे कधी कधी जमते. तेच मी आपणापुढे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मन गुंतवून ठेवण्यासाठी काही ना काही तरी करीत राहावे लागते. माणसाला कर्म सुटत नाही म्हणतात ते यासाठीच. पण हे काहीतरी करीत राहणे परिणामी सुखाचे होईल एवढी दक्षता घ्यावीच लागते. धर्मशास्त्र हे कर्माची सुखावहता राखण्यासाठीच मार्गदर्शन करीत असते.

वासना दडपणे ही गोष्ट घातक आहे, हे आपल्याला तेवढे समजते आणि शास्त्रकारांना याची जाणीव नव्हती असे म्हणणे चुकीचे आहे. वासना, इच्छा, काम दडपू नये. पण त्यांना योग्य वळण लावावे लागते

हे विसरून चालत नाही. शास्त्राने गृहस्थाश्रम सांगितला आहे आणि त्या आश्रमाचे महत्त्व गायिले आहे यावरून हे लक्षात येणार आहे. अशी एकही इच्छा नाही, वासना नाही की जिच्या योग्य त्या उपभोगाची सोय उत्तमरीतीने साधण्याची व्यवस्था गृहस्थाश्रमात नाही. पण वासना म्हटले की, ती पूर्ण झालीच पाहिजे, ही विचारसरणी मात्र विकृत आहे. काही इच्छा, वासना या योग्य असतात, प्रामाणिक असतात. त्यांची पूर्तता करावी लागते. काहीचे स्वरूपान्तर किंवा उन्नयन करावे लागते. काहींची समजूत घालून त्यांना शांत करावे लागते आणि काही वासना मात्र कठोरपणाने आवराव्या लागतात, हे लक्षात ठेवलेच पाहिजे. गृहस्थाश्रमामध्ये सोय आहे, पण स्वैरता नाही. संयम म्हणजे दडपण नव्हे. इंद्रिये आवरणे म्हणजे इंद्रिये मारणे नव्हे. क्वचित् इंद्रिये मारली पाहिजेत, मन मारले पाहिजे अशी भाषा वापरली जात असली तरी त्याचा अर्थ रामाने रावणाला मारले या वाक्यातील नसून आईने मुलास मारले या वाक्यातील असतो. काही वेळा इच्छा, वासनांच्याकडे वा तदनु रूप घडणाऱ्या कृतीकडे दुर्लक्ष करावे लागते; क्षमाबुद्धीने पाहावे लागते. क्वचित् तसे वागण्यास थोडी सवलत द्यावी लागते. पण सवलत म्हणजे संमती, अनुज्ञा वा आज्ञा नव्हे हेही लक्षात ठेवले पाहिजे.

शम आणि दम हे परस्परोपजीवी आहेत. ते क्रमाक्रमाने साधावे लागतात, आणि त्यांचे सामर्थ्यही क्रमाक्रमानेच वाढावे लागते. दम म्हणजे इंद्रिये आवरणे आणि शम म्हणजे मन आवरणे. इंद्रिये आवरण्यास आरंभ केला की त्यानंतर मन आवरणे थोडे सोपे जाते आणि मन आवरता आले की, इंद्रिये आवरण्याचे कष्ट होत नाहीत.

मन आवरणे हे सोपे नाही. मनात येऊच नये हे म्हणणे स्वाधीनचे नाही. पण शरीराने करूच नये असे ठरविले तर ते साधू शकते. म्हणून इंद्रिये आवरावीत असे सांगितले आहे. कारण कामक्रोधांना शेवटी रसद पुरवितात ती इंद्रियेच. इंद्रिये आवरली की, कामक्रोधांची रसद तुटते आणि मग स्वाभाविकच क्रमाक्रमाने त्यांचे सामर्थ्य कमी होते. उठणाऱ्या प्रत्येक ऊर्मीसवे माणूस जर शरीराने त्या त्या ऊर्मीला अनुकूल असलेली हालचाल न करता शरीर स्थिर ठेवून ऊर्मीचे उद्रेक तटस्थपणाने पाहात राहिला तर त्या ऊर्मी शांत होऊ लागतात ते आताच सांगितले.

इंद्रियांना आवरण्यासाठी, इच्छांचे वा वासनांचे स्वरूप असेल त्याप्रमाणे किंवा त्यांची उत्कटता असेल त्याप्रमाणे, साम-दाम-दंड-भेद या सर्वांचाच प्रसंगानुरूप उपयोग करावा लागतो. धर्मशास्त्रातले सर्व विधिनिषेध याच कारणासाठी उत्पन्न झालेले आहेत.

इंद्रिये आवरणे ही अगदी प्राथमिक अवस्था आहे. पहिली इयत्ता आहे. आरंभीचे साधन आहे. एवढ्याने भागत नाही. कामक्रोध मोठे धूर्त आहेत; चिवट आहेत, जिवट आहेत. प्रतिकूल परिस्थितीत ते निमूटपणे पडून राहिल्यासारखे दिसतील, काम थंडावलेले दिसेल पण ते खरे नव्हे. त्यांची पाळेमुळे फार खोल गेलेली असतात. कापलेले गवत जसे पुन्हा उगवते तसा हा नाहीसा झालेला काम पुन्हा उफाळतो. म्हणून शोध घेत जिथवर कामाची मुळे गेलेली असतात त्याच्याही पलीकडे जाऊन पोचावे लागते तरच त्याचे ज्ञान होते. मग त्याच्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करता येते.

काम हा इंद्रिय-मन-बुद्धीच्या आश्रयाने राहतो हे चाळीसाव्या श्लोकात सांगितलेच आहे. बुद्धीच्या आश्रयाने असणे ही त्याची शेवटची मर्यादा. बुद्धीच्या पलीकडे जे आत्मतत्त्व आहे त्याची ओळख झाली की नंतरच काम खऱ्या अर्थाने नष्ट होतो. आत्म्यापर्यंत जाऊन पोचण्यासाठी माणसाला क्रमाक्रमाने साधनांच्या आणि विचारांच्या दृष्टीत अधिकाधिक सूक्ष्म व्हावे लागते. यासाठी इंद्रिये, मन, बुद्धी आणि आत्मा या भावांचे स्वरूप स्पष्ट करतांना भगवान् म्हणतात-

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

शरीराच्या मानाने (अवयवांचा विचार करिता) इंद्रिये ही पलीकडची, दूरची म्हणजे सूक्ष्म आहेत. मन हे इंद्रियांच्या पलीकडे आहे, बुद्धी मनाच्या पलीकडे आहे आणि आत्मा बुद्धीच्याही पलीकडे आहे.

शरीर दिसते, अवयव दिसतात पण इंद्रिये दिसत नाहीत. डोळा हा अवयव स्थूल आहे. नेत्रेन्द्रिय तसे नाही. म्हणून कित्येकवेळा दिसायला डोळे चांगले दिसत असूनही पाहण्याची शक्ती नष्ट झालेली असते. इतरही अवयवांच्या बाबतीत असेच असते. म्हणून इंद्रियांना 'पलीकडची' असे म्हटले आहे.

संकल्प विकल्प करणे हे मनाचे कार्य. इंद्रियांना प्रेरणा मिळते ती मनामुळे. म्हणून इंद्रियांच्याही पलीकडे मन आहे असे म्हटले आहे. करावेसे वाटले, मनात आले, इच्छा झाली तरी करणे चांगले का वाईट याचा विचार मनुष्य करतो. ते कार्य बुद्धीचे आणि म्हणून बुद्धी मनाच्या पलीकडे आहे असे सांगितले आहे. आणि हे सर्व ज्या चैतन्याच्या अस्तित्वाने घडते तो चैतन्यरूप आत्मा या सर्वांच्या पलीकडे आहे हे ओघानेच आले.

या श्लोकाचा अर्थ करतांना काही सांप्रदायिकांनी (श्रीरामानुजांनी) काम हा बुद्धीच्याही पलीकडे आहे असाही अर्थ केला आहे. श्रीशंकराचार्य तसा अर्थ करित नाहीत. ते “यो बुद्धेः परतस्तु सः” याचा अर्थ बुद्धीचाही द्रष्टा आत्मा असल्याने तो तिच्या पलीकडे आहे असा अर्थ करतात. शंकराचार्यांचाच अर्थ योग्य आहे असे म्हटले पाहिजे. गीतेचे तत्त्वज्ञान हे उपनिषदांना धरून आहे. आणि उपनिषदामध्ये इंद्रिय, मन, बुद्धी असा अनुक्रम सांगून झाल्यानंतर “बुद्धेरात्मा महान्परः” (कठ. १/३/१०) असा आत्म्याच्या परत्वाचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे. तोच अनुक्रम येथेही आहे.

सृष्टीच्या उत्पत्तीचा अनुक्रम सांगतांनाही चैतन्याला आपल्या एकाकीपणाची जाणीव झाली आणि म्हणून ते ‘पुष्कळ व्हावे’ असे इच्छिते झाले, असे वर्णन आहे. येथेही आधी बुद्धी आणि मग काम हाच अनुक्रम आहे. अर्थात् काम बुद्धीच्या पलीकडे जाणे शक्य नाही.

‘बुद्धीच्या आधाराने काम राहतो’ असे स्पष्ट वर्णन वरती चाळीसाव्या श्लोकात आले आहे. जो ज्यांच्या अधिष्ठानाने राहतो तो त्या अधिष्ठानाच्या पलीकडे असण्याची शक्यता नाही. ज्ञानेश्वरमहाराजांनी स्पष्ट शब्दात सांगितले नसले तरी त्यांना बुद्धीच्या पलीकडे काम आहे असा अर्थ अभिप्रेत असला पाहिजे असे म्हणण्यास कोणताही पुरावा नाही. ज्ञानेश्वरमहाराज शंकराचार्यांच्या प्रमाणे पूर्ण अद्वैती आहेत. त्यामुळे त्यांना वेगळा अर्थ करण्याचे कारण नाही. साधनमार्ग ज्ञानेश्वरीच्या पुढील अध्यायातून अधिक विस्ताराने सांगावयाचा असेल म्हणून कदाचित् याठिकाणी ज्ञानेश्वर महाराजांनी वर्णनाचा संक्षेप केला आहे. श्लोकाचे अर्थ एक-दोन, एक-दोन ओव्यातच सांगितले आहेत. पण त्यावरून

ज्ञानेश्वरमहाराजांना “यो बुद्धेः परतस्तु सः” या शब्दांनी काम सांगावयाचा आहे असे म्हणणे मात्र शक्य नाही.

बुद्धीच्या पलीकडे माणसाजवळ प्रयत्नासाठी काहीही साधन उपलब्ध नाही. इंद्रिये, मन आणि बुद्धी हीच माणसाच्या प्रगतीची साधने आहेत. तो बुद्धीपेक्षा सूक्ष्म आहे, बुद्धीपेक्षा पलीकडे आहे तो बुद्धीच्या साह्याने आवरता येणे शक्य नाही. ज्या अर्थी काम आवरला जातो, इंद्रिय-मन-बुद्धीचे नियंत्रण आणि सद्वर्तन हेच त्यांच्या जिंकण्याचे साधन आहे, त्या अर्थी तो बुद्धीच्या पलीकडे असण्याची शक्यता नाही.

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनासंवादे “कर्मयोगो” नाम तृतीयोध्यायः ॥

अशा रीतीने बुद्धीच्या पलीकडे असलेल्या आत्म्याची नीट ओळख करून घ्यावी आणि मग त्या बळावर स्वतःच स्वतःचे, मनानेच मनाचे, बुद्धीनेच बुद्धीचे नियंत्रण करावे आणि अशा रीतीने जिंकण्यास अतिशय कठीण असलेल्या या कामरूपी शत्रूचा नाश करावा.

आळसात पडून राहून मिळालेल्या शरीर-सुखापेक्षा शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गंधाच्या उपभोगाने मिळणारे सुख अधिक चांगले आहे असे कळले की, माणसाचा आळस सुटतो. शब्दस्पर्शादि इंद्रिय-उपभोगापेक्षा भावनांच्या द्वारे मिळणारे मानसिक सुख अधिक श्रेष्ठ आहे असे कळले की, माणसांची शब्दस्पर्शादी संबंधीची आसक्ती उणावते. भावनांच्या कल्लोळापेक्षाही विचार-विवेक-समाधान या बौद्धिक सुखाचा अनुभव आला की माणूस भावनांच्या व्यापारातूनही मुक्त होऊ इच्छितो आणि प्रसन्नता, शांति हे आत्मिक सुख अनुभवले की विवेक विचारांचेही माहात्म्य उणावते. अर्थातच पुढचे पुढचे अनुभव येत गेले की, मागील मागील विषयांचे नियंत्रण सहज घडते, नियंत्रण करणे सोपे जाते. यासाठीच येथे परमात्म्यापर्यंत जाऊन पोचण्यास व त्याचा साक्षात्कार करून घेण्यास सांगितले आहे.

परमेश्वर हाच एकटा या जगामध्ये पूर्ण निर्दोष असा आहे. त्याच्या साक्षात्काराशिवाय खरी निष्कलंकता कळणे शक्यच नाही. नुसती इंद्रिये आवरून चालत नाही. तो तर आरंभ आहे. शेवटी बुद्धीपर्यंत जाऊन पोचले पाहिजे. खेळाचा खरा आनंद शिस्तीने खेळू लागले म्हणजे मिळू लागतो. आणि विजयाचा आग्रह सोडला म्हणजे पूर्ण होतो. आठवड्यातून एखादेवेळी थोडीशी करमणूक करणारा खेळही नियमाने बांधलेला असतो. हा प्रश्न तर सर्व जीवनाचा आहे. खेळाला जसे नियम असतात तसेच येथेही आहेत. शरीराला इंद्रियाने वळण लावावे किंवा कर्मेन्द्रियाला ज्ञानेंद्रियाने वळण लावावे, मनाने इंद्रियांना आवरावे. बुद्धीने मनाला वळवावे आणि आत्मदर्शनानंतर बुद्धीने स्वतःच स्वतःचे नियंत्रण करावे. आत्मदर्शनाशिवाय ते सामर्थ्य बुद्धीला येत नाही. मी म्हणजेच आत्मा असे जोपर्यंत बुद्धीला जाणवत राहते, बुद्धी अहंकारी असते, तोपर्यंत तिला आत्मानंद जाणवत नाही आणि या अहंकारामुळेच विषयोपभोगाच्या आसक्तीला सूक्ष्मरूपात अधिष्ठान मिळते. आत्मदर्शन झाले की, बुद्धीचा अहंकार मावळतो आणि अहंकार मावळला की आसक्तीची बीजे स्वाभाविकपणेच नाहीशी होतात. सूर्य मावळला की मृगजळ लोप पावते. तसेच हे होते.

कामक्रोध हेच शेवटी खऱ्या अर्थाने आत्मदर्शनाच्या आड येतात. ज्ञानावर त्याचे आवरण असते असे म्हटले आहे ते याचसाठी. आत्मदर्शन किंवा आत्मसाक्षात्कार ही स्वानुभूती आहे. आपल्याच शुद्ध स्वरूपाचा आपण अनुभव घ्यावयाचा आहे. विषयानुभूतीसारखी आत्मानुभूती ही बाहेरून मिळवावयाची नाही. ती निर्माण करावयाची नसून, आहे तीच प्रगट करावयाची आहे. आत्मानुभूती हे शिल्प आहे. चित्र नाही, चित्रामध्ये नसलेले रंग कागदावर किंवा कापडावर उतरवावे लागतात. त्यांच्या सहाय्याने कागदाचा वा कापडाचा भाग झाकावा लागतो तेव्हा चित्र दिसू लागते. शिल्पामध्ये पाषाणातील नको तो भाग काढीत गेले म्हणजे शिल्पाचा आकार उमटू लागतो आणि काढून टाकण्याची कृती परिपूर्ण झाली की शिल्प आपल्या सौंदर्यानिशी प्रगट होते. शरीरापासून बुद्धीपर्यंत कामक्रोधांचा नको तो भाग काढीत गेले की आत्मदर्शन होते. काय काढून टाकावे आणि कसे काढून टाकावे याची मात्र कल्पना यावी लागते ती उपदेशाने येते; संस्काराने येते. म्हणून ज्ञानेश्वरमहाराज उपसंहार करताना

गुरु शिष्यांच्या भेटीतून जीवाला शिवपण लाभते असे म्हणतात. स्वप्नात बावचळलेल्या माणसाला जागे केल्यावर त्याला स्वस्वरूपाची ओळख पटावी त्याप्रमाणेच गुरुपदेशाने सांसारिक सुखदुःखाच्या भ्रमात गुंतलेल्या जीवाला बोध होतो. जीवाला शिवपण येते, ती काही नवीन वस्तू नव्हे. जीव शिवच असतो आणि शिवपणच त्याला उमजावयाचे असते. त्याचेच त्याला कळावयाचे असते. पण मध्ये मात्र गुरुची आवश्यकता असते.

गुरुचे कार्य हालवून, हाक मारून, अंगावर पाणी शिंपडून जागे करण्यासारखे आहे. पण काही झोपेने घेरलेली माणसे जशी जागे करणाऱ्याला झिडकारून वा त्याचे म्हणणे न ऐकून वा त्याचे म्हणणे काही वेळ ऐकल्यासारखे दाखवून पुन्हा मुक्कुट मारून घोरू लागतात. योग्य वेळी जागे करा असे आपणच स्वतः आधी सांगितले असून प्रत्यक्ष जागे होण्याच्या वेळी झोपेचा मोह सोडत नाहीत, तसेच गुरु-शिष्य संबंधातही होते. गुरुने जागृत करण्याचा प्रयत्न केला तरी शिष्य जागा होत नाही आणि क्षणभर जागा झाला तरी आपली जागृती टिकवून धरित नाही. खरोखरीच गुरु करण्याइतके त्याचे ऐकणेही आवश्यक आहे, हे कसे लक्षात घेतले जात नाही, हे कळत नाही. नवरा केल्यानंतर पतिव्रता धर्म पाळणे जसे आवश्यक आहे तसेच किंबहुना त्याहिपेक्षा गुरु केल्यानंतर त्याचे ऐकणे म्हणजेच ऐकण्याप्रमाणे वागणे अधिक आवश्यक आहे. लोक गुरु करतात. त्यांच्या विषयीचा आपला आदर दाखविण्यासाठी त्याच्या पायावर डोके ठेवून त्याला नमस्कार करतात. पाय धुवून तीर्थही घेतात. पण ही सर्व अहंकार सोडण्याची नुसती प्रतीके आहेत. सर्वभावाने शरण आल्याची बाह्य लक्षणे आहेत. अहंकार सोडणे, आदेश आचरणात आणणे, हे शरणागतीचे खरे स्वरूप. पण माणसे फक्त तेवढेच करित नाहीत.

यासाठीच घडलेले दर्शन स्थिर राहावे, झालेल्या जाणिवेतून पुन्हा मागे जाऊ नये म्हणून ज्ञानेश्वरमहाराज तेथेच स्थिर राहा. कधीही तेथून हलू नका, असे बुद्ध्या सांगतात. या शिवपणातच तू स्थिर राहा; पुन्हा कधीही जीवपणाच्या अहंकाराला चिकटू नकोस असे म्हणतात. आत्मदर्शानंतर आत्म्यातच स्थिर राहण्याची आवश्यकता असते. या स्थिरतेसाठी भक्तीचा अवलंब करावा लागतो. भक्तीच्या अवलंबनाने समुद्रात मीठ विरघळते तशा सर्व वृत्ती ज्ञानाशी एकरूप होऊन आत्म्यात लीन होतात. अशा

स्थितीत “भक्ती तेचि ज्ञान । ज्ञान तेचि भक्ती” अशी स्थिती होऊन जाते. सुखाला पारावार राहात नाही. ते सुख कोणी हिरावून घेऊ शकत नाही. कशाच्याही अभावामुळे त्या सुखात कोणतीही उणीव उत्पन्न होत नाही.

या सर्व बोधाचे महत्त्व लक्षात यावे म्हणून श्रीज्ञानेश्वरमहाराज या ठिकाणी श्रीकृष्णाचे वैशिष्ट्य सांगत आहेत. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात की कृष्ण हा सर्व सिद्धांचा सम्राट आहे. जे जे असावयास पाहिजे ते ते ज्याच्याजवळ असते तो सिद्ध. त्यांचाही सम्राट शोभावा असा श्रीकृष्ण संपन्न आहे. तसेच सुखोपभोगाची साधने धनाच्या माध्यमाने मिळतात, धन लक्ष्मीच्या आश्रयाने राहते, ती लक्ष्मी याची दासी आहे आणि या सर्वांवर ताण म्हणजे तो चांगल्यात चांगला आहे. देवाधिदेव आहे. अर्थात त्याच्या उपदेशाकडे अवधान देणे, त्याच्या बोधाचा आदर करणे, त्याने सांगितलेली साधने स्वीकारणे आणि त्याने दाखविलेल्या मार्गाने निष्ठेने चालत राहणे यातच माणसाचे कल्याण आहे.

मित्रहो! माझ्या शक्तीप्रमाणे गेला एक मास भगवंताने जीवासाठी सांगितलेला आणि ज्ञानदेवांनी वात्सल्याने अधिक विस्तारलेला उपदेश, मी आपणापुढे ठेवला. उत्तम पायस साध्या द्रोणातून भरून द्यावे तसाच हा प्रकार आहे. महत्त्व पात्राचे नाही, मूल्य द्रोणाला नाही, हे सांगणे नकोच. गेला एक मास विशेषतः गेले तीन आठवडे, आपण फार फार प्रेमाने सहकार्य दिलेत. आपणास धन्यवाद. मी आपला ऋणी आहे. आपणा सर्व बन्धुभिगिनींना आदराने अभिवादन करून आपला निरोप घेतो.

श्रीमद्भगवद्गीतेच्या श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी प्रज्वलित केलेल्या ज्ञानप्रकाशात आमचे सर्वांचे जीवन कर्तव्यतत्पर होवो आणि सुखसमाधानाने उजळून निघो हीच परमेश्वर पांडुरंगाचे चरणी प्रार्थना.

॥ ॐ स्वस्ति श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीशंकर ॥

कर्मयोग

विषय-सूची

अर्जुनाने कृष्णाची लाज काढली	९	आसक्ती = मन-बुद्धीवर आक्रमण	१८७
अन्तस्त्यागी	६७	आसक्ती = जारिणी	२०५
अद्वैती भांडू शकत नाही	१३२	आश्रयहीन - विवेक	२०६
अतृप्ती-आसक्तीची जननी	२०३	इंग्रजी शिक्षण : परिणाम	१८७
अधिकाधिक उंची -		इंद्रिय संयमाचे महत्त्व	२२०
अधिकाधिक संरक्षण	२१२	इंद्रियांचे लाड नकोत	१७८
अधिकारभेद/कार्यभेद	२६	इंद्रियांना सेवकाप्रमाणे वागवावे	५८
अधिकारभेदाने अनुक्रम व समन्वय	१३२	इंद्रिये आणि मन आवरणे	२२४
अधिदैवत कल्पना	१२६	उत्कृष्टराज्य-वर्णन	२८
अरबस्तानी वैद्याची कथा	४६	उपभोगसाधने खालून वर	१४४
अवयव-पराधीनता	१८५	उपदेशही कर्तव्यकर्म म्हणून	१७७
असतो बुद्धिजीवी, मानतो बुद्धिवादी	१५८	ऐकणे (Hearing and Listening)	८
अहं सोडून आदेश आचरणात यावा	२२९	ऐतिहासिक व्यक्ती कृष्णार्जुन	४
अहंकारी बुद्धीला आत्मानंद नाही	२२८	ऐहिक भोगात असमाधान	१२४
अहंकाऱ्याला बोधाचा उपयोग नाही	१७५	कबीर आणि एक चोर	१२९
आत्मानुभूति हे शिल्प, चित्र नव्हे	२२८	कर्तव्य करताना यशापयश	
आपत्तीत परमार्थ अयोग्य	१०३	सारखेच मानावे	१४९
आप्तवाक्यप्रमाण	१२९	कर्तव्य आधी मग उपभोग	११४
आयुर्वेद	१९	कर्ता भोक्ता ईश्वर	१६४
आरोग्याचे नियम पाळतात ?	१९०	कर्मप्रधानयोग	३९
आली ऊर्मी साहे...	६७	कर्मप्रेरणाशक्ती = वृत्ती	२१९
आशा-तृष्णा भ्रंती	२०२	कर्मत्याग पूर्णांशाने अशक्य	५०

कर्ममार्ग व क्रममार्ग	३१	चांगला व्यवस्थापक कोण?	१५७
कर्मयोग्याचे जीवन	५९	चांद्रमान	१
कर्माची वृत्ती व हेतू विचारात घ्यावा	८०	चिंतयेत् आत्मनो हितम्	६१
कर्मात स्वतंत्र, भोगात परतंत्र	१०९	चैन म्हणजे गरज नव्हे	१८०
कर्माहून निष्काम कर्म श्रेष्ठ	६९	चैन व आवश्यकता भेद	११८
कर्मे प्रकृतीची	१५९	चैन ज्ञानेंद्रियांची, कष्ट कर्मेंद्रियांना?	१८२
कशाच्या आश्रयाने रहावे		छत्रिणो गच्छन्ति	२२
हा मानवाचा प्रश्न	८९	जडवादी तत्त्वज्ञान	२८
कामक्रोध रजोगुणांची औरस संतती	२०१	जपानी कामगार	९४
कामक्रोध जिंकण्याचा सोपा उपाय	२१८	जीव शिवच असतो	२२९
कामक्रोध घातक हे त्वरेने कळावे	२१०	जीवनाधार धर्मनिष्ठा	९२
कामक्रोध हे रोगच	२०८	जीवनाकडे बघण्याचा पाश्चात्य	
कामक्रोधांचा ज्ञानाभावती वेढा	२१४	दृष्टिकोन (अरब-कथा)	२०७
कामाची पाळेमुळे फार खोलवर	२२५	तत्त्वज्ञान व सांस्कृतिक मूल्ये एकरूप	९२
कार्य आहे, कारण नाही-असंभव.		तैलबुद्धी	१४
(कॉज अँड इफेक्ट थिअरी)	१११	तोल सांभाळण्यासाठी कान, डोळे	३९
‘कुमारसंभव’	२	तृप्ती आणि समाधान	४०
कुंतीचा वनवास (वानप्रस्थ-स्वीकार)	११९	दमन नको - स्वैराचारही नको	३९
केंद्र-परीघ आणि गती	४९	दात्याची उपकारकर्त्याची भूमिका नको	१०७
खरे द्वंद - हवे-नको हे	८	दुसरा अध्याय (गीता) शोकेस	६
खरे शत्रू - राग-द्वेष	१८२	दुसरा कसा वागतो बघू नये	१९३
गतानुगतिकता	३	दंभ लोकेशणेच्या मार्गे	५२
गाडीची मान्यता ब्रेक तपासूनच	१११	दांभिक अधिक घातक	२०३
गीता-काय भानगड आहे?	४	दोष आसक्तीमुळे	१३९
गीता कोणत्याही काळी मार्गदर्शक	१६९	धर्मनिष्ठा जीवनाधार	९२
गीता तत्त्वज्ञान-उपनिषदांना धरून	२२६	धर्मशास्त्र-बारकावा (संन्याशाची कथा)	११९
‘गीतांजली’	२१	धर्मशास्त्र, संरक्षक कठडा	१८८
गीतेची थोरवी	५	धर्माचरणाचे फळ	७३
गुरुभक्ती महत्त्वाची, (आचरण)	१०६	धोक्याच्या कल्पनेने पळतात ते भेकड	२१७
गृहस्थाश्रमात सोय ठेवली,		न ऋते श्रान्तस्य सख्याय देवाः	९९
स्वैरता नव्हे	२२४	नवस = नफ्याचा व्यापार	१०४-१०५

नल - शरीरात कलिप्रवेश	१२०	प्रतिकूलतेत धैर्याचा कस लागतो.	२१५
निवृत्तिवादाने अधःपात नाही	५४	प्रामाणिक साधक	१२
निश्चल मन	३	प्रसन्नतेत प्रगती	२८-२९
नियमात अंतर पडू नये	२२१	प्राचीन भारत-भौतिक प्रगती-स्मारके	१२८
निर्लोभ कर्मे मोक्ष प्राप्तीची साधने	१४२	प्रामाणिक देशभक्तांच्या परी	१२१
निर्व्यसनी कृपणापेक्षा व्यसनी उदार बरा	१२२	फसवी विचारसरणी	२१९
निष्ठेचा योग्य अर्थ	२२	फलाची अपेक्षा न ठेवता कर्तव्य करा	१५०
निष्कर्मता व विहित कर्माचरण		बहिस्संगी	६७
परस्पर पूरक	७०	बहुकल्प-बहुगुण	१५
निष्क्रियता व नैष्कर्म्य वेगळे	३४	बालगुन्हेगारी न वाढण्याचे श्रेय वृद्धांचे	१३८
निसर्गात चुकीला क्षमा नाही	११२	बालोन्मत्तपिशाचवत्	५८, १५३
नेणत्या लेकराचे नाते	१८	बुद्धी मनाची दासी झाली	४५
नेकटॉयची प्रतिष्ठा	१३६	बुद्धीच्या स्वातंत्र्याची ऐट नको	४६
नैष्कर्म्य आस्था-इच्छा	४१	बुद्धिवादी मानतो, असतो बुद्धिजीवी	१५८
पखालवाला व संन्यासी कथा	१९१	बौद्धिक स्वातंत्र्याचा सदुपयोग हवा	२२२
पतिव्रता	९८	ब्रह्म तत्त्व	१३०
परमार्थात महत्त्व भावनेला	११७	भडक जाहिरातींवर नियंत्रण हवे	२१५
पती मुठीत-सत्यभामा द्रौपदी संवाद	८७	भगवंत धंदेवाइक वैद्य नव्हेत	२१७
परिस्थितीने माणूस घडतो		भगवंताचे भाषण अहंकाराचे?	१३२
- ही जडवादी विचारसरणी	९२	भगवंतावर घोटाळ्याचा आरोप	२०
प्लेझर ऑफ पझेसन	२०४	भावनाप्राप्त मानसिक सुख श्रेष्ठ	२२७
पाकिस्तान = अशुभ निर्मिती	१८९	भोगात-परतंत्र, कर्मात स्वतंत्र	१०९
पारमार्थिक लाभ उचलून देणे अशक्य	२१८	मनगया तो जाने दे...	५२
पाश्चात्य संस्कृतीचा दुष्परिणाम	१७१	मनबुद्धीचे वय कमी	५६
पांडवांच्या पाठीशी कृष्ण	१४६	मन-बुद्धीसहित समर्पण	४८
पिंडप्रवृत्तीनुसार मार्ग भिन्न	२९	मनाविरुद्ध होताच संताप?	२१२
पूर्ण निर्दोष फक्त परमेश्वर	२२८	मलावष्टंभ	४२
पूर्ण पुरुष - सामान्य पुरुष भेद	५९	मसाल्याचे पदार्थ मुळांत औषधे	१६५
पेराल ते उगवेल	२१९	माकडाला गांजा	११
प्रगती-विकासाचे साधन स्वधर्माचरण	८१	माणसाची अनुकरणशीलता	१४३
प्रतिज्ञा श्रीकृष्णांची	१४८	मांगल्य व पावित्र्य	२

मांगल्याचे निधान	२०	व्रतनियमादि गोष्टी औषधी	९६
मी, माझे, माझ्याकरिता	१६४	'शम-दम ही फळे' सांगणारे चूक	२१९
मूढात्मा-करंटा	५५	शय्या टणक हवी	१२४
मोठ्यांनी कसे वागावे?	१४९	शहाणपणाचा अहंकार	१७१, १७३
यज्ञ=स्वार्थनिरपेक्षहितावह कर्म	८०	शत्रूला सामर्थ्यहीन लेखू नये	२१६
यज्ञ=विहित कर्म	२२१	शिष्याची योग्यता	१९
यंत्र आणि मी	१६४	शिष्योद्धार शिष्यप्रज्ञेवर अवलंबून	१०५
योग=युज=जोडणे	२२	श्रमविभाग तत्त्वावर कर्मविभागणी	७७
लोकेषणा अयोग्य	५२	श्रद्धावान् निर्मत्सरी का असावे?	१६६
वणव्यापाठोपाठ पाऊस	१२७	श्रेय नि प्रेय	१०
वर्णसंकर पुरोगामीपणा?	१४९	श्रोता कसा हवा?	७
वर्णाश्रम धर्मात्मक योजना	९१	सतत परिवर्तन, विनाशाचे प्रतीक	११५
वर्णाश्रम व्यवस्था (कमी वाईट - अधिक चांगली)	७७, ९१	सदाचरण कधीही सोडू नये	२२१
वस्तूचे वस्तुत्व प्रकृती अधीन	४४	सदाचरण वरून खाली	१४४
'वासना पूर्णच व्हावी'		सदाचरण स्वभाव व्हावा	१५३
चुकीची विचारसरणी	२२४	सद्वर्तन हेच काम जिंकण्याचे साधन	२२७
विद्वत्तेचा अहंकार	१३२	सत्यवादाचे तप	१०९
विकासाचे साधन स्वधर्माचरण	८१	समता-विषमता विचार?	६४
विद्या विनयाने शोभते	५१	समन्वय : कर्म-भक्ति-ज्ञान-योग	५
विहित कर्म टाळणे अनिष्ट	७६	समाधानी जीवनाचा आदर्श	११४
विहित कर्म, निष्कर्मतेचे साधन	७५	समाजासाठी धन वेचणे कर्तव्यच	१०७
विज्ञानात अधिक प्रगती		सरळपणाने जगणे अवघड	१२१
= अधिकाधिक बंधने	१११	संसार सुखी कशाने होतो?	९७-९८
विज्ञानालाही वर्णन करणे		साधनांमधील विविधता	२६
अशक्य अशा गोष्टी	१३१	सात्विक बोधासाठी ग्रंथ-वाचन	२१०
वैद्य सांगतो ते खावे, खातो ते नाही!	१३०	सिद्धीचे स्वरूप	१००
वैराग्याच्या दंभाने अधःपात	५४	सिद्धीचे महत्त्व तुच्छ	१६
वैराग्य-अभ्यासाने मन आवरा	१६७	सुख - धर्मावाचून अशक्य	११०
व्यपदेशस्तु भूयसा	२२	सौंदर्य : जाणवणे = दरी /	
व्यष्टि-समष्टि धर्मात अंतर	१४७	मला हवे वाटणे = वाघ	१९९
		सौरमान	१

संगच टाळावा	१८६	स्वराज्य प्राप्त, स्वातंत्र्याला मुकलो	१८७
संकराचे तत्त्वज्ञान=बुद्धीचा कोतेपणा	१४९	स्वतःसाठीच संपत्ती भोगणारा, चोर	१०८
संयम म्हणजे दडपण नाही	२२४	स्वार्थ सोडण्यात माणुसकी	७५
संस्कृति विचार : स्वयंभू दृष्टिकोन	१८७	स्वार्थोत्पन्न संचय आपत्तीचे मूळ	८४
सांख्य म्हणजे काय ?	२२	स्वार्थी माणसे अस्वास्थ्याला	
स्वतःला सुधारवे	१६८	कारणीभूत	१२५
स्वधर्म = नित्ययज्ञ	८२	स्थितप्रज्ञ लक्षणे	६-७
स्वधर्माचरण = रेफ्रिजरेटर	१९३	सृष्टिक्रम, मनुष्यकृती-	
स्वधर्म हितावर अवलंबून	३२	अपवादाने-नियमित	२२२
स्वधर्म विस्मरण हे मोठे दुःख	९२	हवे-नको अप्रामाणिक	१८४
स्वधर्मयज्ञ विश्वचक्राची नाभी	१३३	हिंग चिवड्यात हवा श्रीखंडात नको!	१८४
स्वधर्माचरण आहारासारखे	९६	ज्ञाता कर्माचा साक्षी	१६२
स्वधर्माचरण = गिर्यारोहण	१३७	ज्ञान देशकाल परिस्थितीने मर्यादित	१३१
स्वधर्माचरण खरी पूजा	१००	ज्ञानेश्वरांची रसिकता	
स्वधर्माचरण सुटते गबाळेपणानेच	१३५	- कालिदासाला लाजविणारी	११३

व्यक्तिनाम-सूची

अर्जुन (चिंतनशील) ९, (भाग्यवान्) १६	द्रवीड - पं. राजेश्वर शास्त्री	५०
आइन्स्टाइन	४९	द्रौपदी ९९, २०३
बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर	१९०	धृतराष्ट्र ९
कबीर	५२, १२१, २०९	नामदेव १९, ९९, १५७, २०७
कालिदास	२, २८	भर्तृहरी २०२
गागारिन	१२३	भावे विनोबा ५, ७४
जगन्नाथ पंडित	१७, २०२	राजा रंतिदेव १५१
जिनसीवाले	२५	रामकृष्णपरमहंस १६, १८४, २०७
जोग महाराज	११८	रामदास स्वामी १७, २०७
टागोर रवींद्रनाथ	२०	रामानुजाचार्य २२६
टिळक (लोकमान्य) ५, २५, १५१, १५४		रामतीर्थ (स्वामी) २००
तिरुवल्लवरांची कथा	९७	वॉरन हेस्टिंगज १८८
तुकाराममहाराज ५, १७, १३२, १५१,		वैशंपायन (महर्षी) ५
१५४, १८६, २०७		व्यास (महर्षी) ४, ५
तेनसिंग नोर्के	१२३	शंकराचार्य (आद्य) ५, १७३, १९७,
दमयंती	२३	१९८, २०७, २२६
श्री दादा (दासगणूमहाराज) १७, १२२		शिवाजी महाराज १९४
दांडेकर शं. वा. (सोनुमामा) ११८, १७३		सिकंदर २०२
दुर्वास	९९	सौती ५

□ □ □

